

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛТЕТИ ҲУҚУҚШИНОСӢ
ЮРИДИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ҲАЁТИ ҲУҚУҚӢ
ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ

Январ – март 2024, № 1 (45)

Январь – март 2024, № 1 (45)

Маҷаллаи илмӣ – иттилоотии «Ҳаёти ҳуқуқӣ» («Правовая жизнь») соли 2013 таъсис додашуда, дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон (шаҳодатномаи №312/МЧ – 97 аз 27 – уми ноябри соли 2023) ва Маркази байналмилалии ISSN (ISSN 2307 – 5198) ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла ба Шохиси илмии тақризшавандаи Россия аъзо буда, ба Феҳристи маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Вазорати илм ва таҳсилоти олии Россия ва ба Феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шудааст.

Научно – информационный журнал «Правовая жизнь» (Хаёти ҳуқуқӣ) создан в 2013 г. и перерегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан (свидетельство №312/МЧ – 97 от 27.11.2023г.) и Международным центром ISSN (ISSN 2307 – 5198).

Журнал аккредитован в Российском индексе научного цитирования, включен в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей ате –стационарной комиссии при Министерстве науки и высшего образования РФ и Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Муассис: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети ҳуқуқшиносӣ
Учредитель: Таджикский национальный университет, юридический факультет
Сармуҳаррир: Ш. К. Гаюрзода — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Главный редактор: Ш. К. Гаюрзода — доктор юридических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Ҳайати таҳририя:

Маҳмудзода М.А. — академики АМИТ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор;
Насриддинзода Э.С. — узви вобастаи
АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор;
Иброҳимов С. И. — доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор;
Гадоев Б. С. — доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор;
Ғафурзода А. Д. — доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор;
Диноршоҳ А.М. — котиби масъул,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор;
Малко А.В. — доктори илмҳои ҳуқуқши-
носӣ, профессор (Россия);
Муртазозода Ҷ.С. — доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор;
Шарофзода Р.Ш. — доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор;
Мачидзода Ҷ. З. — муовини
сармуҳаррир, доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор;
Мирзамонзода Х. М. — доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор.

Маҳмудзода М.А. — академик НАНТ,
доктор юридических наук, профессор;
Насриддинзода Э. С. — член-
корреспондент НАНТ, доктор
юридических наук, профессор;
Иброҳимов С. И. — доктор юридических
наук, профессор;
Гадоев Б. С. — доктор юридических наук,
профессор;
Ғафурзода А. Д. — доктор юридических
наук, профессор;
Диноршоҳ А.М. — ответственный
секретарь, доктор юридических наук,
профессор;
Малько А.В. — доктор юридических
наук, профессор (Россия);
Муртазозода Дж.С. — доктор
юридических наук, профессор;
Шарофзода Р.Ш. — доктор юридических
наук, профессор;
Маджидзода Дж. З. — зам. главного
редактора, доктор юридических наук,
профессор;
Мирзамонзода Х. М. — доктор
юридических наук, профессор.

Шохиси обунавии маҷалла: 77735

Подписной индекс журнала: 77735

Маҷалладар се моҳ як маротиба бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ ҷоп мегардад
Журнал выходит один раз в три месяца на русском и таджикском языках

Нишони маҷалла: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17
Адрес редакции: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17
Телефон ва дигар воситаҳои алоқа: (+992 37) 2 21 77 11, 2 24 65 03, www.law.tnu.tj,
www.pravovayazhizn.tj

Телефоны и иные средства связи: (+992 37) 2 21 77 11, 2 24 65 03, www.law.tnu.tj,
www.pravovayazhizn.tj

©Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2024 ©Ҳайати муаллифон, 2024
©Таджикский национальный университет, 2024 © Коллектив авторов, 2024

МУНДАРИҶА – СОДЕРЖАНИЕ

I. ИЛМҲОИ НАЗАРИЯВӢ – ТАЪРИХИИ ҲУҚУҚӢ (ИХТИСОС: 5. 1. 1)

I. ТЕОРЕТИКО – ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРАВОВЫЕ НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5. 1.

1)

Шарофзода Р. Ш. Роҳҳои баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ: таҷрибаи Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил.....5

Куканов А.З. Преемственность форм государственного устройства..... 24

Шарифзода С.Ш. Назарияҳои ягонагӣ, таҷзиябандӣ, маҳдудсозӣ ва инкор оид ба соҳибхитӣрии давлатӣ: таҳлили назариявӣ-ҳуқуқӣ..... 30

Чамшедзода К. Ҷ. Ташаккул ва рушди техникаи ҳуқуқӣ..... 41

II. ИЛМҲОИ ОММАВӢ – ҲУҚУҚӢ (ДАВЛАТӢ – ҲУҚУҚӢ) (ИХТИСОС: 5. 1. 2)

II. ПУБЛИЧНО – ПРАВОВЫЕ (ГОСУДАРСТВЕННО – ПРАВОВЫЕ) НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5. 1. 2)

Ибрагимов С. И. Административные процедуры и процесс: некоторые правовые вопросы.....51

Саъдиев И. З. Ҳуқуқи бонкӣ.....60

Астапова Ш.Р. Основные направления стимулирования процесса устойчивого развития в современных условиях.....68

III. ИЛМҲОИ ХУСУСӢ – ҲУҚУҚӢ (МАДАНИӢ) (ИХТИСОС: 5. 1. 3)

III. ЧАСТНО – ПРАВОВЫЕ (ЦИВИЛИСТИЧЕСКИЕ) НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5. 1. 3)

Исмаилов Ш. М. Развитие базовых категорий гражданского права в учениях профессора В.А. Ойгензихта74

Саидов Ҳ. М. Муқаррароти қонунгузорӣ оид ба мафҳуми «об ва объектҳои обӣ»	92
Кодиров Ш.К. О значении организационных договоров в гражданском праве.....	99
Шерова М. А. Намудҳо ва аломатҳои розигӣ дар ҳуқуқи маданӣ.....	105
Шерзода Б. С. Маҳакҳои мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул дар ҳуқуқи маданӣ.....	123

IV. ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

IV. ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

I. ИЛМҲОИ НАЗАРИЯВӢ – ТАЪРИХИИ ҲУҚУҚӢ (ИХТИСОС: 5. 1. 1)

I. ТЕОРЕТИКО – ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРАВОВЫЕ НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5. 1. 1)

ВБД: 34. 01 + 340 (573. 3)

Шарофзода Р. Ш*.

РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САТҲИ МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢ: ТАҶРИБАИ ТОҶИКИСТОН ВА ДАВЛАТҲОИ АЪЗОИ ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ

Калидвожаҳо: маърифат, маърифати ҳуқуқӣ, ҳуқуқ, қонун, кодекс, дониши ҳуқуқӣ, арзишҳои ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, таълими ҳуқуқӣ, таҳсили касбии ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, сиёати ҳуқуқӣ, муассисаҳои таҳсилотӣ, иттилооти ҳуқуқӣ.

Ключевые слова: просвещение, правовое просвещение, право, закон, кодекс, правовые знания, правовые ценности, правовое воспитание, правовое обучение, юридическое профессиональное образование, правовое сознание, правовая культура, правовая политика, образовательные учреждения, правовая информация.

Keywords: enlightenment, legal enlightenment, right, law, code, legal knowledges, legal value, legal education, legal education, legal vocational training, legal consciousness, legal culture, legal policy, educational institutions, legal information.

Маърифати ҳуқуқӣ маҷмуи ақидаҳо, ғояҳо, мафҳумҳо, арзишҳои ҳуқуқӣ буда, дар натиҷаи паҳн намудани дониши ҳуқуқӣ дар байни аҳоли ташаккул меёбад. Истилоҳи «маърифат» маънои «илму дониш, дарки воқеият, таълиму тарбия»-ро дорад¹. Маърифати ҳуқуқӣ чун раванди таълиму тарбияи ҳуқуқӣ буда, ба баланд шудани сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат мекунад. Маърифати ҳуқуқӣ яке аз роҳҳои паҳн намудани сатҳи ниғилизми ҳуқуқӣ, заминаи таъмини қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ мебошад. Маърифати ҳуқуқӣ ба ташаккули фарҳанги тоқатнопазирӣ ба қиёяткорӣ ва намудҳои дигари ҳуқуқвайронкунӣ мусоидат мекунад. Маърифати ҳуқуқии зиддикоррупсионӣ дар мубориза бо коррупсия нақши ҳалкунанда дорад. Маърифати ҳуқуқии зиддитеррористӣ, маърифати ҳуқуқии зиддиэкстремистӣ ба ташаккули муқовимати устувори аҳоли ба таҳдидҳо ва ҳатарҳои ҷаҳонӣ, аз ҷумла терроризм ва экстремизм мусоидат мекунад.

* Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, профессори кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Тел.: 901000770. E-mail: www-rustam-tj@mail.ru

¹Ниг.: Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (Иборат аз 2 ҷилд). Ҷилди 2 / Зери таҳрири Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёт ба номи А. Рӯдакӣ, 2008. – С. 787-788.

Барои ҳамин дар таҷрибаи ҷаҳонӣ, аз он ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – ҚТ) ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон таваҷҷуҳи махсус медиҳанд. Аз ҷумла, дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҚТ Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 28 декабри соли 2023 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» соли 2024 ба ифтихори сиюмин солгарди қабули Конститутсияи ҚТ «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон гардид².

Тавре дар суҳанронии Президенти ҚТ Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо Ҷаълон, намояндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар, аз 9 марти соли 2024 таъкид гардид, мақсад аз эълон намудани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ» – «баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, тарғиби арзишҳои демократӣ, мустаҳкам намудани ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошад. Тарбияи шаҳрвандон дар рӯҳияи эҳтиром нисбат ба қонун ва таъмин намудани волюияти он, ба роҳ мондани усули ҳамкориҳои самаранокӣ давлат ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар самти маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон аз ҷумлаи ҳадафҳои аслии «Соли маърифати ҳуқуқӣ» мебошад»³.

Дар робита ба ин, мақомоти дахлдори давлатӣ, сохторҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, аҳли ҷомеа, хусусан, ходимони дин вазифадор карда мешаванд, ки «ҷиҳати боло бурдани сатҳи маърифатнокии аҳолии кишвар, аз ҷумла дарки амиқу бечунучарои муқаррароти моддаи якуми Конститутсия, ки тибқи он ҚТ давлати соҳибистиқлол, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягонаи иҷтимоӣ мебошад, махсусан, доир ба моҳияти дунявии давлат масъулияти бевосита зоҳир намоянд»⁴.

Тибқи банди 18 Стратегияи муқовимат ба экстремизм ва терроризм дар ҚТ барои солҳои 2021-2025 сатҳи ҳанӯз ҳам нокифояи самаранокии ҷорабиниҳои пешгирии маърифатӣ, пурра истифода нагардидани зарфиятҳои низоми маориф ва сохторҳои давлатӣ дар соҳаи кор бо ҷавонон, вобаста ба тарбияи сиёсӣ, маънавия ахлоқӣ ва ватандӯстӣ, пешгирии тундгароӣ ва ҳуқуқвайронкуниҳо дар байни ноболиғон ва ҷавонон аз ҷумлаи омилҳои мебошанд, ки ба паҳншавии экстремизм, шомилшавии афроди алоҳида ба гурӯҳҳои тундрав ва аз ҷониби онҳо содир намудани ҷиноятҳои хусусияти экстремистӣ террористидошта мусоидат мекунанд ё метавонанд дар оянда мусоидат намоянд⁵.

Тавре дар суҳанронии Президенти ҚТ Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо Ҷаълон, намояндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар, аз 9 марти соли 2024 таъкид гардид: «барои сарнавишти минбаъдаи миллати тоҷик омили ифротшавии ҷомеа ва пайвастании шаҳрвандон ба созмонҳои террористии хусусияти динидошта дар шароити кунунӣ низ ҳамчун таҳдиди ҷиддӣ боқӣ мемонад ва дар сурати пешгирӣ нагардидани ин раванд оқибати ногувор хоҳад дошт. Сабаби асосии чунин вазъият, пеш аз ҳама, дар он аст, ки кор бо мардум дар самти ташаккули маънавияти солиму созанда ба таври зарурӣ ба роҳ монда нашудааст. Дар 10 соли охир дар мамлакат 6680 ҷинояти дорои хусусияти

²Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28 декабри соли 2023: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32191> (санаи муроҷиат: 4.03.2024).

³Ниг.: Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо Ҷаълон, намояндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар, аз 9 марти соли 2024 [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32921> (санаи муроҷиат: 4.03.2024).

⁴Ҷамон ҷо.

⁵ Ниг.: Стратегияи муқовимат ба экстремизм ва терроризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июни соли 2021, № 187 тасдиқ шудааст: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://anticorruption.tj/images/PDF/ter-ek.pdf> (санаи муроҷиат: 5.03.2024).

экстремистиву террористӣ, аз ҷумла 86 амали террористӣ ва сӯиқасд ба он ошкор ва ба қайд гирифта шуда, 11 ҳолати амали террористӣ ва сӯиқасд ба он пешгири гардидааст. Солҳои охир аз ҷониби баъзе шахрвандони Тоҷикистон дар ҳудуди дигар кишварҳои ҷаҳон амалҳои мудҳиши террористӣ содир шуда, ин кирдори ғайриинсонии онҳо ба обрӯи давлати тоҷикон ва миллати тоҷик дар арсаи ҷаҳонӣ иснод оварда истодааст»⁶.

Тавре Пешвои миллат, Мухтаам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд: «Ҳар қавму миллате, ки дар рафтори он нишонаҳои ҷаҳолату хурофотпарастӣ густариш меёбанд, он миллат аз зиндагии босаодат маҳрум мегардад»⁷. Дар робита ба ин, таъкид гардид, ки «ояндаи Тоҷикистон низ маҳз аз сатҳи маърифати мардум ва пешрафти илму техника вобаста буда, ҷалби ҷавону наврасон ба илму дониш ва касбу ҳунар бояд дар маркази таваҷҷуҳи ҳамаи аҳли ҷомеа қарор дошта бошад»⁸.

Аз ин хотир ҷалби фаъоли ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ ва шахрвандон ба иқдомот доир ба пешгирии экстремизм, фаъолтар намудани чорабиниҳои фарҳангии равшаннамоӣ, баланд бардоштани сатҳи касбии намоёндагони ҷомеаи шахрвандӣ, воситаҳои ахбори оммаи электронӣ чопӣ, мусоидат ба воситаҳои ахбори омма дар ташаккули ҷаҳонбинии муосир, баланд бардоштани фарҳанги сиёсии ҷомеа ва пешбурди ташвиқоти зиддиэкстремистӣ яке аз самтҳои асосии муқовимат ба экстремизм ва терроризм мебошанд⁹.

Ҳамин тариқ, боло бурдани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлат маҳсуб мешавад. Дар асарҳои илмӣ оид ба тарзу воситаҳо, усулҳо, шаклҳои (механизми) баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ақидаҳо ва тақлифҳои гуногун пешниҳод мешаванд. Чунончи, ба андешаи як қатор муҳаққиқон маърифати ҳуқуқӣ самтҳои зерин дорад: машаврати ҳуқуқӣ (шарҳи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба шахрвандон)¹⁰ ва тарғиби ҳуқуқӣ (пахн намудани дониши ҳуқуқӣ)¹¹. Ба ақидаи С.В. Лебедева воситаҳои шарҳу баёни ғояҳо ва принсипҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ унсурҳои муҳими механизми маърифати ҳуқуқиро ташкил медиҳанд¹².

Солҳои охир ба нақши воситаҳои ахбори омма ҳамчун воситаи болоравии маърифати ҳуқуқӣ таваҷҷуҳ зоҳир мешавад. Ба андешаи Е.Е. Гришнова воситаҳои ахбори омма (минбаъд - ВАО) пас аз давлат ва оила субъекти фаъоли ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ мебошанд¹³. Ба ақидаи Е.П. Прохоров ВАО дар муқоиса бо

⁶ Ниг.: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо фаъолон, намоёндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар, аз 9 март соли 2024 [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32921> (санаи муроҷиат: 4.03.2024).

⁷ Ҳамон ҷо.

⁸ Ниг.: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо фаъолон, намоёндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар, аз 9 март соли 2024 [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32921> (санаи муроҷиат: 4.03.2024).

⁹ Ниг.: Стратегияи муқовимат ба экстремизм ва терроризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июни соли 2021, № 187 тасдиқ шудааст [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://anticorruption.tj/images/PDF/ter-ek.pdf> (санаи муроҷиат: 5.03.2024).

¹⁰ Ниг.: Петров А.И. Понятие и содержание правового просвещения как особой функции органов прокуратуры (теоретико-правовой анализ) // Вестник Чувашского государственного университета – 2012. – № 4. – С. 159-165.

¹¹ Ниг.: Колышкина В.А. Реализация вопросов правового просвещения в образовательном процессе // Гуманитарные исследования. Педагогика и психология. – 2021. – № 8. – С. 31. – С. 27-34.

¹² Ниг.: Лебедева С.В. Основы культурно-просветительской деятельности учителя математики. Учебно-методическое пособие для студентов, обучающихся по направлению подготовки 44.03.01 Педагогическое образование, профиль – математическое образование. – Саратов, 2019. – 128 с.

¹³ Ниг.: Гришнова Е.Е. Правовая культура в политическом пространстве современной России. – М.: ИП, 2005. – С. 95-96.

ташкilotҳои ҷамъиятӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии доираи васеътари аҳолиро фаро мегиранд, мунтазам дар ташаккули фарҳанги ҷомеа иштирок мекунанд, вазифаҳои коммуникативӣ, идеологӣ, фарҳангӣ, таҳсилотиро бомуваффақият иҷро мекунанд¹⁴.

Як қатор олимон, аз он ҷумла олимони ҳуқуқшинос истифодаи таҷрибаи хуби давлати шуравиро дар соҳаи тарғиби ҳуқуқӣ дар ҳаёти имрӯза мувофиқи мақсад мешуморанд¹⁵. Бо дарназардошти таҷрибаи давлати шуравӣ як қатор муҳаққиқон таклиф пешниҳод мекунанд, ки ВАО дар ҳаёти имрӯза бояд ҳамчун воситаи ташаккули маърифати ҳуқуқии аҳоли, аз ҷумла яке аз субъектҳои амалӣ намудани Консепсияи давлатии маърифати ҳуқуқӣ истифода шаванд¹⁶. Ҳамчунин, аҳамияти назария ва таҷрибаи шуравии тарбияи ҳуқуқӣ таъкид мешавад¹⁷.

Э.И. Атагимова таклифҳои зеринро оид ба ташкили низоми маърифати ҳуқуқӣ пешниҳод мекунад:

- таъсиси шуруҳҳои ҳамоҳангсозии методӣ дар сатҳи вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо;
- роҳбарии методӣ ба фаъолияти шуруҳҳои методӣ;
- ташкили лексияҳо оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ барои ҷавонон дар маҳалҳо бо ҷалби устодони ҳуқуқшинос, адвокатҳо ва дигарон;
- таъсиси мактабҳои лекторони ҷавон дар назди факултетҳо ва донишқадаҳои ҳуқуқшиносӣ;
- ҷорабиниҳои маърифатӣ дар муассисаҳои адои ҷазо;
- озмунҳо дар байни коллегияҳои адвокатҳо, клиникаҳои ҳуқуқӣ;
- ҷорабиниҳои маърифатӣ дар мактаб-интернатҳо, муассисаҳои тарбиявӣ ва ғайра;
- муайян намудани сатҳи саводи ҳуқуқии аҳоли тариқи таҳқиқоти сотсиологӣ;
- истифодаи ВАО;
- зиёд намудани теъдоди мақолаҳо оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ;
- намоиши барномаҳои ҳуқуқӣ дар телевизион;
- ташкили сомонаҳои алоҳида дар мақомоти адлия оид ба маводи шарҳдиҳандаи ҳуқуқӣ ва натиҷаҳои фаъолияти мақомоту идораҳо дар ин самт;
- тақмили раванди таълими ҳуқуқӣ дар мактабҳо ва дигар муассисаҳои таҳсилотӣ;
- паҳш намудани наворҳои тасвирии маърифатӣ барои кӯдакон;
- баргузориҳои олимпиадаҳои ҳуқуқӣ;
- гузаронидани мониторинги корҳо дар соҳаи маърифати ҳуқуқӣ;
- таъсиси Рӯзи ёрии ҳуқуқии ройгон ба кӯдакон;

¹⁴ Ниг.: Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. Учебник – М. : Аспект-Пресс, 2011. – 351 с.;

¹⁵ Ниг.: Агешин Ю.А. Правовые знания и культура человека. М.: Юрид. лит., 1973. – С. 50 – 64 с.; Керимов Д.А., Мицкевич А.В., Шамба Т.М. Организация и эффективность правового воспитания – М.: Мысль, 1983. – С. 147, 163, 165.; Киселева Г.А. Взаимодействие правоохранительных органов и областной организации общества «Знание» в организации правовой пропаганды средствами телевидения, радио, печати // Актуальные проблемы правового воспитания в условиях совершенствования развитого социализма. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Актуальные проблемы правового воспитания в условиях совершенствования развитого социализма» (26—28 сент. 1984 г.). – М., 1985. – С. 245.; Павлов А.С. Правовое воспитание — М.: Советская Россия, 1972. – С. 67.; Соколов Н.Я. Организация правовой пропаганды. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 57-58.

¹⁶ Ниг.: Мартынкина Д.Ю. Правовое просвещение населения через печатные СМИ: история и современность // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2010. – № 5. – С. 78.

¹⁷ Ниг.: Сухарев А.Я. Актуальные проблемы профессиональной подготовки и использования юридических кадров в стране. Вопросы совершенствования юридического образования. – М., 1973. – С.4–6.; Сухарев А.Я. Правовое воспитание и юридическая наука // Государство и право. – 1974. – С. 3– 11.

- ташкили курси таълимии «Фарҳанги ҳуқукии хизматчиёни давлатӣ» дар донишқадаҳои тақмили ихтисос¹⁸.

Таълими ҳуқукии аҳоли, алалхусус, ҷавобгӯи наврастони яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлат да соҳаи таълим ва тарбияи ҳуқуқӣ маҳсуб мешавад. Самти мазкур бо иштироки бевоситаи давлат ва мақомоти он, тавассути маҷмуи тадбирҳои таҳсилотӣ ва тарбияӣ, бо ҷалби сохторҳои ғайридавлатӣ ва доираи васеи шаҳрвандон, пеш аз ҳама, ҳуқуқшиносон (олимон, адвокатҳо, кормандони суд ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ) бояд ба роҳ монда шавад.

Муассисаҳои таҳсилотӣ, пеш аз ҳама, мактабҳои олии дар таълими ҳуқуқӣ саҳми асосӣ мегузоранд. Таълими ҳуқуқӣ дар муассисаҳои таҳсилотӣ яке аз самтҳои маърифатпарварии ҳуқуқӣ буда, дар доираи омӯзиши фанҳои ҳуқуқӣ дар факултетҳо ва муассисаҳои ғайриҳуқуқӣ ба роҳ монда мешавад. Ин фанҳои таълимӣ омӯзиши асосҳои давлату ҳуқуқ, инчунин, ҳуқуқҳои инсонро дар назар доранд. Айни замон ташаккули маърифати ҳуқуқӣ бо омӯзиши фанҳои таълимии ҳуқуқӣ маҳдуд намешавад. Як қатор муҳаққиқон истифодаи усулҳои дигари иловагӣ, ба мисли семинарҳои ҳуқуқӣ, сӯҳбатҳо дар мавзӯи ҳуқуқӣ, мизи мудаввар оид ба масъалаҳои муҳими ҳуқуқӣ ва бо иштироки ҳуқуқшиносони намоён, музокираҳои оид ба масъалаҳои давлат ва ҳуқуқ зарур мешуморанд¹⁹.

О.А. Авдеева ва Е.В. Авдеева бо дарназардошти нақши муассисаҳои таҳсилотӣ дар инкишофи маърифати ҳуқуқӣ роҳҳои зерини таъминкунандаи самаранокии фаъолияти муассисаҳои таҳсилотиро муайян мекунанд:

а) сифати муассисаи таҳсилотӣ (сифати захираҳои маъмурӣ, моддӣ-техникӣ, сифати идоракунӣ, муаммалҳои сохтори таркибии муассиса);

б) сифати омодагии субъектоне раванди маърифатпарварии ҳуқуқӣ, аз ҷумла сатҳи шуури ҳуқукии фардӣ, ки дар оила ва бо таъсири ниҳодҳои ҷамъиятӣ ташаккул ёфта, сифати омодагии шахсро (хатмкунандагони мактаб, донишҷӯён, аспирантон ва диг.) ба дарки падидаҳои ҳуқуқӣ муайян мекунад;

в) сифати хизмати таҳсилотӣ дар заминаи истифодаи барномаҳо ва технологияҳои нави таҳсилотӣ²⁰.

Дар асарҳои илмӣ ба тақмили методологияи маърифати (дарки) ҳуқуқӣ таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад. Чунончи, ба ақидаи З.К. Исаева дар муассисаҳои таҳсилоти ҳуқуқшиносӣ, ки барои фаъолияти ҳифзи ҳуқуқӣ мутахассисонро омода мекунанд, методологияи маърифати ҳуқуқӣ нақши зерин дорад:

- ташаккули қобилияти хатмкунандагон ба иҷрои вазифаҳои хизматӣ дар соҳаи таъмини қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ, амнияти шахс, ҷомеа ва давлат;

- ташаккули истеъдоди тафтиши ҷинятҳо ва намудҳои дигари ҳуқуқвайронкунӣ;

¹⁸ Ниг.: Атагимова Э.И. Роль правового просвещения в развитии правового государства // Актуальные проблемы развития современной науки и практики. – 2016. – № 4. – С. 66.

¹⁹ Ниг.: Мазеина Ю.В. Правовое просвещение как педагогическая категория // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2012. – № 5. – С. 74.

²⁰ Ниг.: Авдеева О.А., Авдеева Е.В. Методология юридического познания в контексте реализации правового воздействия и правового просвещения // Подготовка кадров для силовых структур: современные тенденции и образовательные технологии. Материалы XXIV Всероссийской научно-методической конференции (Иркутск, 28 февраля – 1 марта 2019 г.). – Иркутск: Изд-во Восточно-Сибирский институт МВД Российской Федерации, 2019. – С. 13.

- ташаккули салоҳияти татбиқи чораҳои пешгирсозии ҳуқуқвайронкунӣ, муайян намудани омилҳо ва сабабҳои ҳуқуқвайронкунӣ²¹.

Ба ақидаи муҳаққиқони дигар тақмили методологияи маърифати ҳуқуқӣ ҳалли вазифаҳои зеринро дар назар дорад:

- таъмини таносуби дониши ҳуқуқии назариявӣ ва амалӣ;
- истифодаи якҷояи усулҳои умумӣ ва хусусии дарки воқеияти ҳуқуқӣ;
- истифодаи васеи усулҳои фалсафӣ, мантиқӣ, низомнок, функционалӣ;
- истифодаи усули диалектика ҳамчун заминаи ташаккули ҷаҳонбинӣ;
- ташаккули қобилияти таҳлили ҳуқуқӣ бо истифодаи усулҳои мантиқӣ, аз ҷумла барои таҳлили дедуктивӣ ва индуктивии фактҳои ҳуқуқӣ;
- қобилияти истифодаи усулҳои мантиқӣ барои муайян намудани сабабу натиҷаҳои фактҳои ҳуқуқӣ;
- қобилияти истифодаи усулҳои таҳлили низомнок ва функционалиии падидаҳои ҳуқуқӣ бо дарназардошти дарки пурраи онҳо дар иртибот бо хусусиятҳои падидаҳо²².

Ба ақидаи И.В. Шиндряева усулҳои сотсиологӣ, омӯрӣ ва кибернетикӣ ба мураттабсозии иттилооти ҳуқуқӣ ва ташкили системаҳои автоматишуда, дар фаъолияти ҳуқуқшиносон мусоидат мекунанд²³.

Таклифу пешниҳодҳои муҳаққиқон оид ба тақмили методологияи маърифати ҳуқуқӣ барои ташаккули рушди маърифати ҳуқуқӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Дарки воқеияти ҳуқуқӣ (олами объективии падидаҳои ҳуқуқӣ) дар асоси усулҳо ва принципҳои илмӣ дарки олам сурат мегирад. Чунончи, усулҳои фалсафӣ (диалектикӣ, материалистӣ, функционалӣ ва дигар) ба ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқии шахс, зинаҳо ва сатҳи гуногуни тафаккури ҳуқуқии инсон мусоидат мекунанд. Ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ ҷузъи ҷаҳонбинии умумии шахс буда, инсон воқеияти ҳуқуқиро ҳамчун ҷузъи олам дарк мекунад, моҳияти падидаҳои ҳаёти ҳуқуқиро дар муқоиса бо падидаҳои дигари ҳаёти ҷомеа ошкор мекунад, алоқамандии падидаҳои ҳуқуқӣ ва дигари ҳаёти ҷомеаро ба инобат мегирад. Дарки фалсафӣ ва ҳуқуқии воқеият ба ташаккули қобилияти ҳуқуқшиносон оид ба дарки ҳаматарафаи омилҳои таъсиргузор ба амалишавии қонун ва истифодаи он дар фаъолияти назариявӣ (илмӣ, таҳқиқотӣ) ва амалӣ, аз ҷумла ҳангоми таҳияи лоиҳаи қонун ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бо назардошти нақши омилҳои иқтисодӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ, моддӣ, техникӣ, иттилоотӣ, алоҳусус, омилҳои ахлоқӣ-маънавӣ дар амалишавии онҳо мусоидат мекунад. Ҳуқуқшиносии касбӣ (адвокатҳо, муфаттишон, судяҳо ва дигарон) дар фаъолияти ҳамаҷунан касбӣ усулҳои махсуси дарки воқеияти ҳуқуқӣ, ба мисли шакли меъёрӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, омори ҳуқуқӣ ва дигарро истифода мебаранд. Ин усулҳо дар фаъолияти касбии ҳуқуқшиносон ҳангоми ба сомон расонидани намудҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқӣ (амалиёти тафтишотӣ, оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, муҳофизатӣ судӣ, назорати прокурорӣ ва ғайра.) истифода мешаванд. Усулҳои махсуси ҳуқуқӣ ба ташаккули маҳорату истеъдоди судяҳо, прокурорҳо, муфаттишон ва ҳуқуқшиносони дигар ҳангоми ҷамъу таҳлили фактҳои ҳуқуқӣ (ҳолатҳои воқеӣ ё объективӣ ва асосҳои ҳуқуқии қонун), муайян намудани эътимоднокии онҳо, исботи

²¹ Ниг.: Исаева З.К. Особенности мотивации учебной деятельности студентов с разным атрибутивным стилем / З. К. Исаева // Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты. — 2016. — № 24. - С. 81.

²² Ниг.: Авдеева О.А., Авдеева Е.В. Асари ишорашуда. – С. 14-15.

²³ Ниг.: Шиндряева И.В. Повышение мотивации учебной деятельности студентов через активные методы и технологии обучения / И. В. Шиндряева // Грани познания. - 2016. - № 2 (45). - С. 122.

далелҳо ва ғайра мусоидат мекунанд. Усулҳои махсуси ҳуқуқӣ, ки истифодаи донишҳои ҳуқуқӣ ва дигари илмиро дар соҳаи физика, химия, техника ва ғайра талаб мекунанд, дар илми криминалистика ва фаъолияти амалии криминалистӣ истифода мешаванд.

Тавре мушоҳида мешавад, методологияи дарки воқеияти ҳуқуқӣ дар ташаккули маърифати ҳуқуқӣ нақши ҳалқунанда дорад. Усулҳо ва принципҳои дарки ҳаёти ҳуқуқӣ, ки дар давраи таҳсилоти ҳуқуқӣ омӯхта мешаванд, ба ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ, тафаккури ҳуқуқӣ, дониши мукаммали ҳуқуқӣ мусоидат мекунанд. Дар заминаи онҳо маҳорат ва истеъдоди фаъолияти касбии ҳуқуқӣ ташаккул меёбад.

Айни замон методологияи дарки воқеияти ҳуқуқӣ, ки ҳамчун заминаи назариявӣ-методологияи маърифати ҳуқуқӣ баромад мекунад, на танҳо дар муассисаҳои таҳсилоти ҳуқуқии касбӣ, балки дар раванди таълими умумии ҳуқуқӣ (дар мактабҳои миёна, литсейҳо, техникумҳо ва ғайра.), таълими ҳуқуқии гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоии аҳоли, таълими ҳуқуқӣ дар ташкилоту муассисаҳо истифода мешавад. Аз сатҳи истифодаи методологияи маърифати ҳуқуқӣ самаранокии ҳамаи намудҳо ва самтҳои маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеа вобастагӣ дорад. Аз ин хотир, такмили донишу маҳорати педагогии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилотӣ яке аз омилҳои муҳими ташаккули маърифати ҳуқуқии аҳоли махсус мешавад.

Бештари муҳаққиқон муътақиданд, ки сиёсати давлатӣ, тадбирҳои давлатӣ, фаъолияти мақомоти давлатӣ, хизматчиёни давлатӣ дар ташаккули маърифати ҳуқуқӣ нақши ҳалқунанда доранд²⁴. Дар таҷрибаи давлатҳо барномаҳои давлатӣ дар соҳаи маърифати ҳуқуқӣ таҳия ва амалӣ карда мешаванд. Дар ҳуҷҷатҳои давлатӣ ташаккулу рушди маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун самти сиёсати давлатӣ эълон карда мешавад. Раванди баланд бадостани маърифати ҳуқуқӣ ба сатҳи давлатӣ мебарояд. Бо мақсади амалӣ намудани сиёсати давлатӣ маҷмуи тадбирҳои давлатӣ амалӣ карда мешаванд. Ҳамаи ин ба ташаккули низоми муташаккилонаи маърифати ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Ба ақидаи як қатор муҳаққиқон муайян намудани стратегияи рушди шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ, ташкили низоми муташаккилонаи тарбия ва таълими ҳуқуқӣ яке аз роҳҳои ташаккулу рушди маърифати ҳуқуқӣ мебошад²⁵.

Ба ақидаи Л.А. Фастовец ташаккулу рушди маърифати ҳуқуқӣ дар робита бо низоми муташаккилонаи таълиму тарбия бояд ба роҳ монда шавад. Бо ин мақад дар муассисаҳои таълимӣ фанҳое бояд ҷорӣ гарданд, ки «ба рушди ахлоқӣ-ҳуқуқӣ, ватандӯстии шахсият мусоидат карда метавонанд»²⁶.

Г.Ш.К Алиева ва Д.А. Карев таклифҳои зеринро дар соҳаи ташаккули маърифати ҳуқуқӣ пешниҳод мекунанд:

- таҳияи барномаи ягонаи давлатӣ дар соҳаи маърифатнокии ҳуқуқии мунтазами аҳоли;
- таҳияи Консепсияи ягонаи маърифати ҳуқуқӣ, ки маърифатонии ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқиро пешбинӣ мекунад;
- аниқ намудани нақши субъектони барномаи давлатии маърифати ҳуқуқии аҳоли (мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттифокҳои касаба);

²⁴ Ниг.: Юдина Н.В. Организация деятельности органов государственной власти по правовому просвещению населения // Вестник научной конференции. – Тамбов, 2016. – № 11-4 (15). – С. 117-120.

²⁵ Ниг.: Чернова О.А. Галанов А.А. Правовое просвещение в Российской Федерации: актуальные проблемы регулирования // Актуальные вопросы юридической науки и практики сборник научных трудов 2-й Международной научно-практической конференции. – 2018. – С. 316.

²⁶ Ниг.: Фастовец Л.А. Повышение правовой грамотности и конституционной культуры как способ преодоления правового нигилизма // Глобальный научный потенциал. – 2018. – № 3 (84). – С. 43.

- иттилоотонии аҳоли тавассути ташкили сайти ягонаи маърифати ҳуқуқӣ ва таъсиси маркази махсуси машварати ҳуқуқӣ²⁷.

Дар асарҳои илмӣ маърифати ҳуқуқӣ дар робита бо иттилоотонии ҳуқуқии аҳоли таҳқиқ мешавад, чунки ташаккули маърифати ҳуқуқӣ паҳн намудани иттилооти ҳуқуқиро дар ҳома пешбинӣ мекунад. Айни замон дар байни муҳаққиқон нуқтаҳои назари гуногун оид ба ҷанбаи иттилоотии маърифати ҳуқуқӣ ҷой доранд²⁸. Чунончи, як қатор муҳаққиқон маърифати ҳуқуқиро ҳамчун самти иттилоотонии ҳуқуқии аҳоли таҳлил намуда, «таълими ҳуқуқӣ» ва «маърифати ҳуқуқӣ»-ро ҳамчун шаклҳои «иттилоотонии ҳуқуқӣ» шарҳ медиҳанд²⁹. Дар ин ҳолат мафҳуми «маърифати ҳуқуқӣ» аз мафҳуми «таълими ҳуқуқӣ» ҷудо карда мешавад. Чунин ақида бахшнок аст, чунки маърифати ҳуқуқӣ унсuri раванди таълим буда, барои паҳн намудан ва расонидани дониши ҳуқуқӣ ба ҳар як донишомӯз мусоидат мекунад. Маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон аз сифати таълим ва қорҳои тарбиявӣ вобастагӣ дорад. Сифати баланди таълим қафолати болоравии сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад.

Маърифати ҳуқуқӣ бо иттилоотонии ҳуқуқӣ робитаи бевосита дорад. Дар ҳомаи иттилоотӣ ташаккули инкишофи маърифати ҳуқуқӣ бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ таъмин мешавад. Иттилоотонии ҳуқуқӣ ҷузъи сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоотонии ҳома буда, самти стратегияи давлатӣ дар соҳаи рушди технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ махсуб мешавад. Аз ин хотир, маърифатонии ҳуқуқии аҳоли ҷузъи сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоотонии ҳома мебошад. Тадбирҳои давлатӣ дар соҳаи иттилоотонӣ (ҳукумати электронӣ, хизмати иҷтимоии электронӣ, матни электронии ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, маҳзанҳои иттилооти ҳуқуқӣ, сомонҳои расмӣ мақомоти давлатӣ, ки иттилооти ҳуқуқиро паҳн мекунанд, порталҳои давлатии иттилооти ҳуқуқӣ) барои ташаккули рушди маърифати ҳуқуқии аҳоли мусоидат мекунанд. Технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар қараёни тарбияи ҳуқуқӣ, таълим ва таҳсилоти ҳуқуқӣ васеъ истифода мешаванд.

Вазиҳои баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ дар доираи сиёсати ҳуқуқӣ ҳалли ҳудро ёфта метавонад. Бесабаб нест, ки маърифати ҳуқуқиро ҳамчун самти сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи ташаккули низомии маърифати ҳуқуқӣ таҳқиқ мекунанд³⁰. Сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ – фаъолияти мақсаднок, муташаққилона, мунтазами мақомоти давлатӣ, ташкилоту муассисаҳо, ниҳодҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва шаҳрвандон мебошад, ки дар раванди таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон бо истифодаи дониши илмӣ, қораҳои ташкилӣ, молиявӣ, моддӣ-техникӣ, методӣ, педагогӣ, иттилоотӣ амалӣ карда мешавад. Айни замон сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълиму тарбияи

²⁷Ниг.: Алиева Г.Ш.К., Карев Д.А. Правовое просвещение как способ формирования правовой культуры в современном обществе // Синергия наук. – 2019. – № 33. – С. 704.

²⁸ Ниг.: Магомедова Е.А., Воробьева М.О., Зайцева М.А. Правовое воспитание и правовое просвещение как инструменты повышения правовой культуры российского общества // Тенденции развития науки и образования. – 2023. – № 93 (3). – С. 88.

²⁹ Ниг.: Осипов Р.А. Правовое информирование: понятие и соотношение со смежными категориями // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2015. – № 3 (104). – С. 158.

³⁰ Ниг.: Брыжинская Г.В. Факторы правовой социализации / Г.В. Брыжинская // Перспективы науки. – 2015. – № 11 (74). – С. 100.; Доценко А.С. О понятии правового просвещения // Актуальные проблемы российского права. – 2020. – Т. 15. – № 1. – С. 186.; Рыбаков О.Ю. Формы реализации правовой политики // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 2. – С. 14.; Фильчакова С. Ю., Черняк Л. Ю. Опыт организации правового просвещения в субъектах Российской Федерации // Вестник Института законодательства и правовой информации им. М. М. Сперанского. – 2014. – № 5–6 (32). – С. 18-33.

ҳуқуқӣ ҷузъи низоми иҷтимоии таълиму тарбия буда, дар алоқамандӣ бо таълиму тарбияи оилавӣ, ахлоқӣ, маънавӣ, сиёсӣ, эстетикӣ ва дигар ба роҳ монда мешавад³¹.

Дар Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон дар асоси ҳуҷҷатҳои меъёрӣ ва сиёсӣ, аз ҷумла Фармони Президенти ҶТ аз 9 апрели соли 1997, № 691 «Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон», Фармони Президенти ҶТ аз 6 феввали соли 2018, №1005 «Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028», Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҶТ барои солҳои 2018-2028, Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони ҶТ барои солҳои 2020-2030 ва дигар амалӣ карда мешаванд.

Дар Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҶТ барои солҳои 2018-2028 самтҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи рушди маърифати ҳуқуқӣ, тағибу ташвиқи ҳуқуқӣ ва ёрии ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд. Дар ҳуҷҷати мазкур баланд бардоштани сатҳи маърифат ва шуури ҳуқуқии аҳоли, таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ҳамчун самти фаъолияти мақомоти давлат, муассисаҳо, ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсӣ, шаҳрвандон дар соҳаи тарбияи ҳуқуқӣ шарҳ дода мешавад. Дар Консепсия чораҳои зерин барои баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳоли пешбинӣ мешаванд:

- тарғиб ва ташвиқи ҳуқуқӣ;
- таъмини мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, баҳусус, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бо нашрияти расмӣ иттилооти ҳуқуқӣ;
- ба аҳоли дастрас намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва тағйиру иловаҳо ба онҳо;
- таъсис додани сомонӣ ягонаи миллӣ бо ҷойгир кардани тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии хусусияти умумихатмидошта;
- такмили механизми коркарди муроҷиати шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо истифодаи дастовардҳои нави илму технология;
- инкишофи илми ҳуқуқшиносӣ.

Тибқи Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони ҶТ барои солҳои 2020-2030, ки бо қарори Ҳукумати ҶТ аз 27 ноябри соли 2019, № 599 тасдиқ шудааст, низоми маърифати ҳуқуқӣ бояд ба талаботи гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли, аз ҷумла кӯдакон, занон, нафақахӯрон, маъюбон, шахсони камбизоат, аҳолии деҳот, муҳочирон, шахсоне, ки дар муассисаҳои системаи иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ қарор доранд ва дигарон ҷавобгӯӣ бошад. Дар банди 23 Барнома унсурҳои зерини низоми таълиму тарбияи ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд:

- иттилоотонии ҳуқуқӣ;
- машварати ҳуқуқӣ;
- расонидани ёрии ҳуқуқӣ;
- таълими ҳуқуқӣ;
- тарғибу ташвиқи ҳуқуқӣ;
- ҷалби шаҳрвандон ба раванди қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ.

Тибқи Барнома иттилоотонии ҳуқуқӣ метавонад ба тарзу усулҳои зерин амалӣ карда шавад:

- пахн намудани брошюраҳо оид ба мавзӯҳои ҳуқуқӣ;

³¹Ниг.: Сативалдыев Р.Ш. Правовое воспитание и образование как интегративное направление правовой политики: опыт Таджикистана и стран СНГ // Евразийский юридический журнал. – №1 (92). – 2016. – С. 359-364.

-интишори мунтазами мақолаҳо ва лавҳаҳо (рубрика) дар рӯзнама ва маҷаллаҳо оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ, маводе, ки ба воситаи сомонаҳои интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ паҳн мегарданд;

-барномаҳои телевизионӣ ва радио, аз он ҷумла роликҳои иҷтимоӣ дар бораи барномаҳои ёрии ҳуқуқӣ, барномаҳо оид ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли, намоишномаҳои таҷрибаи судӣ, филмҳо ва силсилафилмҳо.

Дар Барнома роҳҳои зерини амалӣ намудани машварати ҳуқуқӣ ва расонидани ёрии ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд:

- расонидани ёрии ҳуқуқии аз ҷониби давлат кафолатдодашуда;

-таъсиси хатҳои маълумотдиҳии телефонӣ, ки оид ба қонунгузорӣ ва хизматрасонии ҳуқуқӣ иттилоот пешкаш менамоянд;

-дар порталҳои махсуси ҳуқуқии шабакаи Интернет ҷойгир намудани дастур ва тафсирҳо оид ба қонунгузорӣ;

-гузаронидани семинарҳо, курсҳои омӯзишии махсуси ройгон оид ба масъалаҳои гуногуни ҳуқуқӣ.

Ҳамчунин, дар факултетҳои ҳуқуқшиносии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ таъсис додани клиникаҳои ҳуқуқӣ ҷиҳати пешниҳод намудани машварат ва ёрии ҳуқуқии ройгон пешбинӣ мешавад.

Ҳамзамон бо ин, маърифати ҳуқуқии донишҷӯёни ҳуқуқшинос дар робита бо хусусиятҳои шуури ҳуқуқии онҳо ташаккул меёбад. Хусусиятҳои шуури ҳуқуқии ҳуқуқшиносон дар иртибот бо тағйири унсурҳои мафкуравӣ, равонӣ, илмӣ он, афзалияти арзишҳои фарҳангӣ-маънавӣ, ислоҳоти низоми таҳсили касбии ҳуқуқӣ, ихтилофоти фарҳангӣ-тамаддунии ҷаҳони муосир, иттилоотонии раванди таҳсил, истифодаи технологияҳои рақамӣ дар фаъолияти ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд³².

Дар давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (минбаъд- ИДМ) низ баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли дар маркази таваҷҷуҳи давлатҳо қарор дорад. Чунончи, дар Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Ўзбекистон ҳуҷжатҳои зерини сиёсӣ ва ҳуқуқӣ бо мақсади ташкили низоми сифатан баланди маърифати ҳуқуқӣ ва таҳсилоти ҳуқуқӣ амалӣ карда мешаванд: «Асосҳои сиёсати давлатии Федератсияи Россия дар соҳаи инкишофи саводнокии ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии шаҳрвандон», ки бо Фармони Президенти Федератсияи Россия аз 28 апрели соли 2011 тасдиқ шудааст³³; Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Беларус, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Беларус аз 28 июни соли 2023 тасдиқ шудааст³⁴; Нақшаи ҷорабиниҳо оид ба тарбия ва маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар солҳои 2024-2029, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Беларус аз 12 январи соли 2024 тасдиқ шудааст; Нақшаи ҷорабиниҳо оид ба инкишофи марказҳои оммавии иттилооти ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Беларус барои солҳои 2022-2025, ки 24 июни соли 2022 аз ҷониби Маркази миллии иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Беларус дар мувофиқа бо Вазорати фарҳанг тасдиқ

³²Ниг.: Шарофзода Р.Ш. Проблемы обеспечения устойчивости профессионального правосознания юристов на фоне трансформационных процессов // Правовая жизнь. – Душанбе – 2023. - № 1 (41). – С. 28-29.

³³Ниг.: Основы государственной политики Российской Федерации в сфере развития правовой грамотности и правосознания граждан. Утв. Президентом РФ 28 апр. 2011 г. № Пр-1168) // Консультант Плюс [Электронный ресурс]: справочная правовая система.

³⁴Ниг.: Беларусь сегодня, 6 октября 2023 г.: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2023/october/75580/> национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь (санаи мурочиат: 12.03.2024).

шудааст³⁵; Фармони Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон «Дар бораи такмили кулли системаи баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ ҳуқуқӣ дар ҷомеа»; Консепсияи баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷомеа, Консепсияи «Фарҳанги баланди ҳуқуқӣ – кафолати рушди ҷомеа», Стратегияи миллии соҳаи ҳуқуқи инсон ва Барномаи миллии амалӣ намудани Эълумияи СММ оид ба таълим ва тарбия дар соҳаи ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Ўзбекистон³⁶; Консепсияи сиёсати ҳуқуқи Ҷумҳурии Қазоқистон барои давраи то соли 2030, ки 15 октябри соли 2021 аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Қазоқистон тасдиқ шудааст³⁷.

Илова бар ин, конвенсияҳо, қонунҳо ва кодексҳои намунавӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ аз тарафи Ассамблеяи байнипарлумонии давлатҳои аъзои ИДМ қабул шудаанд, ба мисли Конвенсияи ИДМ оид ба ҳуқуқҳо ва озодиҳои асосии инсон аз 26 майи соли 1995³⁸, Қонуни намунавӣ «Дар бораи фаъолияти маърифатӣ» аз 7 декабри соли 2002³⁹, Қонуни намунавӣ «Дар бораи тарбияи кӯдакон ва ҷавонон» аз 14 майи соли 2009⁴⁰, Қонуни намунавӣ «Дар бораи таҳсил» аз 3 апрели соли 1999⁴¹, Кодекси намунавии таҳсилоти барои давлатҳои аъзои ИДМ (Қисми умумӣ) аз 16 ноябри соли 2006⁴² ва дигар.

Дар ҳуҷҷатҳои намунавии зикршуда мақсад, вазифаҳо ва самтҳои асосии фаъолияти муташаққилона дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқи муайян карда мешаванд. Аз ҷумла дар моддаи 10 Қонуни намунавӣ «Дар бораи фаъолияти маърифатӣ» ду самти асосии фаъолияти маърифатӣ муайян карда мешаванд:

1) фаъолияти умумии таҳсилоти тавассути барномаҳои маърифатӣ, ки ба тамоми аҳоли паҳн мешаванд, аз он ҷумла дар раванди маърифати илмӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, экологӣ, тиббӣ татбиқ мешаванд;

2) фаъолияти маърифатии махсус тавассути барномаҳои маърифатӣ, ки барои мутахассисони касбӣ пешниҳод мешаванд.

Дар Қонуни намунавии мазкур мафҳуми «фаъолияти маърифатӣ» чунин шарҳ дода мешавад: «намуди таҳсилоти ғайрирасмӣ, маҷмуи ҷорабиниҳои иттилоотӣ-таҳсилотӣ оид ба тарғиб ва паҳн намудани дониши илмӣ ва маълумоти дигари дорои аҳаммияти иҷтимоӣ, ки фарҳанги умумии инсон, асосҳои ҷаҳонбинӣ ва маҷмуи қобилияти зеҳнии ўро ба фаъолият тибқи салоҳият ташаққул медиҳанд». Асоси фаъолияти маърифатиро

³⁵Ниг.: Постановление Правительства Республики Беларусь от 12 января 2024 г.: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://ncpi.gov.by/> <https://ncpi.gov.by/> (санаи муроҷиат: 12.03.2024).

³⁶ Ниг.: Хайитов Ф. Повышение правовой грамотности – приоритетная задача: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://insonhuquqlari.uz/ru/news/m9437> (санаи муроҷиат: 12.03.2024).

³⁷ Ниг.: Правовая политика Республики Казахстан и формирование правовой культуры: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://astanazan.kz/?p=4085> (санаи муроҷиат: 12.03.2024).

³⁸Ниг.: Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека. Принят Советом глав государств СНГ 26 мая 1995 г.: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://cis.minsk.by/page/11326/> (санаи муроҷиат: 16.03.2024).

³⁹ Ниг.: Модельный закон «О просветительской деятельности». Принят на 12 пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ. Постановление № 20-15 от 7 декабря 2002 г. Информационный бюллетень МА СНГ. – 2003. – Часть 2. – № 30: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://docs.cntd.ru/document/901865093> (санаи муроҷиат: 3.03.2024).

⁴⁰Ниг.: Модельный Закон о воспитании детей и молодёжи. Принят Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ 14 мая 2009 г.: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://parliament.am>library>1.pdf> (санаи муроҷиат: 16.03.2024).

⁴¹Ниг.: Модельный Закон об образовании. Принят Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ Постановлением от 3 апреля 1999 г.: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://cis.minsk.by/page/7782> (санаи муроҷиат: 16.03.2024).

⁴²Ниг.: Модельный образовательный кодекс для государств-участников СНГ (общая часть) (новая редакция). Принят Постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ от 29 ноября 2013 г., № 39-6: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://base.garant.ru/72826964/> (санаи муроҷиат: 22.09.2023).

принципҳои асосии таҳсилотӣ, ба мисли робитаи маърифат ва таълим, ташаккули маърифати аҳоли дар раванди таълим ва дигар ташкил медиҳанд.

Тибқи моддаи 6 Қонуни намунавии зикршуда низоми маърифат чузъи низоми таҳсилот буда, аз барномаҳо ва лоиҳаҳои маърифатӣ, ташкилоту муассисаҳои татбиқкунандаи ин барномаҳо иборат аст. Дар моддаи 7 Қонуни намунавӣ функсияҳои зерини маърифат ифода ёфтаанд: таҳсилотӣ, иттилоотӣ, тафсири, идеологӣ, ташвиқию тарғибӣ, машваратӣ. Дар моддаи 11 Қонуни намунавӣ мафҳуми ҳуқуқ ба маърифат ҳамчун чузъи ҳуқуқ ба таҳсил баён мешавад. Дар моддаи 18 Қонуни намунавӣ намудҳои зерини маърифат шарҳ дода мешаванд: касбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, шахрвандӣ, илмӣ, бадеӣ-эстетикӣ, милли-ватандӯстӣ, тиббӣ.

Дар ҳамаи давлатҳои аъзои ИДМ мақсади асосии сиёсати ҳуқуқиро дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ, ташаккулу рушди маърифати ҳуқуқии аҳоли ташкил медиҳад. Ҳамчунин, роҳҳои бо ҳам наздики ташаккули маърифати ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд. Аз ҷумла маърифати ҳуқуқӣ тавассути маҷмуи чораҳои тарбиявӣ, ташвиқотӣ, тарғиботӣ, таълимӣ, методӣ, иттилоотӣ, моддӣ-техникӣ, молиявӣ ташаккул меёбад.

Дар давлатҳои аъзои ИДМ чорабиниҳои зиёди илмӣ дар соҳаи маърифати ҳуқуқӣ гузаронида мешаванд. Аз ҷумла дар ҳамоиши байналмилалӣ мактаби ҳуқуқии Байкал, ки 28 июн – 3 июли соли 2018 баргузор гардида буд, концепсияи илмӣ маърифати ҳуқуқӣ муҳокима мешавад. Лоиҳаи концепсияи мазкур аз тарафи мактаби ҳуқуқии криминалистии Бурятия таҳти роҳбарии Ю.П. Гермяев таҳия гардида, мақсади асосии онро ташаккули маърифати зиддиҷиноятии аҳоли, пеш аз ҳама, ҷавонон (мактабхонон ва донишҷӯён) ташкил медиҳад. Пешбинӣ мешавад, ки дар иҷрои вазифаи мазкур муассисаҳои таҳсилоти ҳуқуқшиносӣ, аз он ҷумла донишҷӯёни ҳуқуқшинос нақши асосӣ доранд⁴³.

Амалишавии концепсияи мазкур истифодаи васеи чораҳои илман асоснок ва технологияҳои иттилоотиро пешбинӣ мекунад, ки ба баланд гардидани сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ, ташаккули эҳтиром ба қонун дар ҷомеа, муқовимат ба таҳдидҳои ба шахсият хатарнок – ҷинояткорӣ, коррупсия ва терроризм мусоидат мекунад. Аз ин хотир, дар ҳамоиши мактаби ҳуқуқии Байкал ба мубрами масъалаҳои зерин эътибор дода мешавад:

- тарҳрезии усулҳои интерактивии таълим (мулоҳиза, музокира, баҳс ва ғайра);

- тарҳрезӣ, паҳн намудан ва дастрасии маводи иттилоотӣ дар шакли ҷопӣ, электронӣ, аудиовизуалӣ, ки ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва баланд шудани савияи ҳуқуқии аҳоли мусоидат мекунад.

Дар ИДМ нақши ҳалкунандаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ, аз он ҷумла муассисаҳои таҳсилотӣ дар болоравии маърифати ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ яқдилона пазируфта мешавад. Чунончи, дар тавсияҳои методи Маркази илмӣ таҳқиқоти Вазорати адлияи Федератсияи Россия ба кормандони соҳаи маориф зарурати истифодаи тадбирҳои иттилоотӣ-таҳсилотӣ дар соҳаи тарғиб ва ташвиқоти дониши ҳуқуқӣ дар ҷараёни маърифатонии ҳуқуқӣ таъкид мешавад. Ҳамчунин, тавсия дода мешавад, ки натиҷаҳои илми ҳуқуқшиносӣ дар алоқамандӣ бо амалия, тарзу воситаҳои махсуси паҳн намудани дониши ҳуқуқӣ дар муассисаҳои таҳсилотӣ бо мақсади ташаккули фарҳанги

⁴³ Ниг.: Митрофанова А.А., Кузаков Д.В. Правовое просвещение как основа правовой культуры общества: некоторые актуальные вопросы // Глаголь правосудия. – 2018. – № 3 (17). – С. 69.

ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ истифода шаванд. Расонидани арзишҳои ҳуқуқӣ ба ҳар шахс, табилии ин арзишҳо ба эътиқоди ҳуқуқии шахс, ба таҳкурсии ғайриқонунии ба ҷомеа муфиди ҳуқуқӣ яке аз самтҳои ташаккули маърифати ҳуқуқӣ эътироф мешавад⁴⁴.

Ҳамин тариқ, маҷмуи тадбирҳои давлатӣ, таҳсилоти, таълимӣ, тарбиявӣ, фарҳангӣ-маънавӣ, ки дар давлатҳои аъзои ИДМ амалӣ карда мешаванд, ба ташаккул ва инкишофи фазаи ягонаи ҳуқуқӣ, иттилоотӣ, таҳсилоти ИДМ, рушди маърифати ҳуқуқии шаҳрвандони давлатҳои аъзои ИДМ мусоидат мекунад. Ин тадбирҳо дар доираи сиёсати мақомоти роҳбарикунандаи ИДМ оид ба наздик намудани қонунгузори таҳсилоти давлатҳои аъзо, дастрасии қафолатҳои ҳуқуқи шаҳрвандон ба таҳсил, аз ҷумла дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии давлатҳои аъзои ИДМ, ҳамчунин, кушодани филиалҳои донишгоҳҳои бонуфузи Россия дар Тоҷикистон, Қирғизистон ва давлатҳои дигар, қабули конвенсияҳо, қонунҳо, кодексҳои намунавии ИДМ дар соҳаи таълиму тарбия амалӣ карда мешаванд.

Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомёфта хулосаҳои зерин пешниҳод мешаванд:

1. Маърифати ҳуқуқӣ ҷузъи тарбияи ҳуқуқӣ мебошад, дар ҷараёни тарбияи ҳуқуқӣ, бо дарназардошти мақсадҳо, вазифаҳо, шаклҳо ва самтҳои махсуси маърифати ҳуқуқӣ ташаккул меёбад.

2. Маърифати ҳуқуқӣ ҷузъи сиёсати давлати Тоҷикистон мебошад. Сиёсати мазкур бо мақсади ташаккули низоми муташаккилонаи маърифати ҳуқуқӣ тавассути маҷмуи тадбирҳои давлатии ташкилӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, кадрӣ, иттилоотӣ амалӣ мегардад.

3. Маърифати ҳуқуқӣ ҷузъи таълими умумии ҳуқуқӣ мебошад, дар раванди таълими умумии ҳуқуқӣ, бо истифодаи тарзу воситаҳо ва шаклҳои ғайриқонунии таълимӣ, маҳорати педагогӣ ташаккулу инкишоф меёбад.

4. Баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ҷузъи таҳсилоти касбии ҳуқуқӣ мебошад. Ғайриқонунии маърифати таҳсилотӣ дар раванди тарбияи кадрҳои ҳуқуқшинос, бо истифодаи тарзу воситаҳо, шаклҳо, технологияи нави таҳсилоти касбии ҳуқуқӣ, бо мақсади ташаккули дониши ҳуқуқии касбӣ, омодагии ҳуқуқшиносони касбӣ ба кори муташаккилонаи паҳн намудани дониши ҳуқуқӣ дар байни аҳоли (ёрии ҳуқуқӣ, клиникаи ҳуқуқӣ, тафсири ҳуқуқӣ ва ғайра) ба роҳ монда мешавад.

5. Боло бурдани сатҳи маърифатнокии ҳуқуқии аҳоли самти сиёсати ҳуқуқии ҚТ буда, дар заминаи ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва барномавии давлатӣ, Конститутсияи ҚТ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ (Қонуни ҚТ «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд», Қонуни ҚТ «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон» ва дигар), бо мақсади таъсиррасонии ҳуқуқӣ, арзишӣ, тарбиявӣ ва иттилоотӣ ба шуур ва ғайриқонунии ҳамаҷузъаи одамон ба роҳ монда мешавад.

6. Маърифати ҳуқуқӣ ба паҳн гардидани дониши ҳуқуқӣ ва арзишҳои ҳуқуқӣ дар байни аҳоли, иштироки ғайриқонунии шаҳрвандон дар равандҳои ҳаёти ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар интиҳобот, раёйпурсӣ, муҳокимаи лоиҳаи қонунҳои ҳаётан муҳим, ҳамчунин, дар раванди муқовимат ба ҷиноят ва намудҳои дигари ҳуқуқвайронкунӣ, ба таҳдидҳо ва хатарҳои ҷаҳонӣ (терроризм, экстремизм, гардиши ғайриқонунии маводи нашъадор ва дигар) мусоидат мекунад.

⁴⁴ Ниг.: Право знать право: методические рекомендации по организации правового просвещения участников образовательного процесса / Под ред. Э.И. Атагимова, Е.В. Горбачева. – М.: ФБУ НЦПИ при Минюсте России, 2016. – С. 8.

7. Маърифати ҳуқуқӣ воситаи самарабахши пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ буда, ба таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, иштироки ташкилоту муассисаҳо, ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, шаҳрвандон дар пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ мусоидат мекунад.

8. Ташаккул ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли яке аз роҳҳои маъмулӣ ва самараноки пешгирии нигилизми ҳуқуқӣ буда, ба болоравии сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

9. Маърифати ҳуқуқӣ ҷузъи низоми муташаққилонаи маърифати ҷомеа буда, бо маърифати касбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, экологӣ, шаҳрвандӣ, илмӣ, бадеӣ-эстетикӣ, миллий-ватандӯстӣ, тиббӣ робитаи устувор дорад.

10. Дурнамои рушди маърифатнокии ҳуқуқӣ аз самаранокии иттилоотонии ҳуқуқии ҷомеа, татбиқи самараноки технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, технологияҳои рақамӣ, истифодаи имкониятҳои зеҳни сунъӣ вобастагӣ дорад.

Адабиёт:

1. Авдеева О.А., Авдеева Е.В. Методология юридического познания в контексте реализации правового воздействия и правового просвещения // Подготовка кадров для силовых структур: современные тенденции и образовательные технологии. Материалы XXIV Всероссийской научно-методической конференции (Иркутск, 28 февраля – 1 марта 2019 г.). – Иркутск: Изд-во Восточно-Сибирский институт МВД Российской Федерации, 2019. – С. 13-16.

2.Агешин Ю.А. Правовые знания и культура человека. – М.: Юрид. лит., 1973. – 64 с.

3.Алиева Г.Ш.К., Карев Д.А. Правовое просвещение как способ формирования правовой культуры в современном обществе // Синергия наук. – 2019. – № 33. – С. 699-704.

4.Атагимова Э.И. Роль правового просвещения в развитии правового государства // Актуальные проблемы развития современной науки и практики. – 2016. – № 4. – С. 66-67.

5.Беларусь сегодня, 6 октября 2023 г.: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2023/october/75580/> Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь (санаи муроҷиат: 12.03.2024).

6.Брыжинская Г.В. Факторы правовой социализации / Г.В. Брыжинская // Перспективы науки. – 2015. – № 11 (74). – С. 100-102.

7.Гришнова Е.Е. Правовая культура в политическом пространстве современной России. – М.: ИП, 2005. – 155 с.

8.Доценко А.С. О понятии правового просвещения // Актуальные проблемы российского права. – 2020. – Т. 15. – № 1. – С. 179-188.

9.Исаева З.К. Особенности мотивации учебной деятельности студентов с разным атрибутивным стилем / З. К. Исаева // Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты. – 2016. – № 24. – С. 80-83.

10.Керимов Д.А., Мицкевич А.В., Шамба Т.М. Организация и эффективность правового воспитания – М.: Мысль, 1983. – 284 с.

11.Киселева Г.А. Взаимодействие правоохранительных органов и областной организации общества «Знание» в организации правовой пропаганды средствами телевидения, радио, печати // Актуальные проблемы правового воспитания в условиях

совершенствования развитого социализма. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Актуальные проблемы правового воспитания в условиях совершенствования развитого социализма» (26—28 сент. 1984 г.). – М., 1985. – С. 245-247.

12.Колышкина В.А. Реализация вопросов правового просвещения в образовательном процессе // Гуманитарные исследования. Педагогика и психология. – 2021. – № 8. – С. 27-34.

13.Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека. Принята Советом глав государств СНГ 26 мая 1995 г.: [Захираи электронї]: манбаи дастрасї: <https://cis.minsk.by/page/11326/> (санаи мурочиат: 16.03.2024).

14.Лебедева С.В. Основы культурно-просветительской деятельности учителя математики. Учебно-методическое пособие для студентов, обучающихся по направлению подготовки 44.03.01 Педагогическое образование, профиль – математическое образование. – Саратов, 2019. – 128 с.

15.Магомедова Е.А., Воробьева М.О., Зайцева М.А. Правовое воспитание и правовое просвещение как инструменты повышения правовой культуры российского общества // Тенденции развития науки и образования. – 2023. – № 93 (3). – С. 86-89.

16.Мазеина Ю.В. Правовое просвещение как педагогическая категория // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2012. – № 5. – С. 73-75.

17.Мартынкина Д.Ю. Правовое просвещение населения через печатные СМИ: история и современность // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2010. – № 5. – С. 72-79.

18.Митрофанова А.А., Кузаков Д.В. Правовое просвещение как основа правовой культуры общества: некоторые актуальные вопросы // Глаголь правосудия. – 2018. – № 3 (17). – С. 67-70.

19.Модельный закон «О просветительской деятельности». Принят на 12 пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ. Постановление № 20-15 от 7 декабря 2002 г. Информационный бюллетень МА СНГ. – 2003. – Часть 2. – № 30: [Захираи электронї]: манбаи дастрасї: <https://docs.cntd.ru/document/901865093> (санаи мурочиат: 3.03.2024).

20.Модельный Закон о воспитании детей и молодёжи. Принят Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ 14 мая 2009 г.: [Захираи электронї]: манбаи дастрасї: <http://parliament.am/library/1.pdf> (санаи мурочиат: 16.03.2024).

21.Модельный Закон об образовании. Принят Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ Постановлением от 3 апреля 1999 г.: [Захираи электронї]: манбаи дастрасї: <https://cis.minsk.by/page/7782> (санаи мурочиат: 16.03.2024).

22.Модельный образовательный кодекс для государств-участников СНГ (общая часть) (новая редакция). Принят Постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ от 29 ноября 2013 г., № 39-6: [Захираи электронї]: манбаи дастрасї: <https://base.garant.ru/72826964/> (санаи мурочиат: 22.09.2023)

23.Осипов Р.А. Правовое информирование: понятие и соотношение со смежными категориями // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2015. – № 3 (104). – С. 153-158.

24.Основы государственной политики Российской Федерации в сфере развития правовой грамотности и правосознания граждан. Утв. Президентом РФ 28 апр.

2011 г. № Пр-1168) // Консультант Плюс [Электронный ресурс]: справочная правовая система.

25.Павлов А.С. Правовое воспитание — М.: Советская Россия, 1972. — 270 с.

26.Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28 декабри соли 2023: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32191> (санаи муроҷиат: 4.03.2024).

27.Петров А.И. Понятие и содержание правового просвещения как особой функции органов прокуратуры (теоретико-правовой анализ) // Вестник Чувашского госуниверситета — 2012. — № 4. — С. 159-165.

28.Постановление Правительства Республики Беларусь от 12 января 2024 г.: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://ncpi.gov.by/> <https://ncpi.gov.by/> (санаи муроҷиат: 12.03.2024).

29.Право знать право: методические рекомендации по организации правового просвещения участников образовательного процесса / Под ред. Э.И. Атагимова, Е.В. Горбачева. — М.: ФБУ НЦПИ при Минюсте России, 2016. — 76 с.

30.Правовая политика Республики Казахстан и формирование правовой культуры: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://astanazan.kz/?p=4085> (санаи муроҷиат: 12.03.2024).

31.Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. Учебник — М.: Аспект-Пресс, 2011. — 351 с.

32.Рыбаков О.Ю. Формы реализации правовой политики // Правовая политика и правовая жизнь. — 2003. — № 2. — С. 11-19.

33.Сативалдыев Р.Ш. Правовое воспитание и образование как интегративное направление правовой политики: опыт Таджикистана и стран СНГ // Евразийский юридический журнал. — 2016 — №1 (92) — С. 359-364.

34.Соколов Н.Я. Организация правовой пропаганды. — М.: Юрид. лит., 1974. — 197с.

35.Стратегияи муқовимат ба экстремизм ва терроризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июни соли 2021, № 187 тасдиқ шудааст: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://anticorruption.tj/images/PDF/ter-ek.pdf> (санаи муроҷиат: 25.03.2024).

36.Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо ҷаҳолон, намояндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар, аз 9 март соли 2024: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32921> (санаи муроҷиат: 4.03.2024).

37.Сухарев А.Я. Актуальные проблемы профессиональной подготовки и использования юридических кадров в стране. Вопросы совершенствования юридического образования. — М., 1973. — 340 с.

38.Сухарев А.Я. Правовое воспитание и юридическая наука // Государство и право. — 1974. — № 2. — С. 3– 11.

39.Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (Иборат аз 2 ҷилд). Ҷилди 2 / Зери таҳрири Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. — Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёт ба номи А. Рӯдакӣ, 2008. — 950 с.

40.Фастовец Л.А. Повышение правовой грамотности и конституционной культуры как способ преодоления правового нигилизма // Глобальный научный потенциал. — 2018. — № 3 (84). — С. 41-44.

41.Фильчакова С. Ю., Черняк Л. Ю. Опыт организации правового просвещения в субъектах Российской Федерации // Вестник Института законодательства и правовой информации им. М. М. Сперанского. — 2014. — № 5—6 (32). — С. 18-33.

42.Хайитов Ф. Повышение правовой грамотности – приоритетная задача: [Захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <http://insonhuquqlari.uz/ru/news/m9437> (санаи мурочиат: 12.03.2024).

43.Чернова О.А., Галанов А.А. Правовое просвещение в Российской Федерации: актуальные проблемы регулирования // Актуальные вопросы юридической науки и практики сборник научных трудов 2-й Международной научно-практической конференции. – М., 2018. – С. 315-319.

44.Шарофзода Р.Ш. Проблемы обеспечения устойчивости профессионального правосознания юристов на фоне трансформационных процессов // Правовая жизнь. – Душанбе, 2023. – № 1 (41). – С. 12-29.

45.Шиндряева И.В. Повышение мотивации учебной деятельности студентов через активные методы и технологии обучения / И. В. Шиндряева // Грани познания. — 2016. — № 2 (45). – С. 120—123.

46.Юдина Н.В. Организация деятельности органов государственной власти по правовому просвещению населения // Вестник научной конференции. – Тамбов, 2016. – № 11-4 (15). – С. 117-120.

Шарофзода Р. Ш.

Фишурда

Роҳҳои баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ: таҷрибаи Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

Дар мақола роҳҳои ташаккул ва болоравии маърифати ҳуқуқӣ дар заминаи таҳлили таҷрибаи Тоҷикистон ва як қатор давлатҳои аъзои ИДМ таҳқиқ мешаванд. Мақсади мақоларо таҳқиқи муқоисавӣ-ҳуқуқии таҷрибаи Тоҷикистон ва давлатҳои дигари аъзои ИДМ дар соҳаи баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ташкил медиҳад. Дар мақола ҳуҷҷатҳои давлатии барномавӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ҳаҷмунин, қонунҳо ва кодексҳои намунавии ИДМ истифода мешаванд. Хулоса пешниҳод мешавад, ки дар ҳамаи давлатҳои аъзои ИДМ мақсадҳо ва самтҳои умумии болоравии маърифати ҳуқуқӣ, тақмили таълим ва тарбияи ҳуқуқӣ дар доираи фазои ягонаи таҳсилотӣ ва иттилоотӣ амалӣ карда мешаванд. Самтҳои асосии болоравии маърифати ҳуқуқӣ дар давлатҳои аъзои ИДМ муайян карда мешаванд. Айни замон хусусиятҳои сиёсати давлатҳои аъзои ИДМ дар самти таълиму тарбияи ҳуқуқӣ ва боло бурдани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон ба инобат гирифта мешаванд. Ақидаҳо ва тақлифҳои гуногуни олимони оид ба роҳҳои тақмили маърифати ҳуқуқӣ, аз он ҷумла ҳамоишҳои илмӣ оид ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ дар давлатҳои аъзои ИДМ таҳқиқ мешаванд. Хулоса пешниҳод мешавад, ки дар ҳамаи тақлифҳои илмӣ зарурати тақмили раванди таълиму тарбия, махсусан, таълиму тарбияи наврасону ҷавонон, аз он ҷумла тақмили низомии таҳсилоти касбии ҳуқуқӣ таъкид мешавад. Омилҳо ва равандҳои, ки зарурати фаъолияти муташаккилонаи давлатро дар соҳаи маърифати ҳуқуқӣ талаб мекунанд, муайян ва таҳлил мешаванд. Хулосаҳои умумӣ оид ба роҳҳои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар самти тақмили раванди тарбияи ҳуқуқӣ, таълими умумии ҳуқуқӣ ва таҳсили касбии ҳуқуқӣ, робитаи

усутвори маърифати ҳуқуқӣ бо маърифати иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва ғайра, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, технологияҳои рақамӣ, зехни сунъӣ пешниҳод мешаванд.

Шарофзода Р. Ш.

Аннотация

Пути повышения уровня правового просвещения: опыт Таджикистана и государств-участников стран Содружества Независимых Государств

В статье исследуются основные пути формирования и повышения уровня правового просвещения в рамках анализа опыта Таджикистана и ряда государств-участников стран СНГ. Целью статьи является сравнительно-правовое исследование опыта Таджикистана и ряда государств-участников СНГ в сфере повышения правового просвещения. В статье используются государственные программные документы, законы и иные нормативные правовые акты, а также модельные законы и кодексы СНГ. Обоснован вывод, что во всех государствах-участниках СНГ реализуются общие цели и направления по повышению правового просвещения, совершенствованию правового воспитания и обучения. Раскрываются основные тенденции повышения правового просвещения в государствах-участниках СНГ. В то же время, учитываются особенности политики ряда государств-участников СНГ в сфере правового обучения и воспитания, повышения уровня правового просвещения граждан. Анализируются различные взгляды и предложения ученых о путях развитии правового просвещения, а также проводимые научные мероприятия по повышению уровня правового просвещения в государствах-участниках СНГ. Обоснован вывод, что во всех предложениях подчеркивается необходимость совершенствования правового обучения и воспитания, особенно правового обучения и воспитания молодёжи, в частности, юридического профессионального образования. Анализируются условия и процессы, которые обуславливают необходимость активизации деятельности государства в сфере правового просвещения. Обоснованы выводы, касающиеся путей повышения правового просвещения, в частности, в сфере совершенствования правового воспитания, общего правового обучения и профессионального юридического образования, взаимодействия правового, социального, экономического, экологического воспитания, применения информационно-коммуникационных, цифровых технологий, искусственного интеллекта.

Sharofzoda R. S.

The summary

Ways to increase the level of legal education: the experience of Tajikistan and the member States of the Commonwealth of Independent States

In article are researched main ways of the shaping and increasing legal enlightenment level within the framework of analysis of the experience Tadjikistana and row state-participant of the countries C.I.S.. The Purpose of the article is relatively-legal study of the experience Tadjikistana and row state-participant C.I.S. in sphere of increasing of the legal enlightenment. In article are used state programme documents, laws and other normative legal acts, as well as model laws and codes C.I.S.. The Motivated conclusion that in all state-participant C.I.S. are realized general purposeses and directions on increasing of the legal

enlightenment, improvement of the legal education and education. Open the main trends of increasing of the legal enlightenment in state-participant SNG.V ditto time are taken into account particularities politicians row state-participant C.I.S. in sphere of the legal education and education, increasing legal enlightenment level of the people. They Are Analysed different glances and offers scientist about fetter development legal enlightenment, as well as conducted scientific actions on increasing legal enlightenment level in state-participant C.I.S.. The Motivated conclusion that in all offers is emphasized need of the improvement of the legal education and education, particularly legal education and education youth, in particular, legal vocational training. They Are Analysed condition and processes, which require need to activations to activity state in sphere of the legal enlightenment. The Motivated findings, concerning ways of increasing of the legal enlightenment, in particular, in sphere of the improvement of the legal education, the general legal education and professional legal formation, interactions legal, social, economic, ecological education, using information-communication, digital technology, artificial intelligence.

Муқарризи мақола Гадоев Б. С. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ФОРМ ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА

Калидвожаҳо: давлат, сохти давлатӣ, ташкилоти ҳудудии давлат, шакли давлат, давлати унитарӣ, давлати федеративӣ, давомият, сохти ҳудудӣ, ҳокимияти давлатӣ.

Ключевые слова: государства, государственное устройство, территориальная организация государства, форма государства, унитарное государство, федеративное государство, преемственность, территориальное устройство, государственная власть.

Keywords: state, state structure, territorial organization of the state, state form, unitary state, federal state, continuity, territorial structure, state power.

Одной из актуальнейших проблем в теории государства является вопрос о понятии и содержании термина «государственное устройство», который в широком значении употребляется для характеристики государственного строя страны. В юридической литературе термин «государственное устройство» используется все реже и лишь в узком значении для характеристики политико-территориальной и административно-территориальной организации государства, определения соотношения государства в целом с его составными частями (штатами, административно-территориальными единицами и др).

В отечественной литературе используются также такие термины как «национально-государственное», «административно-территориальное», «территориальное устройство», «территориальная организация государства», «территориальная организация государственной власти», «территориальная организация публичной власти», «политико-территориальная организация государства»⁴⁵.

В конституциях почти всех стран мира в том или ином объеме содержатся нормы, относящиеся к государственному устройству. В одних они ограничиваются регулированием вопросов, связанных лишь с административно-территориальным делением, в других - включают конституционное закрепление границ государства, в третьих - вопросы автономии тех или иных частей государства, в четвертых - отношения федерации и штатов, положения других территорий⁴⁶. Таким образом, в отдельно взятых странах содержание правового института национально-государственного (государственного) института может быть неодинаковым, но при сравнительном анализе необходимо учитывать все варианты, политическую, государственную практику, а не только правовые нормы, и, следовательно, придать этому институту наиболее широкую трактовку.

Некоторые авторы понимают под формой государственного устройства, территориальную организацию государственной власти, соотношение государства как

* Кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского национального университета.

⁴⁵См.: Проблемы теории государства и права// Под. общ. ред. В.С. Нерсесянца.-М., 1999 – С.617.; Конституционное (государственное) право зарубежных государств // Под ред. Б.А. Страшуна. Т. 2. М., 1995.- С. 352.; Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. - М., 1997.- С. 37.

⁴⁶ См.: Сравнительное конституционное право// Под ред. В.Е. Чиркина –М., 1996.– С.469.

целого с его составными частями. Например по мнению В.В. Лазарева под термином «форма государственного устройства» понимается – административно-территориальную организацию государственной власти, характер взаимоотношений между государством и составляющими его частями, между центральными и местными органами⁴⁷. Под данным термином С.А. Комаров понимает совокупность способов устройства государственной власти применительно к территории, внутреннее деление государства на части и взаимоотношения между этими частями⁴⁸.

Но здесь необходимо отметить, что данный термин, по существу, охватывает всю форму государства на данном этапе развития, в данной стране. Не случайно он используется широко в истории государства и права. Между тем речь в данном случае идет о том, каким образом государство организовано, какая власть на определенной территории.

При всем многообразии форм государственного устройства основными являются: унитарная, федеративная. Выделяют так же и такую форму государственного устройства как конфедерация. Но данная форма государственного устройства довольно редко встречается по сравнению с двумя основными. Иногда в юридической литературе различают государства по структуре: простые и сложные. К простым - относятся унитарные государства, а к сложным - федеративные и конфедеративные. В последнее время стали выделять такие формы государственного устройства как: сообщества и содружества, которые можно отнести к сложным государствам. Но по данному аспекту в юридической литературе нет единого мнения⁴⁹. Форма государственного устройства носит самостоятельный характер, во многом определяется существующими традициями, историческими особенностями возникновения и развития государства. То есть при одних и тех же формах правления могут быть различные формы государственного устройства. Например, монархические государства могут быть как унитарными, так и федеративными. Правда, последние, крайне редко встречаются.

Унитарное государство - представляет собой простое, цельное государство, отдельные части которого иногда могут обладать автономией. Оно отличается полным политическим единством, является неделимым. В унитарном государстве образованы единые высшие органы государства, имеется единое гражданство, единая конституция, что создает организационно-правовые предпосылки для высокой степени влияния центральной государственной власти на всей территории страны.

Большинство всех существующих и ранее существовавших государств являются унитарными, поскольку унитарное государство достаточно хорошо управляемо и надежно обеспечивает государственное единство. Достоинство унитарного государства состоит и в том, что оно, располагает всей полнотой верховной власти на своей территории. Федерация, в традиционном значении - форма государственного устройства, когда из нескольких государств создается одно.

В современных условиях термин «федерация» может трактоваться иначе, т.е. федерация может быть не обязательно объединением государств, а также исторически сложившимся государством, которое, постепенно развиваясь, переходит на путь федерализации. Не возникнув в результате объединения, а, существуя веками, государство начинает применять принципы федерализма. В результате эволюционным

⁴⁷ См.: Общая теория права и государства. // Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1994. – С. 262.

⁴⁸ См.: Комаров С.А. Общая теория государства и права. - М., 1997. – С.224.

⁴⁹ См.: Международное право. // Под ред. Г.И. Тункина. - М., 1994. - С. 67.; Международное право.// Отв. ред. Ю.Ю. Колосов, А.С. Кузнецов. - М., 1995. - С. 51.

путем меняется форма государства. Необходимо отметить, что в строго научном смысле федерацией называют союз государств, основанный на договоре или конституции. Поэтому федерация возможна только там, где объединяются самостоятельные государства.

При этом федеральные конституции устанавливают, в чем именно политически срастающиеся малые государства сохраняют свою «самостоятельность» и в чем они ее утратили⁵⁰.

Федерация может создаваться также и на основе соединения этих двух способов, т.е. конституционно-договорным путем. За последние два столетия в теории и в международной практике сложилось общее понимание политической и правовой природы федерализма: федерация создается как добровольный союз государств и подобных образований. Федерация может быть создана также сверху, путем преобразования унитарного государства. Но при всех вариантах ее образования она представляет собой единое союзное государство при полном равноправии входящих в его состав субъектов. Однако установившаяся теория федерализма подвергается пересмотру современными политическими деятелями и в научной литературе. Развал СССР, Югославии, Чехословакии, а также усилившиеся тенденции к самоопределению народов с выходом из состава ряда федеративных и унитарных государств, в определенной мере способствовали появлению новых толкований федерализма и конституции его разных моделей.

В настоящее время, федерализм «рассматривается западными исследователями не только как определенная структура государственных органов и их иерархия, но и как постоянный процесс улаживания отношений между центральным правительством и составными частями федерации». Эта идея в иной редакции содержится в работах В.Е. Чиркина. «В последние десятилетия, - пишет он, - роль федерализма трактуется в западной науке более широко: она рассматривается, прежде всего, не как совокупность структур и норм, а как процессы, призванные заглушать конфликты центра и мест, устанавливать их взаимодействие, обеспечить наиболее целесообразные в данных условиях методы управления»⁵¹. Как видно, федерализм характеризуется в зависимости от политической конъюнктуры и деятельности властвующих сил. Иначе говоря, федерализм сводится к отдельным элементам управления.

При этом отсутствует определенная совокупность структур и норм, без которых федеративное государство (как и иное) не мыслимо. Если же рассматривать возникновение федеративного государства с точки зрения изначальной цели создающих его государственных образований, то неизбежен вывод, что это делается в основном для «заглушения» имеющихся между ними конфликтов.

Здесь необходимо подчеркнуть, во-первых, что федерализм, как комплексное понятие государственного устройства и управления не может быть сведен к «процессу заглушения конфликтов» или исполнения каких-либо текущих задач. Во-вторых, федерализм, как «совокупность структур и норм» не может в своем практическом функционировании не решать именно задачи установления эффективного взаимодействия центра и мест, обеспечения «целесообразных в данных условиях методов управления». В-третьих, национально-государственный или территориальный

⁵⁰См.: Ильин И. А. О государственной форме.// Советское государство и право.- 1991.- № 11.- С. 135.

⁵¹См.: Чиркин В.Е. Модели современного федерализма: сравнительный анализ. //Государство и право.- 1994.- № 8-9.- С. 154.

принципы образования федеративного государства изначально предполагают его рациональное и эффективное функционирование в интересах федерации и ее субъектов⁵².

В.Е. Чиркин пишет, что «в науке существуют различные классификации федеративных государств: федерации, основанные на союзе и автономии составных частей: договорные и конституционные федерации; централизованные и относительно централизованные и т.д.»⁵³. Насколько известно, «автономии составных частей» так же, как правило, становятся членами федерации на основании союза, а потому не представляют самостоятельной модели федерализации. Кроме того, не может быть федеративного государства без единой конституции, принятию которой, конечно, предшествует заключение договоров, соглашений и т.п. о его создании. Но данное положение не всегда совпадает с практикой конкретного федеративного государства. В той же статье В. Е. Чиркин отмечает, что различия между моделями федерации весьма условны. Но ведь любая классификация является в любом случае условной. И поэтому нельзя согласиться с мнением Л.М. Карапетяна, что условные различия не служат основанием для классификации различных моделей федерации.

Помимо названных разновидностей выделяют и другие многочисленные модели федерализма: бюджетный, экономический и т.д.⁵⁴. Интересную точку зрения на проблему федерализма находим у С. В. Королева. По его мнению, во всякой проблеме федерализма следует искать, прежде всего, финансовую подоплеку. В теоретическом и методологическом плане это означает, что конституционно-правовой подход к проблемам федерализма необходимо дополнить финансово-правовым.

Тем не менее, в контексте развивающихся стран финансовые вопросы приобретают особенно драматический характер. При скудности федерального бюджета борьба за источники финансирования между субъектами федерации практически означает борьбу за выживание соответствующих регионов. Политическое искусство правительств субфедерального уровня часто проверяется не тем, удалось ли данному правительству повысить уровень доходов в регионе, а тем, удалось ли предотвратить голод.

Таким образом, чем беднее субъект федерации, тем уже сектор федеративных отношений, тем естественнее выглядит тотальный диктат центральной власти.

Литература:

1. Проблемы теории государства и права// Под. общ. ред. В.С. Нерсисянца.– М., 1999 – 832 с.
2. Конституционное (государственное) право зарубежных государств // Под ред. Б.А. Страшуна.- Т. 2.- М., 1995.- 430 с.
3. Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. - М., 1997.- 480 с.
4. Сравнительное конституционное право// Под ред. В.Е. Чиркина –М., 1996.–

⁵² См.: Карапетян Л.М. К вопросу о моделях федерализма. (Критический обзор некоторых публикаций) // Государство и право.- 1996.- № 12.- С.56.

⁵³ См.: Чиркин В.Е. Модели современного федерализма: сравнительный анализ.//Государство и право.- 1994.- № 8-9.- С. 154.

⁵⁴ См.: Гончар Н.Н., Горегляд В.П. Бюджетный федерализм и перспективы. // Этнополис. 1995.- №2. - С. 53.; Любимцев Ю. Экономический федерализм: российская модель. // Этнополис. -1995.- № 2. - С. 81-82, 86.

731с.

5. Общая теория права и государства. // Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1994. – 360 с.
6. Комаров С.А. Общая теория государства и права. – М., 1997. – 506с.
7. Международное право.// Под ред. Г.И. Тункина. – М., 1994. – 350с.
8. Международное право.// Отв. ред. Ю.Ю. Колосов, А.С. Кузнецов. – М., 1995. – 450с.
9. Ильин И. А. О государственной форме.// Советское государство и право.- 1991.- № 11.- С.121 – 137.
10. Чиркин В.Е. Модели современного федерализма: сравнительный анализ.//Государство и право.- 1994.- № 8-9.- С. 137 -158.
11. Карапетян Л.М. К вопросу о моделях федерализма. (Критический обзор некоторых публикаций) // Государство и право.- 1996.- № 12.- С.41 -57.
12. Гончар Н.Н., Горегляд В.П. Бюджетный федерализм и перспективы. // Этнополис.-1995.- № 2.- С. 46 – 54.
13. Любимцев Ю. Экономический федерализм: российская модель. // Этнополис.- 1995. - № 2.- С. 81- 86.

Куканов А.З.

Фишурда

Ворисияти шаклҳои сохти давлатӣ

Дар мақола масъалаи давомияти шаклҳои сохти давлатӣ таҳлил шудаанд. Қайд мегардад, ки яке аз проблемаҳои мудимтарини назарияи давлат масъалаи мафҳум ва мазмуни истилоҳи «сохти давлатӣ» мебошад, ки барои тавсифи сохти давлатии ин ё он кишвар ба маънои васеъ истифода мешавад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ истилоҳи «сохти давлатӣ» барои тавсифи сохтори сиёсӣ-ҳудудӣ ва маъмурӣ-ҳудудии давлат, барои муайян кардани муносибатҳои давлат дар маҷмӯъ бо он камтар ва танҳо ба маънои маҳдуд истифода мешавад.

Куканов А.З.

Анотация

Преемственность форм государственного устройства

В статье анализируются проблемы преемственности форм государственного устройства. Отмечается, что одной из актуальнейших проблем в теории государства является вопрос о понятии и содержании термина «государственное устройство», который в широком значении употребляется для характеристики государственного строя страны. В юридической литературе термин «государственное устройство» используется все реже и лишь в узком значении для характеристики политико-территориальной и административно-территориальной организации государства, определения соотношения государства в целом с его составными частями.

The summary
Continuity of forms of government

The article analyzes the issue of continuity of forms of state structure. It is noted that one of the most persistent problems of the theory of the state is the concept and content of the term "state structure", which is used to describe the state structure of a country in a broad sense. In the legal literature, the term "state structure" is used to describe the political-territorial and administrative-territorial structure of the state, to determine the state's relations with it as a whole, and only in a limited sense.

Рецензент статьи Азиззода У. А. – доктор юридических наук, профессор.

НАЗАРИЯҲОИ ЯГОНАГӢ, ТАҶЗИЯБАНДӢ, МАҲДУДСОЗӢ ВА ИНКОР ОИД БА СОҶИБИХТИЁРИИ ДАВЛАТӢ: ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ-ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: назарияҳо, нуктаҳои назари илмӣ, соҳибихтиёрӣ, соҳибихтиёрии давлатӣ, давлат, истиқлолият, ҳокимияти давлатӣ, ягонагӣ, таҷзия, ташаккулбӣ.

Ключевые слова: теории, научные точки зрения, суверенитет, государственный суверенитет, государства, независимость, государственный власть, единый, делимость, становление.

Keywords: theories, scientific points of view, sovereignty, state sovereignty, states, independence, state power, united, divisibility, formation.

Назарияҳои ягонагӣ, таҷзиябандӣ, маҳдудсозӣ ва инкор оид ба соҳибихтиёрии давлатӣ масъалаи муҳимми илми ҳуқуқшиносӣ, махсусан назарияи давлат ва ҳуқуқ буда, аз давраҳои қадим то замони муосир оид ба ин масъала назарияҳои зиёд ва мухталиф ҷой дорад. Бинобар ин, назарияҳои ягонагӣ, таҷзиябандӣ, маҳдудсозӣ ва назарияи инкор оид ба соҳибихтиёрии давлатӣ асосҳои исботшуда ва ҷонибдорони зиёди худро то ба имрӯз доранд. Бо ин мақсад, мо низ дар мақолаи мазкур ба таҳлил ва омӯзиши назарияҳои зикршуда машғул шуда, аз адабиёти зиёди илмӣ ва таҷрибаи давлатҳои мухталиф истифода намудем. Масалан, яке аз аввалин назарияҳо ин ягонагии соҳибихтиёрии давлатӣ мебошад, ки он дар давлатҳои федералӣ бештар ба назар расида, чун назарияи сепаратистӣ (назарияи соҳибихтиёрии давлатҳои аъзои як давлати федеративӣ) фаҳмида мешуд. Назарияи мазкур аз ҷониби сенатори амрикоӣ Чон Калхун ва ходими давлатӣ Макс фон Зайдел таҳия шудааст⁵⁵.

Пьер Чезеф Прудон назарияи мазкурро таҳлил намуда, қайд мекунад, ки давлатҳои федеративӣ на ҳамчун шакли давлатдорӣ, балки шакли ташкили ҷомеаҳо фаҳмида мешаванд, ки субъектҳои онҳо оилаҳо, ҷамоатҳо ва гурӯҳҳои ҷамоатҳо мебошанд⁵⁶. Азбаски давлат барои ӯ синоними бади мутлақ, зӯрварӣ, бегонапарастӣ буд ва федератсия зидди давлат ҳисобида мешуд. Аз ин бар меояд, ки Чезеф Прудон назарияи ягонагии соҳибихтиёрии давлатиро ба маънои мутлақи соҳибихтиёрӣ ва зӯрварӣ дарк намуда, чандон пуштибонӣ назарияи мазкур набуд.

Масъалаи соҳибихтиёрӣ аз ҷониби Жан Боден ҳаматарафа мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифта шуда, таъкид мекунад, ки соҳибихтиёрӣ «ҳокимияти мутлақ ва доимӣ буда, бо ягон фишанг, бо муҳлат ё давраи муайян маҳдуд намешавад»⁵⁷. Аз ин андешаҳо бар меояд, ки ӯ соҳибихтиёро чун нишонаи муҳим ва ҷудонопазири ҳокимияти давлатӣ меҳисобад. Ҳамин тариқ, Жан Боден ҷонибдори ғояи соҳибихтиёрии ҳокимияти мутлақи номаҳдуд буда, ҳокимияти соҳибихтиёрро ягона арзёбӣ менамояд. Ягонагии ҳокимияти соҳибихтиёрро мутафаккир дар он мебинад, ки ҳокимият ҳамеша

* Номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

⁵⁵Ниг.: Черняк Л.Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета: дисс... канд. юрид. наук. - Челябинск, 2007. - С.146.

⁵⁶Ниг.: Дугин А. «Евразийский федерализм» в современной России // Общественно политический журнал, <http://www.gt-msk.ru/theme/208-11/> (санаи мурочиат: 23.09.2006).

⁵⁷Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. - Душанбе, 2010. - С.277.

ягона буда, ба пуррагӣ мутааллиқ ба монарх аст ва байни дигар мақомоти давлат тақсим намешавад.

Дар ин асос, назарияи ягонагӣ, мисли назарияи классикӣ, ба назарияи шартномавии пайдоиши давлати федеративӣ ва эътирофи соҳибхитиёрии федератсия аз соҳибхитиёрии давлатҳои аъзо асос ёфтааст. Аммо ба таври дигар, назарияи мазкур тақсимнопазирии соҳибхитиёрӣ ном дошта, он аз ҷониби субъекти федератсия дифоъ карда мешаванд, ки ҳадди аққал ҳуқуқи веторо эътироф кардааст (ҳуқуқи манъ кардани қабули ин ё он санади меъёрии ҳуқуқии федералӣ).

Бояд қайд кард, ки дар асоси назарияи унитарӣ модели унитарӣ (монистӣ)-и федерализм ба вучуд омад, ки мувофиқи он федератсия тамоми масъалаҳои ҳаётан муҳимро ҳал мекунад ва ҳуқуқ дорад ҳама гуна санадҳои субъектҳои худро бекор кунад. Ин модел дар тӯли якчанд даҳсолаҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бартарӣ дошт. Айни замон баъзе давлатҳо худро давлати унитарӣ эълон намуда, дар асоси ин назария ташаққули инкишоф ёфта истодаанд. Масалан, Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд -ҶТ) мувофиқи моддаи 1-уми Конститутсияи амалкунанда давлати унитарӣ эълон гардидааст⁵⁸. Муқаррароти мазкур ягонагӣ ва соҳибхитиёр будани давлати Тоҷикистонро шаҳодат медиҳад, зеро тавре Л.Ю. Черняк менависад, субъектҳои давлатҳои федеративӣ на танҳо соҳибхитиёрӣ надоранд, балки давлат номидан мумкин нест, азбаски аҳолии субъектҳо ба ҳаёти халқи федератсия дохиланд, ҳудудҳои субъектҳои федератсия як қисми ҳудуди федератсия буда, ҳокимияти минтақавӣ хусусияти тобеиятӣ (дуюмдараҷа) доранд⁵⁹. Яъне субъектҳои федератсия мустақилона фаъолият ва амал карда наметавонанд. Аз ин рӯ, мо метавонем танҳо дар бораи баъзе аломатҳои давлатдорӣ субъектҳо сухан ронем, на дар бораи мақоми онҳо ҳамчун давлати соҳибхитиёр.

Мазмуну моҳияти назарияи унитарӣ ба андешаи В.В. Лазарев, А.Е. Козлов ин ҳамон назарияи соҳибхитиёрии ягонаи давлатист, чунки тақсимои соҳибхитиёриро рад мекунад ва онро танҳо барои федератсия эътироф мекунад⁶⁰. Бинобар ин, А.Е. Козлов чунин мешуморад, ки «моделе сохтан ғайри имкон аст, ки аз рӯйи он давлатҳои соҳибхитиёр давлати дигари соҳибхитиёрро ташкил диҳад, зеро соҳибхитиёрии иттифоқ ва соҳибхитиёрии субъектҳои он ҳамчун институтҳои мустақили давлатию ҳуқуқии ба ҳам мувофиқ нестанд. Дар робита ба ин, И.А. Ледаҳ дуруст қайд мекунад, ки дар ҳаёти воқеӣ кушишҳои ба ҳам пайвастанӣ ҳамаи давлатҳои соҳибхитиёр ғайриимкон ва номувофиқ мебошад⁶¹.

Р.В. Знаменщиков низ ба ҳамин мавқеъ пайравӣ намуда, волеиятӣ ҳокимияти Россия (дар ҳалли қарорҳои дохилӣ) ва истиклолияти он (дар муносибатҳои хориҷӣ) ду сатҳи мавҷуд будани ҳокимияти соҳибхитиёрро истисно мекунад⁶².

Дар баробари ин, афзалияти низоми давлатӣ-ҳуқуқии Россия нисбат ба қисмҳои таркибии он дар он зоҳир мешавад, ки аввалан, баргариб қонуни федералӣ аз қонуни

⁵⁸ Ниг.: Конститутсияи ҶТ аз 6. 11 соли 1994, бо тағйиру иловаҳо бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ қабулшуда, аз 26 сентябри соли 1999, аз 22 июни соли 2003, аз 22 майи соли 2016. // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 01.05 соли 2023). – моддаи 1.

⁵⁹ Ниг.: Черняк Л.Ю. Асари ишорашуда. – С.154.

⁶⁰ Ниг.: Конституционное право // Под ред. В.В. Лазарева.- М., 1998. - С. 63.

⁶¹ Ниг.: Ледаҳ И. А. Федерализм и демократия. На форуме юристов // Государство и право.- 1992. - С. 147.

⁶² Ниг.: Знаменщиков Р.В. Принципы федерализма в России и Германии (сравнительное конституционно-правовое исследование): автореф. дис... канд. юрид. наук.- Тюмень, 2003. - С. 17.

субъектҳои Федератсияи Россия (минбаъд - ФР) эълон шудааст (қисми 5 моддаи 76) Конститутсияи ФР).

Дуюм, дар доираи маҳдуд кардани мақомоти минтақавии ҳокимияти давлатӣ бо асосҳои сохти конститусионӣ (қисми 1 моддаи 77 Конститутсияи ФР).

Саввум, дар муқаррар намудани ҳудуди субъектҳои тобеияти ФР ва субъектҳои он (моддаҳои 71-73 Конститутсияи ФР)⁶³. Дар воқеъ бартариятҳои зикршуда, дар давлатҳои федеративӣ боиси он мегарданд, ки субъектҳои онҳо ҳуқуқи соҳибхитӣро пурра аз даст медиҳанд ва масъалаҳои муҳимми давлатро мустақилона ҳал карда наметавонанд.

Н.И. Палиенко вобаста ба назарияи мазкур, менависад, ки ягонагии соҳибхитирии давлатии федератсияро бо он асоснок метавон кард, ки танҳо вай ҳуқуқи назорат ва назорати олиро аз болои иҷроии Конститутсияи федералӣ, санадҳои ҳуқуқӣ ва дигар ҳуқуқи ҳалли ҳама гуна баҳсҳо дорад. Муаллиф дар баробари ин таъкид мекунад, ки субъектҳои федератсия ба музофот табдил намеёбанд, зеро онҳо давлатдорӣ худро нигоҳ медоранд, ҳокимият ва мақомоти роҳбарикунандаю маҷбуркунандаи худро доранд⁶⁴. Дар инҷо андешаҳои Н.И. Палиенко бо нуктаҳои назари Л.Ю. Черняк муҳолиф мебошад, зеро у субъектҳои федератсияро давлат намеҳисобад, аммо Н.И. Палиенко бошад, таъкид мекунад, ки субъектҳои федератсия давлатдорӣ ва мақомоти роҳбарикунандаи худро доранд, бинобар ин ягонагии давлатҳои федеративӣ ба маънои танҳо назорати умумии давлат равона гардидааст.

Ҳамчунин, назарияи унитарии соҳибхитириро бо мафҳуми маҳрумияти конститусионӣ аз соҳибхитирии ҷумҳуриҳо алоқаманд аст, ки он бо Конститутсияи ФР асос ёфта, принсипи баробарҳуқуқии ҳамаи субъектҳои ФР - ро муқаррар намуда, аз ҳуқуқи ҷумҳурии соҳибхитириро маҳрум карда шудаанд⁶⁵. Дар ин робита, асосгузори назарияи «Иштирок» - Борел Лефур (Ле Фур) кушиш кард, ки нуктаҳои назари радикалиро «мутобиқ кунанд». Намояндагони он гарчанде ба субъектҳои федератсия соҳибхитириро надоданд, вале ҳуқуқи иштироки худро дар ташаккул ва татбиқи соҳибхитирии миллӣ эътироф карданд⁶⁶. Субъектҳои федератсия дар ин концепсия ҳамчун «қисми органикии соҳибхитирии умумӣ, федералӣ» фаъолият мекарданд.

Дар асоси нуктаҳои назари болозикр метавон гуфт, ки сарфи назар аз он ки субъектҳои федератсия дар амалӣ гардондани ҳокимияти давлатӣ иштирок меkunанд, ин маънои ташаккул ва амалӣ гардондани (фаъолияти) соҳибхитирии давлатиро надорад. Аммо ин назария то имрӯз тарафдорони худро гум накардааст.

Ҳамин тавр, назарияи ягонагии соҳибхитирии давлатӣ яке аз масъалаҳои баҳсталаб буда, он метавонад ба миллат, халқ, мақомоти давлатӣ, шахсони алоҳида, субъектҳои федератсия ва ғайра тааллуқ дошта бошад.

Назарияи дигар оид ба соҳибхитирии давлатӣ ин назарияи таҷзиябандии соҳибхитирии давлатӣ мебошад, ки вобаста ба ин дар адабиёти илмӣ-ҳуқуқӣ андешаҳои зиёд ва мухталиф мавҷуд мебошад.

Дар таърих аввалин назарияи тақсимоии уфуқии соҳибхитириро метавон назарияи Ш.Л. Монтескйе номид, ки соҳибхитириро ба ҳокимиятро таҳлил намуда, се намуди соҳибхитириро муайян кардааст: қонунгузор (парлумон), иҷроия (ҳукумат) ва судӣ. Ва

⁶³ Ниг.: Черняк Л.Ю. Асари ишорашуда. - С.155.

⁶⁴ Ниг.: Палиенко Н.И. Конфедерации, федерации и Союз Советских Социалистических Республик / С предисл.- М., 2004, Ветошкина. - С. 42-43.

⁶⁵ Ниг.: Палиенко Н.И. Асари ишорашуда. - С. 42-43.

⁶⁶ Цит. по: Ливеровский А.А. Субъект федерации: суверенитет, сецессия, акцессия // Ученые записки Института права.- СПбГУЭФ. Вып. 3 // Под ред. А.А. Ливеровского.- СПб., 1999. - С. 18.

бо пайдо шудани шохаҳои «нав»-и ҳокимият ба монандӣ, президентӣ, додситонӣ, интиҳоботӣ ва ғайра баъдтар имкон пайдо гардид. Айни замон, ғайбати соҳибхитиёрӣ дар асоси низомии назорат ва мувозинат пешбинӣ карда мешавад. Вобаста ба назарияи таҷзиябандӣ Р.Ш. Шарофзода қайд мекунад, ки мутафаккирон (Ч.Локк, Ш.Л. Монтескйе, Т. Ўффенсон, Т. Пейн ва дигарон) тарафдори таҷзияи ҳокимият буданд. Онҳо аҳамияти ин тарзи ташкили ҳокимиятро дар пешгирии мутлақият, ташкили демократии ҳокимият, назорати амали ҳокимият ва шаффофияти ғайбати он медиданд⁶⁷.

Бояд қайд кард, ки концепсияи таҷзиябандии соҳибхитиёрӣ, маъноии тақсимоии қудратҳоро надорад, зеро муайян кардани мақоми волеӣ як мақомотро аз дигар мақомоти давлатӣ хеле душвор аст, бинобар ин маъноии мафҳуми «соҳибхитиёрӣ» волеият ва истиқлолияти ин ё он давлат ва миллат аст.

Чунин ба назар мерасад, ки истилоҳи «соҳибхитиёрӣ» танҳо барои тавсифи давлат истифода мешавад. Аммо набояд чунин бошад, зеро соҳибхитиёрии халқ ва миллат низ дар давлат ҷой дорад. Вале, тамоми дастовардҳо, муаррифии миллат, забон, ҳифзи арзишҳои миллий ва нигоҳ доштани соҳибхитиёрии халқ ва миллат барои ҳазорсолаҳо танҳо дар ҳолати мавҷуд будани давлати соҳибхитиёр ба вуҷуд меояд. Аз ин рӯ, назарияи таҷзияи ҳокимият мавриди таҳлилу омӯзиши муҳаққиқони муосир қарор дошта, атрофи он андешаҳои гуногун ҷой дорад.

Набояд фаромӯш кард, ки назарияи таҷзияи ҳокимият - назарияи анъанавии афкор ва амалияи ғарбӣ буда, ҳанӯз асрҳои XVII-XVIII ташаккул меёбад ва то имрӯз истифода мешавад. Аммо ин назария бо пешрафти ҷомеа ва давлат ба шароити нави амалияи давлатдорӣ мутобиқ мегардад. Ин ҳолатро бештари муҳаққиқон қайд мекунад. Чунончи, мутобиқшавии ин назарияро ба низомии сиёсии давлатҳои ғарбӣ А.М. Барнашов таҳлил мекунад⁶⁸.

Дар адабиёт ба се шакли татбиқи амалии назарияи таҷзияи ҳокимият ишора мешавад:

- 1) таҷрибаи амрикоӣ (ИМА), ки он ҷо парламент ва президент алоҳида интиҳоб мешаванд, Суди Олии ИМА ғайбати мақомоти қонунгузор ва иҷроияро назорат мекунад;
- 2) таҷрибаи Олмон, Италия, Британияи Кабир, ки тибқи он парламент интиҳоб шуда, вале ҳукуматро парламент ташкил мекунад;
- 3) амалияи Франция, ки он ҷо парламент ва президент алоҳида интиҳоб мешаванд, вале сардори ҳукуматро президент таъин мекунад⁶⁹.

Ба андешаи муҳаққиқони Ғарб (солҳои 1970-1980) назарияи таҷзияи ҳокимият дар замони имрӯза, бо дарназардошти тағйироти ҳаёти ҷомеа дигаргун мешавад. Ба ақидаи, Х. фон Арним, ғайбати васеи ҳизбҳои сиёсӣ, баланд шудани нуфузи онҳо дар ҳаёти сиёсӣ зарурати аз нав дида баромадани назарияи таҷзияи ҳокимиятро, аз ҷумла гузаронидани тақсими ҳокимиятҳоро байни ҳизбҳо талаб мекунад. Муҳаққиқи дигар Ю. Бекер (ҷонибдори ақидаи «давлати гурӯҳӣ») бо назардошти афзудани нақши гурӯҳҳои алоҳидаи дорои ҳокимият (ҳизбҳо, иттифокҳои қасаба, иттифоқи соҳибкорон ва диг.) ақидаи тақсими ҳокимиятро байни мақомоти давлат ва гурӯҳҳои сиёсӣ пешкаш мекунад. Ба андешаи Ф. Шеффер интиҳобкунандагон, оппозитсия дар парламент, ҳизбҳо, гурӯҳҳои сиёсӣ, ташкилотҳои динӣ, ҳатто матбуот, радио ва телевизион - бояд иштирокчиёни низомии

⁶⁷Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2010. - С.355.

⁶⁸Ниг.: Барнашов А.М. Теория разделения властей: становление, развитие, применение. -Томск, 1988.- С. 21.

⁶⁹ Ниг.: Урьяс Ю.П. Традиции и современность в буржуазной теории государства // Проблемы буржуазной государственности и политико-правовая идеология.- М., 1990. - С. 7-8.

таҷзияи ҳокимият бошанд. В. Стеффани панҷ назарияи таҷзияи ҳокимиятро пешкаш мекунад:

- 1) давлатӣ-ҳуқуқӣ ё уфуқӣ (анъанавӣ);
- 2) замонӣ (баҳри муайян намудани вақти қатъи ваколатҳои парламент ва ғайра);
- 3) федеративӣ ё амудӣ;
- 4) назарияи қарорҳо (қабули қарорҳо аз ҷониби парламент, хизбҳо ва дигарон);
- 5) иҷтимоӣ (омӯзиши сохти иҷтимоии ҷомеа, нуфузи қувваҳои сиёсӣ)⁷⁰.

Ҳамин тавр, бояд хотирнишон намуд, ки ҷонибдори ҳокимияти халқӣ ва соҳибхитории халқ (Руссо, марксистон) аз таҷзияи ҳокимият пуштибонӣ намекарданд. Аз ин ҷо ба хулоса омадан мумкин аст, ки гӯё таҷзияи ҳокимият ин андешаҳои дар ҳақиқат муҳимро (ҳокимиятдории халқ, соҳибхитории халқро) рад мекунад. Вале, дар асл ин тавр нест. Дар ҳолати истифодаи таҷзияи ҳокимият халқ сарчашмаи ҳокимият эълон мешавад, ҳуқуқи миллат ба худмуайянсозӣ эътироф мешавад. Аммо дар заминаи тасаввури ғалати таҷзияи ҳокимият андешаҳои шубҳанок мумкин аст пайдо шаванд. Тавре қайд шуд, ҳокимияти давлатӣ дар асл ягона аст. Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ маънои ба се намуди ҳокимият тақсим шудани ҳокимиятро надорад. Ҳокимияти давлатӣ ҳамеша ягона бояд бошад. Дар давлат як ҳокимияти давлатии соҳибхитории бояд амал намояд.

Ҳамчунин, мавҷуд будани таҷзияи ҳокимият маънои онро надорад, ки принципи конституционии «халқ - сарчашмаи ҳокимият» ҳалалдор мешавад. Кишварҳое, ки шакли сохти давлаташон ба принципи таҷзияи ҳокимият асос меёбанд, соҳибхитории халқ низ эътироф шудааст. Чунончи, ханӯз дар Конститутсияи ИМА, ки ба таҷзияи ҳокимият асос меёбад, соҳибхитории халқ эътироф мешавад. Ҳамчунин, дар Конститутсияи ҚТ низ принципи таҷзияи ҳокимият дида мешавад, аммо ин маънои онро надорад, ки соҳибхитории халқ ҷой надорад. Дар моддаи 6-и Конститутсияи Тоҷикистон пешбинӣ гардидааст, ки халқ баёнгари соҳибхитории ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ мебошад⁷¹. Бинобар ин, мавҷудияти тақсимои ҳокимияти давлатӣ, ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ маънои инкор кардани соҳибхитории халқро надорад. Айни замон, чунин меёра дар бештари конститутсияҳои ҷаҳон мустаҳкам шудааст.

Ҳамин тариқ, эътирофи таҷзияи ҳокимият ва сарчашмаи ҳокимият будани халқ ҳамдигарро на истисно, балки пурра мекунад. Дар робита бо ин нуқтаҳои болозикр, назарияи таҷзияи соҳибхитории давлатӣ дар амалии давлатдории ҷаҳони имрӯза эътироф мешавад.

Дигар назарияи соҳибхитории давлатӣ ин назарияҳои маҳдудсозӣ ва инкор оид ба соҳибхитории давлатӣ мебошад, ки тибқи назарияҳои мазкур соҳибхитории маҳдуд ва ё ин ки инкор карда мешавад. Аз ин рӯ, назарияҳои мазкур низ ҷонибдор ва муқобилони худро дошта, дар адабиёти илмӣ ҳуқуқшиносӣ фикру андешаҳои зиёд ва бо ҳам мухталиф мавҷуд мебошад. Масалан, аввалин андешаҳо оид ба соҳибхитории маҳдуд дар робита бо кушиши асоснок кардани соҳибхитории князҳои немис, ки ҳокимияти онҳо бо ҳокимияти император дар доираи муносибатҳои «давлати давлатҳо» (Staat en staat) маҳдуд карда мешуд, пайдо шуданд. Илова ба ин, соҳибхитории онҳо ҳамчун як чизи нисбӣ ва маҳдуд дида мешуд, ки аз соҳибхитории пурраи император фарқ мекунад.

⁷⁰ Ниг.: Проблемы буржуазной государственности и политико-правовая идеология.- М., 1990. - С. 9-11.

⁷¹ Ниг.: Конститутсияи ҚТ аз 6. 11 соли 1994, бо тағйири иловаҳо, бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ қабулшуда, аз 26 сентябри соли 1999, аз 22 июни соли 2003, аз 22 майи соли 2016. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 01.05 соли 2023). – моддаи 6.

Ин назария пас аз таъсиси Конфедератсияи Швейтсария дар Конститутсияи он 29-уми майи соли 1874 ба қайд гирифта шуд.

Баъдтар дар асри 20-ум проблемаи муносибатҳои соҳибхитӣрии федератсия ва субъектҳои он низ дар назди олимони шуравӣ гузошта шуда, дар доираи як давлат мавҷудияти ду соҳибхитӣриро (дар доираи консепсияи ҳукмрони «СССР - федератсияи соҳибхитӣрӣ) аз ҷиҳати назариявӣ асоснок кардани буданд»). Аммо, бояд гуфт, ки назарияи соҳибхитӣрии маҳдуд нисбат ба субъектҳои ин ҷумҳуриятҳо - субъектҳои худмухтор татбиқ карда намешуд, зеро онҳо ё давлатҳои ғайримустақил ва ё субъектҳои давлатӣ ба ҳисоб мерафтанд.

Зиёда аз он, аслан соҳти назариявии ду сатҳи соҳибхитӣрӣ ба он чи ки дар амал ба вучуд омад, муҳолиф буд. Иттиҳоди шуравӣ (СССР), ки давлати пуриқтидори мутамарказ буд ва дар бораи мавҷудияти соҳибхитӣрии ҷумҳуриҳои иттифокӣ олимони хориҷӣ суҳан менамуданд. Илова ба ин, якчанд модели маҳдудкунии соҳибхитӣриро аз нуктаи назари назарияи классикии соҳибхитӣрии маҳдуд, назарияи давлати нимистиклолият, назарияҳои соҳибхитӣрии боқимонда ва дигар нуктаҳои назарро бо дарназардошти андешаҳои илмӣ таҳлил ва мавриди омӯзиш қарор додан ба мақсад мувофиқ мебошад. Ҳарчанд таснифи ҳамаи ин моделҳо ҳамчун назария бо номи умумии «маҳдуд» дар илм баҳсбарангез аст, вале Е.А. Кремянская менависад, ки назарияи муттаҳидшавии истиқлолияти давлатии давлатҳои федеративӣ ва субъектҳои онҳо ба ин категория мансуб аст, зеро ҷонибдорони онҳо мавҷудияти соҳибхитӣрии бо ҳам пайвастан, ба ҳам алоқаманд ва ба ин маъно маҳдудро эътироф мекунанд⁷².

Назарияи соҳибхитӣрии потенциалӣ бо назарияи соҳибхитӣрии маҳдуд мансуб аст, зеро соҳибхитӣрии “потенциалӣ”-и субъект бо мавҷудияти соҳибхитӣрии “воқеӣ”-и давлати федералӣ маҳдуд аст. Татбиқи он на танҳо душвор аст, балки то он вақте, ки субъект ба истифода аз ҳуқуқи озодона аз федератсия баромадан оғоз накунад, мавҷудияти соҳибхитӣрии он ғайриимкон аст. Назарияи соҳибхитӣрии боқимондаро ҳамчунин назарияи соҳибхитӣрии маҳдуд тасниф кардан мумкин нест, зеро соҳибхитӣрии субъекти федератсия бо мавҷудияти соҳибхитӣрии давлат умуман маҳдуд мешавад, ки ин салоҳияти субъекти давлатиро низ муайян мекунанд.

Ҳамин тавр, дар адабиёти илмӣ оид ба назарияи маҳдуд моделҳои гуногун, ба монандӣ:

- назарияи классикии маҳдудияти соҳибхитӣрӣ;
- назарияи муттаҳид ва ҳамкориҳои мутақобилаи соҳибхитӣрии федератсия ва соҳибхитӣрии субъектҳои он;
- назарияи давлатҳои нимсоҳибхитӣрӣ;
- назарияи соҳибхитӣрии боқимонда;
- назарияи соҳибхитӣрии потенциалӣ, номиналӣ, виртуалӣ пешкаш гардидааст⁷³.

Модел ва ё ин ки назарияҳои зикршуда, ҷонибдорон ва ё намоёндагони зиёди худро доранд, аз ҷумла М. Ветошкина, С.Я. Ошерова, С.М. Равина, Г.Б. Агебекова, В.Г. Филимонова, Д.Л. Златопольского ва дигарон намоёндагони назарияи классикии маҳдуди соҳибхитӣрӣ буданд⁷⁴.

⁷² Ниг.: Кремянская Е.А. Вопросы суверенитета в практике Конституционного суда РФ // Право и власть.- 2002.- № 2. - С. 78-82.

⁷³ Ниг.: Черняк Л.Ю. Асари ишорашуда. - С.161-173.

⁷⁴ Ниг.: Палиенко Н.И. Асари зикршуда.- С. 6.; Ошерова С.Я. Асари ишорашуда.- С. 30-31 ва диг.; Равин С.М. Принцип федерализма в советском государственном праве.- Л., 1961. - С. 69.; Судницын Ю.Г. Асари ишорашуда.- С. 46.; Ронин С.Л. Принципы пролетарского интернационализма в советском

Д.Л. Златопольский вобаста ба ин назария қайд мекунад, ки намояндагони назарияи мазкур, ин назарияро бо он асоснок мекунад, ки чунин намуди соҳибхитиёрии давлатӣ ба давлатҳои шакли сохти давлатдорашон федеративӣ бештар тааллуқ доранд ва субъектҳои онҳо низ соҳибхитиёрии маҳдуд доранд, зеро онҳо ба давлати ягонаи федеративӣ муттаҳид шуда, онро аз даст намедиханд, балки танҳо «ба хоҳири мақсадҳои умумӣ иттиҳодияи нави давлатӣ маҳдуд мекунанд»⁷⁵.

Н.И. Палиенко менависад, ки субъектҳои давлатҳои федеративӣ «ба давлат дохил шуда, ба таври қонунӣ давлатҳои комилан соҳибхитиёр буданашонро аз даст дода, ҳуқуқҳои соҳибхитиёрии олии давлатиро ихтиёран амалӣ карда наметавонанд»⁷⁶.

Аз ин рӯ, таълимот дар бораи соҳибхитиёрии мутлақ бо консепсияҳои ба ном «соҳибхитиёрии маҳдуд» иваз карда шуданд, ки онҳо афкори сиёсӣ ҳуқуқи давраи гузаштаро тадриҷан тасхир намуда, амалан дар доираи таълимоти либералии буржуазӣ «ҳуқуқи ҳукмронии тақсимнашаванда»-ро гирифтанд, ки асосгузори он Ч. Локк мебошад.

Дар робита ба ин, Чон Локк таълимоти худро муқобили монархияи мутлақ равона месозад. Дар асоси ин андеша ӯ монархияи мутлақро бо давлат номувофиқ эълон карда, таъкид мекунад, ки дар ҳомае, ки ин шакли ҳукумат вучуд дошта бошад, дигар ҳеҷ низоми ва ё қозие вучуд надорад, ки ҳар як узви ҳома барои ҳалли баҳс ба он муроҷиат кунад ва ҳар узви ин ҳома бояд ба он итоат кунад. Азбаски ягон мақомоти судие вучуд надорад, ки дар назди қонун «соҳибхитиёри мутлақ» ва касеро, ки тобеи ӯ мебошанд, баробар кунад, ӯ ҷонибдори чун соҳибхитиёрии давлатӣ набуд⁷⁷.

Ҳамин тавр, бо истифода аз мисоли таълимоти Чон Локк метавон гуфт, ки мафҳуми мутлақият дар бораи соҳибхитиёри дар ду самт бознигарии идеологиро паси сар кардааст:

- 1) «тағйири субъектҳо»;
- 2) «маҳдудияти соҳибхитиёри»⁷⁸.

Хулоса, назарияи маҳдуди соҳибхитиёри бо мақсади он эътироф ва амалӣ карда мешавад, ки асосан ин масъалаи марказии муносибати байни соҳибхитиёрии давлатии федератсия ва субъектҳои он мебошад. Бинобар ин гуфта мешавад, ки агар ду қудрат вучуд дошта бошад, пас ду соҳибхитиёри вучуд дорад. Аммо, ба назар чунин мерасад, ки дар давлати федералӣ на ду ҳокимияти расмӣ давлатӣ, балки як ҳокимияти давлатӣ мавҷуд аст, ки дар ду сатҳ федералӣ ва минтақавӣ амалӣ карда мешавад, ки аз рӯи иерархия сатҳи дуюм ба якум тобеъ мебошад. Ба ин мисол шуда метавонад давлатҳое, ки айни замон шакли сохти давлатиашон федеративӣ мебошанд.

Дигар назарияи соҳибхитиёрии давлатӣ ин назарияи инкори соҳибхитиёри мебошад, ки ин ҳам яке аз масъалаҳои баҳсталаб мебошад. Тавре маълум аст таълимоти соҳибхитиёри ҳамчун қисми таркибии илми давлатдорӣ ба вучуд омада, инкишоф

социалистическом праве. -М., 1956.- С. 106.; Суверенитет и Советское союзное государство.- М.,1963.- С. 29.; Филимонов В.Г. Образование и развитие РСФСР. Очерки по государственному строительству.- М.,1963.- С. 113.; Златопольский Д.Л. Ленинская национальная политика и дальнейшее расширение прав союзных республик. Серия П. - № 17.- М., 1957.- С. 16.; Златопольский Д.Л. Государственное устройство СССР.- С. 153.; Коркмасова К.Д. Асари ишорашуда.- С. 123.; Мильман А.Ш. Азербайджанская ССР - суверенное государство в составе СССР.- Баку, 1971. - С. 129.

⁷⁵ Ниг.: Златопольский Д.Л. Асари ишорашуда.- С. 16.

⁷⁶ Ниг.: Палиенко Н.И. Асари ишорашуда. - С. 6.

⁷⁷ Ниг.: Локк Дж. Избранные философские произведения: В 2-х т. Т. 2.- М., 1960. - С. 51.

⁷⁸ Ниг.: Шумков Д.В. Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации (историко-теоретический анализ): дисс... канд. юрид. наук. - Санкт-Петербург, 2002. – С.63.

ёфтааст. Соҳибхитиёрӣ ҳамчун нишондод дар ҷамъият ташкилоти олии сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ҳудудии ҳокимияти давлатӣ мебошад.

Ҳамин тавр, соҳибхитиёрӣ ва давлат ҳамчун мафҳумҳои кӯҳнае баррасӣ мешаванд, ки онҳоро бо таълимоте иваз кардан лозим аст, ки ба воқеияти рӯз мувофиқат мекунад. Бо дарназардошти муҳимияти масъалаи мазкур, дар илми ҳуқуқшиносӣ андешаҳои гуногун ҷой дорад, ки тибқи онҳо мафҳумҳои «давлат» ва «соҳибхитиёрӣ» аз доираи илми ҳуқуқшиносӣ комилан хориҷ карда шаванд⁷⁹. Аммо ба ин андеша рози шудан мушкил аст, чунки давлатро бе ҳуқуқ ва ҳуқуқро бидуни давлат тасаввур кардан ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, соҳибхитиёрӣ объекти омӯзиши илми ҳуқуқшиносӣ, аз ҷумла илми назарияи давлат ва ҳуқуқ мебошад. Илова ба ин, тамоми назарияҳои инкори соҳибхитиёрии давлатро ба ду равиши асосӣ ба таври шартӣ ҷудо мекунад: инкори давлат (давлатдорӣ) ва бинобар ин рад кардани соҳибхитиёрӣ ҳамчун нишонаи ҳокимияти давлатӣ ва иваз кардани он бо шаклҳои гуногуни инкишофёбӣ, кооператсия, соҳти федералӣ, салоҳият, худмухторӣ ва ғайра. Бинобар ин, баррасии хусусиятҳои концептуалии ин равишҳоро зарур мешуморем.

Равиши аввал, аз ҷиҳати мазмун хеле гуногун буда, дар он ҳадди ақал ду самти асосиро ҷудо кардан мумкин аст: баробар кардани нақши давлат ва комилан инкор кардани он. Гузашта аз ин, ҳардӯи ин самтҳо, пеш аз ҳама, бо он асоснок карда мешаванд, ки давлат гӯё барои ҳалли мушкилоти глобалӣ (экологияи ҷаҳонӣ, терроризми байналмилалӣ, коҳиши аслиҳа ва ғайра) ташкил карда мешаванд ва барои ҳалли мушкилоти маҳаллӣ (маҳал) нақши муҳим дорад⁸⁰. Аз ин сабаб давлат маҷбур аст, ки як қисми зиёди ваколатҳои худро аз як тараф ба ҷомеаҳои боломиллӣ, созмонҳои байналмилалӣ ва судҳои ҳакамӣ ва аз тарафи дигар ба минтақаҳо вогузорад, зеро дар амалия ин маънои онро дорад, ки масъалаи соҳибхитиёрӣ ба савдои сиёсӣ на танҳо байни давлатҳо, балки қисмҳои як давлат ҳам дода мешавад, ки дар натиҷа «азбайнравии» истилоҳи «давлати соҳибхитиёр» ба амал меояд⁸¹. Мушкили дар он аст, ки истилоҳи “давлат”-ро дуруст дарк карда наметавонанд. Давлат ва ё ин ки унсурҳои онро нодуруст таъриф ва ё баҳогузорӣ мекунад, ба монандӣ, ҳокимияти давлатӣ, ҳудуд, одамон ҳамчун як навъ организм (мафҳумҳои организм) донишмандон он муайян карда мешавад.

Дар равиши дуюм, концепсияи инкори давлат ба нафъи институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Чунин ба назар мерасад, ки муносибати институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат вобаста ба он, ки мо мафҳуми «давлат»-ро чи хел муайян ва дарк менамоем.

Дар робита ба ин, Элейзер Д.Дж таъкид мекунад, ки ҳокимияти ҷамъиятӣ дастрасии давлатро маҳдуд мекунад ва фазои фаровоне ба вучуд меоварад, ки дар он ҳаёти шахсӣ олай, аз рӯи ҳуқуқи худ қонунӣ ва аз даҳлати беасоси давлат ҳифзшуда ҳукмронӣ мекунад⁸². Яъне, моҳияти иҷтимоии давлатро дар «хизмат» ба ҷомеа бинем ҳам, ин хизмат инкори соҳибхитиёрии давлат нест, зеро ҳеҷ як созмонҳои ҷамъиятӣ даъво карда

⁷⁹Ниг.: Ушаков Н.А. Суверенитет в современном международном праве. - М., 1963. - С. 203.; Зорькин В.Д. Об угрозах конституционному строю в XXI веке и необходимости проведения правовой реформы в России // Журнал российского права. - 2004. - № 6 (90). - С. 5.

⁸⁰ Ниг.: Макарычев А. Федерализм и регионализм: европейские традиции, российские перспективы // Политические исследования (Полис). - 1994. - № 5 (23). - С. 153.

⁸¹Ниг.: Черняк Л.Ю. Асари ишорашуда. - С.171.

⁸² Ниг.: Элейзер Д.Дж. Асари ишорашуда. - С. 110.

наметавонад, чунки намояндаи ягонаи иродаи ҳамаи халқият дар давлати муайян зиндагӣ мекунад.

Ҳамин тавр, бояд назарияҳои асосии инкори давлатро таҳлил намоем, ки мафҳуми «соҳибхитиёрии давлат»-ро бевосита баробар мекунад. Якум, ин назарияҳои мебошанд, ки соҳибхитиёро ҳамчун хусусияти асосии давлат эътироф намекунад. Ба инҳо, пеш аз ҳама, мафҳумҳои соҳибхитиёрии нисбӣ, қисман, маҳдуди соҳибхитиёрӣ, нимхочагӣ, инчунин назарияи унитарӣ дар марҳилаи якуми тараққиёт дохил мешаванд. Ба вучуд омадани ин назарияҳо бо он шарҳ дода мешуд, ки соҳибхитиёрӣ бо ҳокимият баробар карда мешавад. Аз ин рӯ, намояндагони самти аввал пешниҳод карданд, ки истилоҳи соҳибхитиёрӣ бо мафҳумҳои «худҳукмронӣ», «шахси ҳуқуқии байналмилалӣ», «истиклолият», «салоҳият», «худмухтор», «демократия», «федерализм» ва ғайра иваз карда шавад⁸³.

Ҳамин тавр, дар адабиёти илмӣ андешаҳои ҷой дорад, ки тибқи он «агар давлат субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ бошад, вай соҳибхитиёр буда наметавонад⁸⁴. Гузашта аз ин, агар мо аз мафҳуми соҳибхитиёрӣ даст кашем, меёри давлатдорӣ вучуд нахоҳад дошт. Аммо аз нигоҳи илми ҳуқуқшиносӣ субъекти муносибатҳои байналмилалӣ будани ин ё он мамлакат маънои икор ва маҳдуд кардани соҳибхитиёрии давлатро надорад, зеро дар замони афзоиши таҳдидҳо ва хатарҳои ҷаҳонӣ бидуни ҳамкорӣ ва муносибати дуруст дар сатҳи байналмилалӣ ташаккулу рушд ёфтани дилхоҳ давлати соҳибистиклолу соҳибхитиёр ғайриимкон аст.

Дар асоси таҳлил ва омӯзиши андешаҳо ва назарияҳои болозикр метавон хулоса кард, ки ҳеҷ як назарияҳои мазкурро инкор карда наметавонем, зеро онҳо асосҳои исботшуда ва ҷонибдорони худро доштанд ва доранд. Аммо андешаи мо ба он назар аст, ки дар шароити таҳдидҳо ва афзоиши хатарҳои ҷаҳонӣ инкор кардани соҳибхитиёрии давлат на ба манфиати гурӯҳҳо, созмонҳо ва на ба манфиати ҳизбҳои сиёсӣ аст, зеро гурӯҳҳо ва ё созмонҳо метавонанд, дар муҳлати муайян ва кӯтоҳ аз байн раванд. Аз ин рӯ, назарияи инкор оид ба соҳибхитиёрии давлатиро дар шароити муосир чандон дастгирӣ кардан ба манфиат нест. Зеро соҳибӣ давлати соҳибхитиёру соҳибистиклол орзуи ҳамешагии ҳар як миллат ва халқ буд, ҳаст ва мебошад. Бо ин мақсад, назарияи ягонагии соҳибхитиёрӣ қобили дастгирӣ мебошад, чунки дар низоми давлатдорӣ як ҳокимияти расмӣ соҳибхитиёр вучуд дошта наметавонад.

Адабиёт:

1. Барнашов А.М. Теория разделения властей: становление, развитие, применение. -Томск, 1988.
2. Гогурчунов Б.И. Конституционно-правовые основы государственности республик-субъектов Российской Федерации (по материалам Республики Дагестан): автореф. дис...канд. юрид. наук.- Махачкала, 2004. – 24с.
3. Дорогин В.А. Суверенитет в советском государственном праве / В.А. Дорогин. - М.: Изд. АОН при ЦК ВКП (б), 1948. - 380 с.
4. Дугин А. «Евразийский федерализм» в современной России // Общественно политический журнал, [http:// www.gt-msk.ru/theme/208-11/](http://www.gt-msk.ru/theme/208-11/) (санаи мурочиат: 23.09.2006).

⁸³Ниг.: Черняк Л.Ю. Асари ишорашуда. – С.182.

⁸⁴Ниг.: Ушаков Н.А. Асари ишорашуда. - С. 213-214.

5. Златопольский Д.Л. Ленинская национальная политика и дальнейшее расширение прав союзных республик.- Серия П.- № 17.- М., 1957. - С. 11 – 16.
6. Знаменщиков Р.В. Принципы федерализма в России и Германии (сравнительное конституционно-правовое исследование): автореф. дис... канд. юрид. наук.- Тюмень, 2003. – 25с.
7. Зорькин В.Д. Об угрозах конституционному строю в XXI веке и необходимости проведения правовой реформы в России // Журнал российского права. - 2004.- № 6 (90). - С. 3 - 11.
8. Конституционное право // Под ред. В.В. Лазарева. - М., 1998.
9. Кремянская Е.А. Вопросы суверенитета в практике Конституционного суда РФ // Право и власть. -2002.- № 2. - С. 78-82.
10. Крылов Б.С. Государственный суверенитет России: как его понимают в Казани // Журнал Российского права.- 2001.- № 11. - С. 10-17.
11. Ледах И. А. Федерализм и демократия. На форуме юристов // Государство и право.- 1992. - С. 134 - 147.
12. Ливеровский А.А. Субъект федерации: суверенитет, сецессия, акцессия // Ученые записки Института права СПбГУЭФ. Вып. 3 // Под ред. А.А. Ливеровского.- СПб., 1999.
13. Локк Дж. Избранные философские произведения: В 2-х т. Т. 2.- М., 1960.
14. Макарычев А. Федерализм и регионализм: европейские традиции, российские перспективы // Политические исследования (Полис).- 1994.- № 5 (23). - С. 143 - 158.
15. Мелкумов А.А. Канадский федерализм: теория и практика / А.А. Мелкумов. - М.: ОАО Изд-во Экономика, 1998. - 222 с.
16. Равин СМ. Принцип федерализма в советском государственном праве. - Л., 1961.
17. Ронин С.Л. Принципы пролетарского интернационализма в советском социалистическом праве.- М., 1956.
18. Русанов В.В. О некоторых аспектах института суверенитета в Российской Федерации при обзоре конституционных положений Республики Алтай // Правовые проблемы укрепления российской государственности: Сб. статей. Ч. 17. // Под ред. В.Ф. Воловича.- Томск, 2004. - С. 281-293.
19. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2010.
20. Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. – Душанбе, 2010.
21. Урьяс Ю.П. Традиции и современность в буржуазной теории государства // Проблемы буржуазной государственности и политико-правовая идеология.- М., 1990.
22. Ушаков Н.А. Суверенитет в современном международном праве. -1963. - 270 с.
23. Зорькин В.Д. Об угрозах конституционному строю в XXI веке и необходимости проведения правовой реформы в России // Журнал российского права.- 2004.- № 6 (90). - С. 3 - 12.
24. Филимонов В.Г. Образование и развитие РСФСР. Очерки по государственному строительству.- М.,1963.
25. Черняк Л.Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета: дисс..... канд. юрид. наук. – Челябинск, 2007. - 221с.

26. Шумков Д.В. Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации (историко-теоретический анализ): дисс..... канд. юрид. наук. - Санкт-Петербург, 2002.

27. Элейзер Д. Дж. Сравнительный федерализм // Политические исследования (Полис).- 1995.- № 5 (29). - С. 92 - 110.

Шарифзода С.Ш.

Фишурда

Назарияҳои ягонагӣ, таҷзиябандӣ, маҳдудсозӣ ва инкор оид ба соҳибхитӣрии давлатӣ: таҳлили назариявӣ-ҳуқуқӣ

Назарияҳои ягонагӣ, таҷзиябандӣ, маҳдудсозӣ ва инкор оид ба соҳибхитӣрии давлатӣ масъалаи муҳимми илми ҳуқуқшиносӣ, махсусан назарияи давлат ва ҳуқуқ мебошад, зеро аз давраҳои қадим то замони муосир нуктаҳои назар ва назарияҳои зиёд ва мухталиф оид ба соҳибхитӣрии давлатӣ мавҷуд мебошад. Бинобар ин, назарияҳои мазкур асосҳои исботшуда ва ҷонибдорони зиёди ҳудро то ба имрӯз доранд. Бо ин мақсад, муаллиф дар мақолаи мазкур назарияҳои асосӣ ва нуктаҳои гуногуни илмиро вобаста ба соҳибхитӣрии давлатӣ таҳлилу таҳқиқ намуда, таносуби назарияҳои ягонагӣ, таҷзиябандӣ, маҳдудсозӣ ва инкор оид ба соҳибхитӣрии давлатиро бо дарназардошти нуктаҳои назари гуногуни илмӣ пешкаш намудааст.

Шарифзода С.Ш.

Аннотация

Теории единства, делимости, ограничения и отрицания государственного суверенитета: теоретико-правовой анализ

Теории единства, делимости, ограничения и отрицания государственного суверенитета являются важным вопросом юриспруденции, особенно теории государства и права, поскольку существует множество и различные точки зрения и теории государственного суверенитета с древнейших времен до современности. Поэтому, эти теории имеют проверенные основания и множество сторонников по сей день. С этой целью в данной статье автор проанализировал и исследовал основные теории и различные научные положения, связанные с государственным суверенитетом, а также представил соотношение теорий единства, делимости, ограничения и отрицания государственного суверенитета с учетом различных научных положений государственного суверенитета.

Sharifzoda S.Sh.

The summary

Theories of unity, divisibility, limitation and negation state sovereignty: theoretical and legal analysis

Theories of unity, fragmentation, limitation and denial of state sovereignty is an important issue of jurisprudence, especially the theory of the state and law, because there are many and different points of view and theories on state sovereignty from ancient times to modern times. Therefore, these theories have proven foundations and many supporters to this day. For this purpose, in this article, the author analyzed and researched the main theories and various scientific points related to state sovereignty and presented the correlation of the theories of unity, decomposition, limitation and denial of state sovereignty, taking into account different scientific points of view.

Муқарризи мақола Саъдизода Ҷ. – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент.

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ

Калидвожаҳо: техникаи ҳуқуқӣ, техникаи қонунгузорӣ, Конституция, ҳуқуқ, давлати миллӣ, усули илмӣ, Авесто, Қуръон, сунна, ҳуқуқи исломӣ, Осиёи миёна, ориёӣ, исломӣ, русӣ, тамаддунҳо, зардуштӣ, рушди забон, тошуравӣ, шуравӣ ва пасошуравӣ.

Ключевые слова: юридическая техника, законодательная техника, Конституция, право, национальное государство, научный метод, Авеста, Коран, Сунна, исламское право, Средняя Азия, арийская, исламская, русская, цивилизации, зороастризм, развитие языков, советское, советское и постсоветское.

Keywords: egal technology, legislative technology, Constitution, law, nation state, scientific method, Avesta, Koran, Sunnah, Islamic law, Central Asia, Aryan, Islamic, Russian, civilizations, Zoroastrianism, language development, Soviet, Soviet and post-Soviet.

Таҳлили муқоисавӣ - ҳуқуқи техникаи ҳуқуқӣ ва техникаи қонунгузорӣ барои афзоиш ва тақмили таҳияи лоиҳаи санадҳои қонунгузорӣ дар марҳилаҳои гуногуни рушди ҷомеа назаррас мебошанд. Е.А. Юртаева дар асоси таҳқиқи таърихӣ-ҳуқуқӣ, техникаи ҳуқуқиро бо ду зина ҷудо намудааст: аввалан, ин азҳудкунии таҷрибаи муайяни иҷтимоӣ; сониян, ошқорсозӣ ва таҷассумкунонии тавсиф ва равиҳои созидагӣ, эҷоди сиёсӣ - ҳуқуқӣ дар соҳаи қонунгузорӣ, ҷиҳати афзун намудани таҷрибаи ҳуқуқӣ⁸⁵. Р.Ш. Шарофзода бошад, доир ба табиати низомии ҳуқуқи давлатҳои пас аз даврони шуравӣ чунин изҳори ақида менамояд. «Мумкин нест, ки халқҳо аз манбаҳои маънавия, одату анъанаҳо, ки дар заминаи он чандин наслҳо тарбия ёфтаанд, ҳаминтавр омиёна ба осонӣ ҷудо намуд»⁸⁶. Таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқи аҳамияти илмӣ дорад, зеро он даврони таърихи ташаккули қонунӣ ва рушди донишҳои техникӣ-ҳуқуқиро айён месозад.

Қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ (имлоӣ, забон, таҳрирӣ, меъёрӣ ва ғайра) дар ҳудудҳои таърихи тошуравӣ, шуравӣ ва пасошуравии тоҷикон дар робитаи мутақобила бо ҷараёнҳо, шаклдигаркунии тамаддунҳо (ориёӣ, зардуштӣ ва исломӣ), рушди забон ва ивазкунии истилоҳот ташаккул ёфтаанд. Ба мундариҷаи қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқӣ намудҳои гуногуни низомҳои ҳуқуқӣ (ориёӣ, исломӣ, русӣ), инчунин рушди қонунгузориҳои даврони шуравӣ ва пасошуравӣ таъсири ҳудудӣ гузоштааст.

Қоидаҳо ва талаботи техникаи ҳуқуқӣ дар қорҷӯбаи фаъолияти меъёрэҷодкунии сохторҳои давлатӣ дар ҳудуди Тоҷикистони даврони кӯҳан ва муосир, аз ҷумла, ҳангоми муайянкунии меъёрҳои амалкунандаи динӣ ва одатӣ қоркард шудаанд. Дар даврони қадим меъёрҳои «Авесто» – китоби муқаддаси дини зардуштӣ, маҳбубияти зиёд доштанд. Баъдтар, дар давраи паҳншавии ислом сарчашмаҳои қавии ҳуқуқ – Қуръон, Сунна, иҷмаъ ва қиёс ба ҳисоб мерафтанд. Танҳо аввали асри XX ҳангоми гузариш аз

*Мушовири калони Раиси Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ.

⁸⁵Ниг.: Юртаева Е.А. Исторический метод в исследовании юридической техники и историческое исследование юридической техники // Доктринальные основы юридической техники. – М., 2010. – С. 88.

⁸⁶Ниг.: Сативолдиев Р.Ш. К вопросу о статусе правовых систем постсоветских стран. // Национальные правовые системы стран СНГ в условиях глобализации и региональной интеграции (Материалы международной конференции г. Душанбе, Таджикистан, 19-20 ноября 2007 г.). – С. 87.

низомии динӣ-анъанавии ҳуқуқ ба низомии ҳуқуқии шуравӣ меъёрэҷодкунии давлат дар соҳаи ташаккули ҳуқуқ ҷои асосиро ишғол намудааст.

Сарчашмаҳои ҳуқуқи собит менамоянд, ки қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқӣ то исломии халқҳои Осиёи миёна ва Эрон муттаҳидкунанда (интегративӣ) буд, ки дар худ меёрҳо ва қонуну қоидаҳои яҳудӣ, насронӣ ва зардуштиро дар бар мегирифт. То паҳншавии ислом дар ҳудудҳои Осиёи миёна ғайр аз Авесто боз дигар сарчашмаҳои ҳуқуқ – Талмуди Вавилон ва маҷмуаи қонунҳои Ишобохта ғаёл буданд. Маҷмуаи қонунҳои Ишобохта меёрҳои ҳуқуқии иттиҳоди (обшинаҳои) яҳудони давлати Эрони Сосониёро дар бар мегирифт. Талмуди Вавилонӣ ҳуқуқи ҷамъиятҳои давлати Сосониёро инъикос мекард.

Ғайр аз сарчашмаҳои ҳуқуқии динӣ инчунин, қонунгузории давлатӣ низ амал мекард. Бояд қайд кард, ки хусусияти муттаҳидкунии низомии ҳуқуқии давлатҳои Осиёи миёна ҳатто дар соҳаи қонунгузорӣ амал мекард. Дар ин давлатҳо ҳам санадҳои меёрии ҳуқуқии ватанӣ (маҳаллӣ) ва ҳам санадҳои қонунгузории воридшуда амал мекарданд. Масалан, қонунгузории Искандари Македонӣ ва Селевка I, қонунҳои волиҳои Суғд, Бохтар ва ғайра дар мутобиқат бо қонунгузории македонӣ амал мекарданд. Ба ғайр аз ин дар ҳудуди империяҳои Юнону Бохтар, Кушониён ва Ашкониён қонунгузории империявӣ амал мекард, ки нисбат ба санадҳои меёрии маҳаллӣ афзалият дошт.

Ба андешаи Ҷ. Саъдизода «яке аз давраҳои муҳими рушди давлат ва ҳуқуқ дар сарзамини таърихии тоҷикон замони амали низомии ҳуқуқии исломӣ дар ин минтақа ба ҳисоб меравад, ки он низ тобеи қонуни зиддияти андешаҳо, дугунагӣ (дилемма)-и тафаккур ва қонуни зиндагии «антипод» будааст»⁸⁷. Дар давраи паҳншавии ислом дар ҳудуди таърихии Тоҷикистон (то шуравӣ) низомии ҳуқуқи исломӣ бо сарчашмаҳои ба худ хос, меёрҳо, институтҳо ва соҳаҳои ҳуқуқи махсус, истилоҳот, принципҳо ва маҷмуаи қоидаҳо ро пойдор шуд. Сарчашмаҳои ҳуқуқи мусулмонӣ – Қуръон, сунна, иҷма ва қиёс низ дар ин давра рушд ёфта ба истилоҳоти техникӣ-ҳуқуқӣ таъсир расонид. Ҷанбаҳои техникӣ-ҳуқуқии меёрэҷодкунӣ ба қонуну қоидаҳои исломӣ тобеъ шуданд⁸⁸.

Аз назари табиати меёрэҷодкунӣ ва тартиби коркарди санадҳои меёрӣ ба андешаи А.Ғ. Холиқзода ҳуқуқи исломӣ ба ҳуқуқи англисию амрикоӣ монандӣ дошта, ин ҳуқуқ тавассути ҳуқуқшиносони касбӣ рушд мекард⁸⁹. Қисмате аз қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқии даврони исломӣ таҷрибаи қонунгузории гузаштагони форсу тоҷикро тавассути ҳуқуқшиносони маҳаллӣ ба мерос гирифтааст. Зеро, масъалаҳои ба расмият даровардани санадҳои меёрӣ хеле пештар, ҳатто дар оғози пайдоиши давлатҳои қадимӣ дар қаламрави Тоҷикистон таҳия ва татбиқ карда мешуданд. Ин қоидаҳо дорои хусусиятҳои зерин буданд;

- нақши махсуси ҳуқуқшиносон дар коркарди санадҳои меёрии ҳуқуқӣ;
- амалияи бевоситаи эҷоди меёрҳои ҳуқуқӣ бидуни ягон таҳқиқоти илмӣ таҳия шудани онҳо;
- дар аввал ба ҳадафи муқаррар кардани меёрҳои мавҷудаи анъанавии динӣ, талаботи ахлоқӣ хидмат мекарданд ва баъдтар дар натиҷаи ғаёлияти қонунгузории давлат ба расмият дароварда мешуданд, (санадҳои меёрӣ – яъне фармонҳои подшоҳон).

⁸⁷Ниг.: Саъдизода Ҷ. Фарҳанги ҳуқуқии инсон зери таъсири ислом ва дугунагӣ дар андешаҳо. / Саъдизода Ҷ. – Ҳаёти ҳуқуқӣ, 2019. – № 2. – С. 32-43.

⁸⁸ Ниг.: Холиков А.Ғ. История государства и права Таджикистана: учебник (на тадж. яз.). – Душанбе, 2003. – С. 154.

⁸⁹Ниг.: Халиков А.Ғ. Правовая система зороастризма (древнее право) [Текст] / А.Ғ. Халиков. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – С. 201.

Баъдан, нимаи дуҷуми асри XIX марҳилаи нав дар рушди техникаи ҳуқуқӣ маҳсуб меёбад. Дар ин марҳила Осиёи миёна ба Россияи подшоҳӣ ҳамроҳ мешавад ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Россия дар он маъмул мешаванд. Ҷараёни омешиши ҳуқуқӣ дар доираи ҳамкориҳои низомҳои ҳуқуқии исломӣ ва русӣ сар мешавад, ки он албатта ба рушди техникаи ҳуқуқӣ таъсири калон мерасонад. Масалан, низомии ҳуқуқии аморати Бухоро аз соли 1868 сар карда, зеро таъсири қонунгузориҳои русӣ қарор мегирад. Дар ин давра меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ оид ба қарз, векселҳо ва кредитҳоро байни русҳо ва шахсони маҳаллӣ, ки ин муносибатҳоро қонунгузориҳои рус танзим менамуд. Инчунин, дар Агентии сиёсии россиягии дар Бухоро таъсисдодашуда, муассисаи махсуси судӣ фаъолият мекард, ки дар он парвандаҳои қобили муҳокимаи судӣ байни табақаи русӣ дар Бухоро баррасӣ мешуданд. Ҳангоми ҳалли ин гуна парвандаҳо Низомнома дар бораи идоракунии сарзамини Туркистон, инчунин қонунҳои империяи Рус истифода мешуданд.

Дар замони генерал-губернатори Туркистон, ки ба ҳайати он шимолӣ Тоҷикистони имрӯза дохил мешуд, санадҳои қонунгузориҳои рус – Маҷмуи қонунҳои маданӣ (соли 1835), Оиннома дар бораи векселҳо (соли 1835), Маҷмуа дар бораи ҷазои ҷиноятӣ ва ислоҳотӣ (соли 1866), оинномаҳои судӣ, оиннома дар бораи ҷазоҳо, ки аз ҷониби судяҳои оштидиханда ҷазо дода мешуданд, инчунин, Низомнома дар бораи идоракунии вилоятҳои Сирдарё ва Семиреченски ва ғайра, амал мекарданд⁹⁰.

Дар Маҷмуи қонунҳои империяи Рус (соли 1832) Низомнома дар бораи идоракунии кишвари Туркистон ворид карда шуд. Санадҳои мураттабсохтаи Россия, инчунин баъди барқароршавии ҳокимияти шуравӣ дар ҳудуди Туркистон ва Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро (минбаъд- ҚХШБ) эътибор доштанд⁹¹.

Ҳамзамон, санадҳои қонунгузориҳои рус дар баробари меъёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ ва умумиэтирофшуда амал мекарданд. Дар ҳудуди Тоҷикистони таърихи паҳн шудани санадҳои қонунгузориҳои Россия барои эҷоди низомии ҳуқуқии динӣ-ағъанавӣ аҳамияти мусбат дошта, шиносоии аҳолии маҳаллӣ бо қонунгузорӣ, паҳн намудани таҷрибаи пешқадами фаъолияти қонунгузорӣ, тақмили техникӣ-ҳуқуқии қонунгузориҳои маҳаллӣ, ки баъди барқарорсозии ҳокимияти шуравӣ дар Осиёи миёна рушди бесобиқа касб карданд, аҳамияти мусбат дошт⁹².

Хусусияти дигари техникаи қонунгузориҳои шуравӣ дар марҳилаи аввал дар махсусияти мавзӯ, услуб, истилоҳот, ихтилофи санадҳои аввали қонунгузориҳои ҳокимияти шуравӣ буд. Тавре Е.А. Юртаев қайд мекунад, ки солҳои аввали ҳокимияти шуравӣ санадҳои қабулшудаи ҳаҷмашон калон на фақат аз ҷиҳати мавзӯҳои ба худ хос ва сабки махсуси инқилобӣ-баённомавӣ фарқ мекарданд. Баъзе норасоӣҳои дигар ҳам вохӯрданд аз қобили, номувофиқатӣ ё ихтилофи меъёр, мувофиқат накардани истилоҳот, вучуд надоштани ягонагӣ дар барасмиётдарории техникаи ҳуқуқӣ буд⁹³. Ин гуфтаҳо тасдиқи рушди техникаи қонунгузориҳои шуравӣ дар марҳилаи аввал мебошад.

Дар таърихи тоҷикон маҳз дар даврони шуравӣ конститутисияҳо (Конститутисияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон аз 15 октябри соли 1918, Конститутисияи ҚХШБ аз 23 сентябри соли 1921) қабул гардиданд. Дар сатҳи

⁹⁰ Ниг.: Конституция (Основной Закон) Бухарской Народной Советской Республики // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.) / сост. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 2014. – С. 111-113.

⁹¹ Ниг.: Саидов З.А. Исторические особенности действия норм шариата в Бухарском эмирате (1868-1920 гг.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – С. 10, 18-19.

⁹² Ниг.: Тахиров Ф.Т. Правовая система дореволюционного Таджикистана. – Душанбе, 1998. – С. 3.

⁹³ Ниг.: Юртаева Е.А. Исследование проблем юридической техники в России в советский и постсоветский периоды / Е.А. Юртаева // Доктринальные основы юридической техники. – М., 2010. – С. 75.

конститутсия ҳамчунин тафрикаи ваколатҳои қонунгузории мақомоти давлатӣ муқаррар карда мешавад. Масалан, дар моддаи 18 Конститутсияи ҶХШБ аз соли 1921 оварда шудааст, ки наشري қонун ва қонунгузорӣ ҳуқуқи махсуси Съезди Шурои Вакилони Халқии ҶХШБ мебошад ва тибқи моддаи 34 Конститутсия фармонҳо, қарорҳо ва дастурамалҳо, ки аз ҷониби Шурои Нозирони Халқӣ нашр мешаванд, набояд ба қонунҳои ҷумҳурӣ муҳолифат кунанд ва ҳангоми мавҷуд будани ҷунин муҳолифат онҳо эътибори худро гум мекунанд. Тавре аён аст, дар Конститутсияи ҶХШБ аз соли 1921 ваколатҳои мақомоти дахлдори давлатӣ оид ба ҷопи қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ аз рӯйи волоияти Конститутсия муқаррар шудаанд⁹⁴.

Матн ва сохтори Конститутсияи Бухоро аз Конститутсияи Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Россия (минбаъд– ҶШФР) маншаъ мегирад. Дар Конститутсияи Бухоро ибораҳои барои аҳолии тоҷик нави «револютсия», «империализм», «гражданин», «озодии вичдон», «ҳукумат», «вакилон», «қонунгузорӣ», «судсозӣ», «қонунҳо», «қарорҳо», «декретҳо», «интиҳобот», «герб» ва ғайра истифода шудаанд. Ҳамзамон, хусусиятҳои сохти давлатӣ ва ҷамъиятии ҶХШБ ба ҳисоб гирифта шудаанд. Масалан, дар дебочаи Конститутсия вазъи ақибмондаи иҷтимоӣ-иқтисодии Бухоро, нақши инқилоби Бухоро дар озодкунии халқ аз ҷабру ситами империализми аврупоӣ ва сармоияи байналхалқӣ тасвир шуда, ҳуди инқилоби бухоро ба сифати «инқилоби тозаи деҳқонӣ» баҳогузорӣ шудааст⁹⁵.

Бо дарназардошти хусусияти миллии ҶХШБ, Конститутсия таъсиси ба таври баробар бо мақомоти шуравии ҳамном, институтҳои дигари махсуси ҳокимиятро пешбинӣ намуда буд. Масалан, тибқи Конститутсияи Бухоро таъсиси мақомоти зерин пешбинӣ шуда буд: Анҷумани Умумибухороии Шурои Вакилони Халқии, Шурои Нозирони Халқӣ, Нозирони халқ, Маҷлиси умумии интиҳобкунадагони қишлоқ, ақсақолҳо ва ғайра⁹⁶.

Техникаи қонунгузории Тоҷикистон дар давраи Шуравӣ зери таъсири қонунгузории Шуравӣ ташаккул ва рушд кардабуд. Техникаи қонунгузории Шуравӣ барои Тоҷикистон зухуроти нав буд. Байни тоҷикон фаҳмиши нави ҳуқуқӣ, ғояҳо ва арзишҳои ҳуқуқии аврупоӣ, андешаи ҳуқуқии дунявӣ, шаклҳои нави ифодаи ҳуқуқ (декрет, конститутсия, қонун ва ғайра), лексикаи ҳуқуқӣ ва истилоҳоти нав, забони тамоман нави санадҳои қонунгузории шуравӣ, мафҳумҳои нави ҳуқуқӣ ва тафсирҳо раванги бештар мегиранд. Албатта, ба тарзи нав фаҳмиши меъёрҳои номбаршуда ва дигар меъёрҳои нав (ғайриодатӣ ва ғайрианъанавӣ), институтҳо ва зухуротҳо яқиякбора ғайриимкон буд. Барои дарки ғояҳои нави ҳуқуқӣ пешниҳод, мафҳум, тафсир, меъёр, институтҳо вақт лозим буд. Аз ин хотир, дар солҳои аввали барқарорсозии ҳокимияти шуравӣ дар ҳудуди Тоҷикистон меъёрҳо ва институтҳои ҳуқуқӣ мусулмонӣ ва маъмулӣ амал мекарданд.

Аввалин санадҳои қонунгузорӣ, табиат ва вазифаҳои ҳосаи давлатро инъикос мекарданд. Матн, сабку услуб, истилоҳоти санадҳои қонунгузорӣ хусусияти синфӣ доштанд. Масалан, тибқи моддаи 58 Конститутсияи ҶХШБ шахсоне, ки барои содир

⁹⁴Ниг.: Конституция (Основной Закон) Бухарской Народной Советской Республики // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.) / сост. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 2014. – С. 111-114.

⁹⁵Ниг.: Тахиров Н.Ф. Развитие законодательной деятельности в Таджикистане (1917-2007 гг.) / Н.Ф. Тахиров. – Душанбе, 2009. – С. 83.

⁹⁶ Ниг.: Конституция (Основной Закон) Бухарской Народной Советской Республики // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917 - 1994 гг.) – Душанбе, 2014. – С. 106-107.

кардани ҷиноятҳо вобаста ба маҳрумсозӣ аз ҳуқуқҳои сиёсӣ, заминдорони калон ва капиталистҳо, ҳешу табори амирони дар сари қудрат буда ва собиқ мансабони олии амир аз ҳуқуқи овоздихӣ маҳрум карда шуда буданд⁹⁷.

Воридшавии Тоҷикистон ба фазои ягонаи ҳуқуқии шуравӣ ба ҷараёни ташаккули қонунгузории худӣ ва рушди техникаи қонунгузорӣ таъсири қатъӣ расонд. Маҳз дар солҳои ҳокимияти шуравӣ дар Тоҷикистон низоми дунявӣ ҳуқуқии шуравӣ ташаккул ёфта, санадҳои қонунгузорӣ ба монанди Конститутсия, қонунҳо, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ қабул шуда, мураттабсозии марҳилавии қонунгузорӣ дар шакли кодексҳо, Маҷмуаи қонунҳо ва дигар санадҳо мураттаб сохта шуданд. Нақши калидиро дар ташаккул ва рушди техникаи қонунгузорӣ дар маҷмуъ воридшавии Тоҷикистон ба ҳайати Иттиҳоди шуравӣ, инчунин, мактаби таҳлилий-ҳуқуқии шуравӣ бозидаанд. Мутахассисони аввалини Тоҷикистон таълимо дар муассисаҳои таълимии Тошканд (Донишқадаи осӣи миёнагии ҳуқуқӣ), Москва, Ленинград ва дигар ҷумҳуриҳои шуравӣ гирифтаанд. Ин ба сатҳи омодагии касбӣ, аз ҷумла, азҳудкунии қоидаҳо ва усулҳои техникаи ҳуқуқӣ таъсир мерасонд, зеро дар ҷумҳуриҳои дигар, махсусан дар ҶШФР, қорҳои фаъоли илмӣ дар ин соҳа гузаронида мешуданд⁹⁸.

Таҳлилҳо нишон дод, ки низоми ягонаи оморасозии мутахассисони ҳуқуқӣ нақши мусбиро дар ташаккул, рушд ва вусъатдиҳӣ дар фазои илми шуравӣ, воситаҳо, қоидаҳо ва усулҳои ҳуқуқии шуравӣ, аз ҷумла техникаи қонунгузорӣ бозид. Агар Тоҷикистони Шуравиро дар даҳсолаи аввали барпошавии ҳокимияти шуравӣ бо ҶШФР ва дигар ҷумҳуриҳои шуравӣ муқоиса кунем, муътақид шудан мумкин аст, ки дар ҷумҳурӣ аз сабаби набудани донишқадаҳои махсуси ҳуқуқӣ қорҳои илмӣ оид ба техникаи ҳуқуқӣ анҷом дода нашудаанд. Ҳамзамон, дар ҶШФР дар он давра таҳқиқотҳо оид ба техникаи ҳуқуқӣ фаъол буданд. Тавре ҳуқуқшинос Е.А. Юртаев қайд мекунад, таҷрибаи ибтидоии «фаъолияти қонунгузорӣ дар ҶШФР, баъдан дар ҳудуди иттиҳод ва мураттабсозии баъдинаи қонунгузорӣ тамоюли асосии таҳқиқот дар соҳаи техникаи ҳуқуқӣ - омӯзиши масъалаҳои таҳияи санадҳои қонунгузорӣ, аз ҷумла, кодификатсияшуда, инчунин, ҳалли масъалаҳои оморасозӣ ва наشري маҷмуъаҳои мураттаб ва ҷамъбастшудаи қонунгузории амалкунандаро аён месозад»⁹⁹.

Ба ташаккул ва рушди техникаи қонунгузорӣ дар давраи шуравӣ оид ба мураттабсозии қонунгузорӣ, ки бо намунаи мураттабсозии умумииттифоқӣ гузаронида шуд, таъсири мусбат расонд. Ба андешаи Г.А. Шокиров дар давраи ибтидоии мураттабсозии санадҳои қонунгузорӣ на танҳо ҳадафи идеологӣ, балки иҷтимоӣ - фарҳангиро дар татбиқи техникӣ-ҳуқуқӣ аз тарафи аҳолиро дошт¹⁰⁰. Ба ақидаи А.Р. Нематов мураттабсозии қонунгузории Тоҷикистон дар ду давра: «солҳои 20-уми асри XX ва солҳои 50-60-уми асри XX сураат гирифтааст»¹⁰¹. Ф.Т. Тоҳиров ҷунин меҳисобад, ки эҷоди ҳуқуқ дар Тоҷикистон аз давраи барқарорсозии ҳокимияти шуравӣ ривоч ёфтааст¹⁰². Таҳлилҳо нишон дод, ки ворид намудани тағйиру иловаҳо ба санадҳои

⁹⁷ Ниг.: Конституция (Основной закон) Бухарской Народной Советской Республики 23 сентября 1923 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.). – С. 91- 92.

⁹⁸ Ниг.: Тахиров Н.Ф. Развитие законодательной деятельности в Таджикистане (1917-2007 гг.) – Душанбе, 2009. – С. 85.

⁹⁹ Ниг.: Юртаев Е.А. Асари ишорашуда. – С. 106.

¹⁰⁰ Ниг.: Шакиров Г.А. Систематизация законодательства Таджикистана: теория и практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – С. 8.

¹⁰¹ Ниг.: Нематов А. Р., Раҳимзода М. З. Техникаи қонунгузорӣ. – Душанбе, 2016. – С. 48.

¹⁰² Ниг.: Тахиров Ф.Т. Роль Российского законодательства в формировании правовой системы автономного Таджикистана / Ф.Т. Тахиров // Роль России в становлении Таджикской государственности

қонунгузорӣ ва мураттабсозии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз лаҳзаи гузаронидани тақсимои миллий-ҳудудӣ ва ташкилҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон оғоз гардидааст.

Аввалин санади мураттабсохта дар Тоҷикистон Маҷмуаи қонуниқунӣ ва идорақунии Ҳукумати коргару-деҳқони Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ба шумор меравад¹⁰³. Омодасозии Маҷмуаи қонунҳои амалқунанда аз ҷониби ҷумҳуриҳои шуравӣ барои дар як маҷмуа гирд овардани ҳамаи меъёрҳои амалқунандаи фармонҳо, асосан бо мақсади дастрас будани истифодаи онҳо анҷом дода мешуд. Ғайр аз ин, мураттабсозии қонунгузорӣ дар ҷумҳуриҳои шуравии Осиёи миёна, бо мақсади шинос намудани аҳолии маҳаллӣ бо санадҳои қонунгузорӣ низ дошт¹⁰⁴.

Қонунгузори Тоҷикистон ҳамчун қисми умумии қонунгузори умумииттифоқӣ рушд мекард. Хусусияти федеративии бунёди давлат зарурати мураттабсозии қонунгузори дар сатҳи умумидавлатӣ – қонунгузори Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ва дар сатҳи субъектҳои он – қонунгузори ҷумҳуриҳои шуравӣ талаб мекард. Дар баробари ин Тоҷикистон низоми қонунгузори ба худ ҳосе дошт, ки қисман чун низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон амал мекард. Масалан, дар ҳудуди ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони имрӯза «Маҷмуаи қонунҳо ва фармонҳои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон амал мекард¹⁰⁵.

Рушди минбаъдаи техникаи қонунгузорӣ бо ташкилҳои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон (минбаъд–ҶШСТ) дар соли 1929, ташаккули қонунгузори худӣ, аз ҷумла, қабули Конститутсия дар соли 1931 ва конститутияхҳои баъдина бо намунаи конститутияхҳои умумииттифоқӣ дар солҳои 1936 ва 1977, инчунин бо таҳкимҳои Асосҳои қонунгузори умумииттифоқӣ, мураттабсозии санадҳои Иттиҳоди Шуравӣ алоқаманд аст. Қонунгузори ҶШСТ дар доираи қоидаҳо, усулҳо ва воситаҳои ягонаи умумииттифоқӣ расмӣ карда шуда, мутаносибан забон ва услуби қонунгузори шуравӣ риоя мешуданд.

Ба рушди минбаъдаи техникаи қонунгузорӣ дар Тоҷикистони Шуравӣ асосан ислоҳоти давра ба давраи забони тоҷикӣ таъсир расонд. Масалан 18 декабри соли 1925 Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон қарорро «Дар бораи ба забонҳои маҳаллӣ гузаронидани коргузорӣ» қабул кард, ки тибқи он забонҳои тоҷикӣ, узбекӣ ва русӣ забонҳои давлатии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон эълон шуданд¹⁰⁶. Ин қарор яке аз марҳилаҳои мустаҳкам намудани мақоми забони тоҷикӣ ҳамчун забони расмӣ ҳуҷҷатгузори давлатӣ буд, ки рушди минбаъдаи забон ва услуби қонунгузори Тоҷикистонро таъмин кард. Баъдтар, мувофиқи қарори сессияи сеюми Шурои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон «Дар бораи ҷорӣ намудани алифбои нав» аз 15 апрели соли 1928, алифбои нави тоҷикӣ дар асоси алифбои латинӣ ба ҷои алифбои арабӣ ҷорӣ карда шуд. Дигар шудани алифбои тоҷикӣ наметавонист ба рушди техникаи ҳуқуқӣ бетаъсир монад. Вай

(1917-1929): Материалы науч.- практ. конф. – Душанбе, 2000. – С. 280.

¹⁰³Ниг.: Юртаева Е.А. Асари ишорашуда. – С. 126.

¹⁰⁴ Ниг.: Юртаева Е.А. Систематизация законодательства в советский период истории России // Систематизация законодательства в Российской Федерации / под ред. А.С. Пиголкина. – СПб., 2003. – С. 309-354.

¹⁰⁵Ниг.: Пиголкина А.С. Систематизация законодательства в Российской Федерации / под ред. А.С. Пиголкина. – СПб., 2003. – С. 251.

¹⁰⁶Ниг.: Резолюция III Всебухарского Курултая Народных Представителей «По докладу о басмаческом движении» от 17 августа 1922 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917 - 1994 гг.). – С. 102.

сабабгори пайдошавии мушкилоти дигар вобаста ба тарҷумаи матнҳои санадҳои қонунгузорӣ аз забонҳои русӣ ва узбекӣ бо забони тоҷикӣ, мувофиқ набудани мазмуни истилоҳоту ибораҳои ҳуқуқии тарҷумашуда, забони матни тарҷумашуда, мувофиқати матн аз нуқтаи назари услуб ва қоидаҳои нави имло гардид. Иваз кардани алифбои арабӣ ба алифбои лотинӣ вақтро барои азхуд кардани алифбои нави, омода намудани кадрҳои соҳаи ҳуқуқ, кор кардани қоидаҳои нави грамматикаи нави забони тоҷикӣ тақозо мекард¹⁰⁷.

Дар давраи гузариш аз як сохти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ба дигар сохти ҷамъиятӣ-сиёсӣ яку якбора ё дар муддати кӯтоҳ оид ба тамоми самтҳои ҳаёти ҷамъиятӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқиро таҳия намуда, қабул кардан ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, қонунгузор таъкид менамояд, ки дар давраи гузариш як муддате санадҳои меъёрии ҳуқуқии собиқ Итифоқи Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ ва ҶШСТ бояд амал намоянд.

Шарти аввале, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд– ҚТ) муқаррар намудааст, ин вобаста ба вақти амали санадҳои меъёрии ҳуқуқии дар боло зикргардида мебошад. Яъне, санадҳои меъёрии ҳуқуқии собиқ Итифоқи Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ ва ҶШСТ дар ҳудуди ҚТ то қабули қонун ва ё санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор амал мекунанд. Аз лаҳзаи қабули қонун ва ё санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори нави амали онҳо дар ҳудуди ҚТ қатъ мегардад.

Дуюм, то қабули қонун ва ё санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори нави санадҳои меъёрии ҳуқуқии собиқ ҶШСТ дар ҳудуди ҚТ дар қисмати ба Конститусияи ҚТ, қонунҳои он ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи ҚТ муҳолифат накарданишон амал мекунанд. Он қисмати меъёрҳои, ки ба санадҳои дар боло зикргардида дар ҳолати муҳолифат қарор доранд амал намеkunанд. Муҳолифати меъёрҳо ба ҳар як санади дар меъёри қисми 2 моддаи 9 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», ки низомии санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ муқаррар намудааст, дар алоҳидагӣ ба инобат гирифта мешаванд. Яъне, зарур нест, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии собиқ ҶШСТ дар як вақт ҳам ба Конституцияи ҚТ, қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи ҚТ зид бошанд. Чунин ҳолат басандааст, агар меъёрҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқии номбурда ба меъёрҳои яке аз онҳо муҳолиф бошанд, ин қисмат дар ҳудуди ҚТ амал намеkunанд.

Ҳоло дар низомии қонунгузории ҚТ санадҳои меъёрии ҳуқуқие вучуд доранд, ки дар давраи Шуравӣ қабул шудаанду то ҳол муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим медардоранд. Масалан, Қонуни ҚТ «Дар бораи ичора дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»,¹⁰⁸ ки мавриди амал қарор дорад.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлилҳои муқоисавӣ, таърихӣ-ҳуқуқии қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ дар сарзамини таърихӣ тоҷикон ва соҳибистиклолии ҷумҳурӣ, онро аз рӯйи ташаккул ва инкишофёбиашон ба чунин давра ҷудо кардан мумкин аст.

Давраи якум. Марҳилаи аввали пайдошавии техникаи ҳуқуқӣ – ин усулҳои техникаи таркибсозӣ ва барасмиятдарории қадимӣ мебошанд. Аммо, усулҳои техникаи ташкил ва барасмиятдарории ҳуқуқи қадимӣ на дар доираи оинпарастӣ (доктрина), балки дар

¹⁰⁷Ниг.: Постановление Ревкома Таджикской АССР «О переводе делопроизводства на местные языки от 18 декабря 1925 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917 - 1994 гг.). – С. 186-187.

¹⁰⁸Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ичора дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 6-уми декабри соли 1990, №184. // Ведомостҳои Шурои Олии РССТ, соли 1990, № 24, мод. 415; соли 1991, № 18, мод.226; // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1995, № 22, мод. 268; соли 2004, қ-1. № 12, мод. 692.

чараёни эҷоди ҳуқуқи қадима, ки асосашро талаботи объективии рушди ҷамъияти ташкил медиҳад коркард карда мешуданд.

Давраи дуум. Техникаи ҳуқуқӣ (ҳуқуқэҷодкунӣ, ҳуқуқтадбиққунӣ, шарҳу тафсир) дар ҳудуди таърихии Тоҷикистон дар як вақт бо пайдоиш ва рушди минбаъдаи ҳуқуқ дар доираи сершаклии намудҳои низомҳои ҳуқуқӣ (зардуштӣ, исломӣ, анъанавӣ-дунявӣ) рушд ёфт. Дар ин фосилаи дуру дарози таърихӣ техникаи ҳуқуқӣ аз шаклҳои қадимаи он то усулҳо, воситаҳо ва қоидаҳои такмилёфта рушд кард. Техникаи ҳуқуқӣ роҳи калонро оғоз аз муайянкунии меъёрҳои маъмулӣ ва динӣ то наشري аввалин санадҳои ҳуқуқӣ (фармонҳои подшоҳ, маҷмуаҳо, маҷмуаи қонунҳо ва ғайра) тай намуд. Дар як вақт ҳамчунин техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ дар чараёни татбиқи меъёрҳои одатӣ, динӣ ва ҳуқуқӣ дар фаъолияти мақомоти гуногуни ҳуқуқтадбиққунанда, ки дар ҳудудҳои муайян таъсис ёфтаанд, тараққӣ кард (давлати Ҳахоманишиҳо, Сосониён ва ғайра).

Давраи сеюм. Марҳилаҳои пешрафти қонунгузори Тоҷикистон бо пайвастании Осиёи миёна ба Россияи подшоҳӣ ва ғалабаи ҳокимияти шуравӣ алоқаманд мебошад. Аз лаҳзаи пайвастшавии ба Россия марҳилаи қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқии қонунгузорӣ оғоз меёбад. Дар давраи шуравӣ қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқии қонунгузори шуравӣ васеъ паҳн гардида буд, ки он дар давраи Шуравӣ дар Тоҷикистон таҷрибаи зарурӣ оид ба усулҳои қонунгузорӣ, ки барои рушди қонунгузори ҚТ заминаи асосӣ гузоштааст, ба ҳисоб меравад.

Давраи чорум. Дар Тоҷикистони Шуравӣ техникаи ҳуқуқӣ, аз ҷумла техникаи қонунгузорӣ ҳамчун низоми донишҳои назариявӣ, қоидаҳои истифодаи воситаҳо ва усулҳои бақайдгирии техникӣ ва ҳуқуқии санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ ташаккул ёфт.

Давраи панҷум. ҚТ дар марҳилаи таҳаввулоти таърихӣ истиқлолият ба даст овард ва ба ҷомеаи ҷаҳони ҳамчун давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд муаррифӣ гардид. Инкишоф ва рушд қонунгузори миллии шаҳодат аз он медиҳад, ки нақш ва ҷойи қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ, техникаи қонунгузорӣ, техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ ва унсурҳои таркибии онҳо дар фаъолияти қонунгузорӣ ва ҳуқуқэҷодкунии ҚТ дуруст ба роҳ монда шудааст.

Адабиёт:

1. Конституция (Основной Закон) Бухарской Народной Советской Республики // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-994 гг.) / сост. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 2014.
2. Сативолдиев Р.Ш. К вопросу о статусе правовых систем постсоветских стран. // Национальные правовые системы стран СНГ в условиях глобализации и региональной интеграции (Материалы международной конференции г. Душанбе, Таджикистан, 19-20 ноября соли 2007 г.). – С. 69 - 88.
3. Холиков А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон: воситаи таълимӣ – Душанбе, 2003.
4. Саъдизода Ҷ. Фарҳанги ҳуқуқии инсон зери таъсири ислом ва дугунагӣ дар андешаҳо. / Саъдизода Ҷ. – Ҳаёти ҳуқуқӣ, 2019. – № 2. – С. 29-43.
5. Саидов З.А. Исторические особенности действия норм шариата в Бухарском эмирате (1868-1920 гг.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – 24с.
6. Юртаева Е.А. Исследование проблем юридической техники в России в советский и постсоветский периоды / Е.А. Юртаева // Доктринальные основы юридической техники. – М., 2010.

7. Шакиров Г.А. Систематизация законодательства Таджикистана: теория и практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. –24с.
8. Нематов А. Р., Рахимзода М. З. Техникаи қонунгузорӣ. – Душанбе, 2016.
9. Тахиров Ф.Т. Правовая система дореволюционного Таджикистана. – Душанбе, 1998.
10. Тахиров Н.Ф. Развитие законодательной деятельности в Таджикистане (1917-2007 гг.) – Душанбе, 2009.
11. Пиголкина А.С. Систематизация законодательства в Российской Федерации / под ред. А.С. Пиголкина. – СПб., 2003.

Чамшедзода К. Ч.

Фишурда

Ташаккул ва рушди техникаи ҳуқуқӣ

Дар ин мақола, муаллиф таърихи ташаккул ва рушди техникаи ҳуқуқиро дар Тоҷикистон мавриди омузиш гардонид, даврабандӣ намудааст. Ба андешаи ӯ дар Тоҷикистони Шуравӣ техникаи ҳуқуқӣ, аз ҷумла техникаи қонунгузорӣ ҳамчун низоми донишҳои назариявӣ, қоидаҳои истифодаи воситаҳо ва усулҳои бақайдгирии техникӣ ва ҳуқуқии санадҳои меъёрий ҳуқуқӣ ташаккул ёфт. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи таҳаввулоти таърихӣ истиқлолият ба даст овард ва ба ҷомеаи ҷаҳони ҳамчун давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд муаррифӣ гардид. Инкишоф ва наваҷодаҳои дар қонунгузорию миллии шаҳодат аз он медиҳад, ки нақш ва ҷойи қоидаҳои техникаи ҳуқуқӣ, техникаи қонунгузорӣ, техникаи ҳуқуқсозӣ ва унсурҳои таркибии онҳо дар фаъолияти қонунгузорӣ ва ҳуқуқсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон дуруст ба роҳ монда шудааст.

Джамшедзода К. Д.

Аннотация

Формирование и развитие юридическая техники

В данной статье автор анализирует историю формирования и развития юридическая техники в Таджикистане, проводить ее периодизацию. По его мнению, в Советском Таджикистане юридическая техника, в том числе законодательная техника как система теоретических знаний, правил пользования средствами и методами технического и правового учёта нормативно – правовых актов, сформировалось. Республика Таджикистан в своём историческом развитии приобретая независимость, миру сообществу представлен как самостоятельное и правовое государство. Развитие и обновление национального законодательства свидетельствует о том, что роль и место правил юридической техники, законодательной техники, правотворческой техники и ее элементы в законотворческой и правотворческой деятельности Республики Таджикистан строго соблюдаются.

Jamshedzoda K. J.

The summary

Formation and development of legal techniques

In this article, the author analyzes the history of the formation and development of legal technology in Tajikistan, to carry out its periodization. In his opinion, in Soviet Tajikistan, legal technology, including legislative technology as a system of theoretical knowledge, rules for the use of means and methods of technical and legal accounting of normative legal acts, has been formed. The Republic of Tajikistan, in its historical development, gaining independence, is represented to the world community as an independent and legal state. The development and updating of national legislation indicates that the role and place of the rules of legal technique, legislative technique, law-making technique and its elements in the legislative and law-making activities of the Republic of Tajikistan are strictly observed.

Муқарризи мақола Азиззода У. А. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

II. ИЛМҲОИ ОММАВӢ – ҲУҚУҚӢ (ДАВЛАТӢ – ҲУҚУҚӢ) (ИХТИСОС: 5. 1. 2)

II. ПУБЛИЧНО – ПРАВОВЫЕ (ГОСУДАРСТВЕННО – ПРАВОВЫЕ) НАУКИ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5. 1. 2)

УДК: 34. 01+340 (573.3)

Иброхимов С. И*.

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ПРОЦЕДУРЫ И ПРОЦЕСС: НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ

Калидвожаҳо: ҳуқуқи маъмурӣ, расмиёти маъмурӣ, муҳофизати маъмурӣ, Кодекси расмиёти маъмурӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳимоя, суд, қонунгузорӣ, тартиби баррасӣ, парвандаҳои маъмурӣ, амалия, назария, идоракунии қафолатҳо, муҳлатҳо, ваколатҳо, ҷавобгарӣ.

Ключевые слова: административное право, административные процедуры, административный процесс, Кодекс об административных процедурах Республики Таджикистан, защита, суд, законодательства, порядок рассмотрения, административное дело, практика, теория, управление, гарантии, сроки, полномочия, ответственность.

Keywords: administrative law, administrative procedures, administrative process, Code of Administrative Procedures of the Republic of Tajikistan, protection, court, legislation, procedure for consideration, administrative case, practice, theory, management, guarantees, deadlines, powers, responsibility.

Принятой в феврале 2018г., Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы, поставлена задача о необходимости создания эффективной юридической защиты прав, свобод и законных интересов граждан и организаций в рамках проводимой в Таджикистане модернизации процессуального законодательства, в частности, устанавливающего порядок рассмотрения и разрешения судами общей юрисдикции административных дел. В этом контексте, для разработки модернизированного проекта Кодекса об административных процедурах Республики Таджикистан (далее - КАП РТ), при Министерстве юстиции была создана рабочая группа по подготовке нового проекта КАП РТ.

На самом деле принятый ещё в 2007г., КАП РТ по многим причинам не смог полностью реализоваться. Хотя нужно отдать должное той рабочей группе подготовивший проект КАП РТ 2007г., во главе тогдашнего заместителя Министра юстиции РТ Г. Х. Шариповой, что была подготовлена законопроект нового образца по стандартам, отвечающим требованиям международной практике в области административной юстиции. Не вдаваясь в подробности причинам почему КАП РТ 2007г. не сработала, следует отметить, что этот кодекс впервые утвердил существование

*Доктор юридических наук, профессор, главный научный сотрудник отдела государственного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.

административного процесса в национальной правовой системе, в главе 6 регламентировал «Производство об административных процедурах в суде» и тем самым регламентировал особенности административное судопроизводства. Также следует отметить, что в КАП РТ четко и ясно была урегулирована форма вручения гражданину административного акта, также единообразно урегулировано в каких случаях административный акт является недействительным, тем самым подлежит отмене и самое главное подробно урегулирован именно процесс принятия решения административным органом. Он устанавливал общие для всех государственных органов правила и процесс принятия решений. Таким образом, граждане и юридические лица могли проследить и понять, по каким правилам принимается решение, а государственный служащий мог дать отчет в вышестоящие инстанции и проверяющие органы, по каким именно правилам он вынес решение.

На первом этапе 2021-2022г. рабочая группа занималась изучением вопроса о целесообразности модернизации КАП РТ (принятие в новой редакции) и приспособление его к более эффективному практическому применению. В результате было подготовлено заключение группы, в котором наряду с обоснованием о необходимости разработки нового проекта КАП РТ, предлагалось объединить в одном законопроекте регламентацию норм административных процедур и административного процесса (судопроизводства). Такой вывод группы основывался на том, что, во-первых, КАП РТ 2007г. уже содержала главу об административном процессе, нормы которой также нуждались в модернизации, во-вторых, нормы административно-процессуального права, кроме главы 6 КАП РТ, содержались в подразделе III. Главы 23 и 24 ГПК РТ (2008г) и в нормах раздела III, главы 22 ЭПК РТ (2008г), а также в иных отраслевых и межведомственных законодательствах, что вызывало необходимость их консолидации. В-четвертых, в пакете законодательств республики по административному праву и административному процессу (в основном имеется ввиду КАП РТ 2007, КоАП РТ 2009г, и АПКАП 2013г) отсутствовал обособленный Кодекс об административном процессе (об административном судопроизводстве). Принятый в 2013г. Административно-процессуальный кодекс об административных правонарушениях не охватывал административную юстицию, не устанавливала административное исковое судопроизводство. Кроме того, с принятием этого кодекса, в ст.2 Конституционного закона РТ «О судах в Республике Таджикистан» было внесено изменение и в регламентации о формах процесса словосочетания «административный процесс» был заменен предложением «административный процесс по делам об административных правонарушениях» и тем самым, на наш взгляд, ставился под сомнения существования административного судебного процесса, которого регламентировали вышеприведенные разделы и главы КАП РТ, ГПК РТ и ЭПК РТ.

Предложения рабочей группы были приняты руководством Министерства юстиции и группа к июлю 2023г. подготовила проект Административно-процедурного и административно-процессуального кодекса РТ (АП и АП РТ).

Прежде чем остановиться на содержании и структуре проекта, предлагаем научно-теоретическое разграничение понятий административные процедуры и административный процесс. Тем самым мы ответим на вопрос почему административные процедуры, а затем административный процесс, а также на чем вызвана необходимость регламентировать административно-процедурные и процессуальные положения в одном законодательном акте.

1.Соотношение и различие административных процедур и административного процесса.

Согласно существующей теории, юридическая природа административного процесса раскрывается не только урегулированный правом порядком осуществления определенных процедур исполнительной власти по правовому разрешению широкого спектра индивидуально-конкретных дел в сфере государственного управления, но и содержанием деятельности, в ходе осуществления которой возникают многочисленные правовые отношения, регулируемые административно-процессуальными нормами¹⁰⁹.

С. С. Алексеев полагал, что категория «процесс» связана с реализацией юрисдикционных полномочий (судами и органами государственного управления), в то же время как «процедура» – понятие более общее, охватывающее всякую длящуюся юридическую деятельность¹¹⁰.

Д. Н. Бахраха писал, что «...процесс – одна из разновидностей процедуры, причем наиболее совершенная».¹¹¹

В. А. Тарасова полагала, что «процедура – это только начальная форма урегулированной в деятельности соответствующих органов, которая при наличии объективной необходимости может перерасти в форму, именуемую процессом»¹¹².

Б. М. Лазарев проводил разграничение управленческих и административных процедур и отмечал, что с точки зрения содержания не все административные процедуры являются управленческими (точнее – публично-управленческими), так как они могут регулировать иные процедурные отношения (вроде проведения хирургических операций). При этом не все управленческие процедуры административные, так как некоторые из них регулируются иными отраслями права, например, конституционным правом. По критерию правовой регламентации не все управленческие процедуры вообще являются юридическими. Вывод: административные процедуры опосредуют административные отношения, а управленческие – иных отраслей (земельного, жилищного, водного, лесного, горного)¹¹³.

Относительно административного процесса он писал, что «исторически наиболее развиты, детализированы и формально определены уголовный и гражданский процессы, которые, как известно, приспособлены к решению, соответственно, конкретных правовых споров и дел о наиболее серьезных правонарушениях – преступлениях. Это наложило отпечаток на подход всей юридической науки к процессу и процессуальному законодательству, так, некоторые ученые-юристы ...писали, что процессуальная форма – это один из признаков, отличающих правосудие от всех других видов государственной деятельности... Такой узковедомственный подход, по мнению автора, всё же не соответствует действительности. Процесс, процессуальные формы присущи деятельности всех государственных органов, а не только суда. Существует, например, законодательный процесс; наличие его никто не отрицает. Более того, все виды процесса имеют не только специфику, но и общие черты, в конечном счете единое назначение».¹¹⁴

¹⁰⁹См.: Сорокин В. Д. Избранные труды.- СПб., 2005.- С.461-468.

¹¹⁰ См.: Алексеев С. С. Право в нашей жизни.- Свердловск, 1975.- С. 120–121.

¹¹¹ См.: Бахрах Д. Н.Административное право России : учебник для вузов.- М., 2001.- С. 301.

¹¹²См.: Тарасова В. А. Процедурная форма деятельности органов социального обеспечения // Советское государство и право. -1973.- № 11.- С. 112–113.

¹¹³ См.: Управленческие процедуры.- М., 1988.- С. 8–9 (автор главы – Б. М. Лазарев).

¹¹⁴ Там же. - С.9-10.

С учётом приведенных теоретических и доктринальных подходов к пониманию соотношения и различия административных процедур и административного процесса, а также развития законодательного положения об указанных феноменах, современные авторы предлагают обозначить термином «процесс», который, в свою очередь, можно понимать в трех аспектах: позитивном, юрисдикционном и юстиционном. Макроэлементом выступает процесс, элементом – производство и микроэлементом, первичной единицей, юридическим «атомом» административного процесса предлагает признать административную процедуру, которая, следовательно, вслед за широким подходом к административному процессу, понимается как в позитивном, так и охранительном и юстиционном аспектах¹¹⁵.

Подводя итог теоретическим рассуждениям отметим, что административные процедуры и административный процесс взаимодополняющие юридические категории, как верно отмечала В.А. Тарасова, процедура – это начальная перерастающая в процесс форма деятельности государственного органа¹¹⁶.

Однако, несмотря на все старания теоретических и доктринальных обоснований, споров и дискуссии последнее слово остается за законодателем. Здесь уместно привести высказывания Ю.Н. Старилова, о том, что «Несмотря на то, что научная деятельность – это чрезвычайно свободная и творческая деятельность ученых, как можно предположить, в некоторых случаях допустимо так называемое “принудительное” торможение, “остановка” тех или иных дискуссий, задачей которых была выработка общих рекомендаций и одного общего решения по обсуждаемым вопросам. Как видно, сегодня в дискуссии о понимании административного процесса..., к сожалению, сложилась ситуация, когда она уже “вредит” процессу выработки реально значимого решения. Поэтому законодатель может и обязан прекратить затянувшуюся и, уже ставшей бессмысленной полемику, которая “топчется на одном и том же месте” без ясных перспектив выхода из творческого “тупика”»¹¹⁷

2. Законодательное определение административных процедур и административного процесса.

Действующим КАП РТ 2007г. административные процедуры определены как – деятельность административного органа в целях подготовки, принятия и исполнения административно-правового акта, а также рассмотрения административных заявлений и жалоб.

Согласно § 9 ЗАП Германии под административной процедурой понимается деятельность административных органов, имеющая внешнее воздействие и направленная на проверку предпосылок, подготовку и издание административного акта или на заключение публично- правового договора¹¹⁸, что на наш взгляд соответствует современной теории об изменении парадигмы предмета административного права.

¹¹⁵См.: Давыдов К.В. Административный процесс и административные процедуры: проблемы соотношения //Журнал административного судопроизводства.- 2019.- №2.- С.11.

¹¹⁶ См.: Тарасова В.А. Цит. работа. - С.13.

¹¹⁷ См.: Старилов Ю. Н. Административные процедуры, административное судопроизводство, административно-деликтное право: три основных направления модернизации российского законодательства // Ежегодник публичного права.- 2015. - Административный процесс.- М., 2015.- С. 329.

¹¹⁸ См.: Административное право Германии т.1. / Право административных процедур.- Москва: Инфотропик Медиа, 2021.- С.23.

В структуре проекта КАП и АПК РТ, раздел I и глава 1-я, общие положения; глава вторая – процедурные принципы и гарантии; раздел II административные процедуры – состоит из семи глав, а именно: глава III -сроки, т.е. сроки в административных процедурах; глава IV – официальное свидетельствование документов и подлинности подписей; глава V – административный акт; глава VI – действительность административного акта; глава VII -процедура обжалования; глава VIII – исполнение административных актов; глава IX – расходы в административной процедуре.

Раздел III проекта посвящен административному процессу и также состоит из семи глав. Глава X - общие положения; глава XI- участники административного процесса; глава XII – отвод судьи; глава XIII- процессуальные сроки; глава XIV –виды иска; глава XV – производство в суде первой инстанции; глава VI- судебное разбирательство; глава VII- судебные акты.

Раздел IV- Посвящен пересмотру судебных актов, не вступивших в законную силу. Раздел V-пересмотру вступивших в законную силу судебных актов. Раздел VI – процессуальные расходы. Раздел об исполнении судебных актов и раздел заключительные положения. Проект состоит из 208 статей.

Следует отметить, что поскольку в РТ принята Административно-процессуальный кодекс по делам об административных правонарушениях и он действует, авторы проекта пришли к выводу о том, что в процессуальной части проекта рассмотреть вопросы - юстиционного административно производства, т.е. административное судопроизводства только по делам об оспаривании публично-правового акта органов государственного управления нарушающих права граждан, действия (бездействия) должностных лиц ущемляющих права и свободы граждан. Логический такой вывод основывается тем, что административные правонарушения отдельный институт административного права и во всем мире признается как деликтное, наказуемое административное право. Даже в Европейских странах она признается частью уголовного права. Поэтому, целесообразно чтобы процессуальный порядок административного правонарушения регламентировалось в отдельном специальном кодексе, поскольку имеет принудительный характер.

В основных понятиях проект КАП и АПК РТ, административная процедура– определена как деятельность административных органов, направленная на принятие и исполнение административного акта и заключение административного договора.

Как видно, в этом определении нет рассмотрения административных заявлений и жалоб, по мнению авторов проекта оно является процессуальной частью и поэтому перемещено в процессуальный раздел кодекса.

В основных понятиях нового проекта много совершенно новых понятий административно процедурного характера, например, дается расширенное понятие заинтересованного в административных процедурах лица как – лицо, обратившееся в административный орган в связи с принятием административного акта либо совершением соответствующего действия, либо в отношении которого принят административный акт либо совершено соответствующее действие или бездействие, либо любое физическое или юридическое лицо, на права или охраняемые законом интересы которого оказал непосредственное влияние или может повлиять административный акт, предусмотренный к принятию либо принятый административным органом, либо действия со стороны административного органа, или лицо, которое привлечено к

административной процедуре на основании своего ходатайства либо по инициативе административного органа в случаях, вытекающих из его служебного положения.

Право органа на административное усмотрение определено как – полномочие, предоставленное законом административному органу, по своему выбору действовать (бездействовать) или принять одно из возможных решений в рамках законодательства. И поскольку решение принимаемое административным органом может быть благоприятным или неблагоприятным для заинтересованного лица, здесь же дается определение указанным понятиям.

Так, благоприятным административным актом понимается – административный акт, предоставляющий права заинтересованному лицу или подтверждающий наличие его права, либо снимающий возложенную на него обязанность, а неблагоприятный административный акт – административный акт, лишаящий заинтересованное лицо его права или ограничивающий его право, либо возлагающий на него определённую обязанность.

Конкретизировано и понятия адресат, коим является – лицо, которому адресован административный акт.

В основных понятиях проекта дается понятия элементам и механизмам административно-процессуальной деятельности. Например, административное судопроизводство (далее – административный процесс) определяется как – судопроизводство по спорам, вытекающим из публичных правоотношений, между административными органами с одной стороны, и физическими и юридическими лицами, основной механизм движения административно-судебного процесса, которым является административный иск – определяется как, заявленное требование, поданное в суд физическим или юридическим лицом в защиту собственных нарушенных или оспариваемых прав, свобод или охраняемых законом интересов, вытекающих из публично-правовых отношений. Этим устанавливается, что административное судопроизводство начинается с подачей административного иска, нет иска нет процесса.

В этом контексте совершенно уместно приведенное определение административного дела – коим является принятое к производству суда требование о разрешении правового спора между субъектами публичных правоотношений, а также материалы, относящиеся к этому спору.

Кроме того, и поскольку судебный административный процесс трех инстанционный дано определение каждой судебной инстанции, так, суд первой инстанции – это суд, рассматривающий дело по административному иску по существу; суд апелляционной инстанции – судебные коллегии по административным делам суда ГБАО, судов областей и суда города Душанбе, рассматривающие апелляционные жалобы на решения и (или) определения суда первой инстанции, не вступившие в законную силу; суд кассационной инстанции – судебная коллегия по административным делам Верховного суда РТ, рассматривающая жалобы на определения и постановления судов апелляционной инстанции, не вступившие в законную силу.

Отмечу, что в рамках одной статьи, конечно, невозможно осветить все новеллы нового проекта КАП и АПК РТ и такая задача нами не ставилась, наша цель заключалась ознакомит читателя о том, что Правительством республики дано поручение на подготовку нового законопроекта по регламентации административных процедур и административного процесса. И такой проект подготовлен. Соответствующим уполномоченным органом государственной власти теперь предстоит продвинут проект для принятия Парламентом страны. Нельзя забывать, что юридическая наука РТ одним

из первых обратила внимание законодательного органа о необходимости разработки и принятия КАП РТ и в 2007г. Таджикистан первым в Центрально-Азиатском регионе принял КАП, который впервые устанавливал административную юстицию и его формы осуществления административного судопроизводства, предусмотренного ч.3. ст.2 Конституционного закона РТ «О судах в Республике Таджикистан» в редакции 2001г.

РТ на основе четырех Программ судебно-правовых реформ, провел большую работу по формированию административно процедурного и административно-процессуального законодательства с учетом изменения современной парадигмы о предмете административного права и административного процесса. В 2010г., в рамках выполнения Программы судебно-правовой реформы было создано судебные коллегии по административным делам при Верховном суде, областном суде ГБАО, областных судах и в суде г. Душанбе, которые в последствии занимались только рассмотрением дел об административных правонарушениях, поскольку на наш взгляд, своевременно не были обеспечены регламентированным законодательным инструментом, т.е. Кодексом об административном судопроизводстве или административным процессуальным кодексом регулирующим порядок судебного рассмотрения публично-правовых споров. Указанное обстоятельство, по-нашему мнению, приводит нас к выводу, что, возможно, действительно на данном этапе развития административной юстиции в РТ еще рано говорить о создании специальной системы административных судов. Впрочем, со временем в случае значительного изменения правоотношений в обществе и значительного роста административных споров, перераспределения подсудности ряда дел в пользу КАП и АПК РТ, что будет подтверждаться соответствующими статистическими исследованиями, к вопросу о формировании административных судов можно будет вернуться, тем более что базис для этого теперь уже существует.

Когда Маджлиси Оли РТ примет КАП и АПК, следует помнить, что он нуждается в научной опоре, которую еще во многом предстоит создать. Кодекс дается авансом административно-процессуальной науке. Научная общественность должна ясно осознавать, что этот Кодекс отпочковался от ГПК РТ, во многом является его клоном, а потому над ним довлеет гражданская процессуальная форма. Осознавая это, а также то, что новый законопроект объективный итог многолетней дискуссии, представители национальной науки административного права должны переосмыслить понятийный аппарат законопроекта и начать пользоваться «правильными» терминами. Простое и ясное законодательство возможно только тогда, когда имеется единообразная четкая научная теория. Как верно отмечает Ю. Н. Старилов: «к сожалению, в отдельных случаях сами ученые запутывают и так уже сложную ситуацию и противоречивую терминологию»¹¹⁹.

Осмысление КАП и АПК РТ в таком ключе раскрывает широкие перспективы для становления самостоятельной науки национального административного процесса, для чего еще потребуются дальнейшие исследования теоретических проблем в данной сфере, анализ практики применения уже существующих административно-процессуальных норм и последующие дополнения и усовершенствования этого знакового законопроекта. После принятия законопроекта необходимо сделать всё возможное по разъяснению его

¹¹⁹См.: Старилов Ю. Н. Установление административного судопроизводства в КоАС РФ как специальная форма реализации конституционно-правовой нормы и как главный результат модернизации административно-процессуального законодательства // Актуальные проблемы административного судопроизводства: материалы всероссийской научно-практической конференции (Омск, 28 ноября 2014 г.).- Омск, 2015.- С. 224—249.

содержания, новел и особых правил, первым делом до самых органов государственного управления, должностных лиц и государственных служащих, работников судебной системы РТ, а затем и всему народу Таджикистана. Думаю, что с этими задачами научная общественность РТ справятся.

Литература:

1. Кодекс об административных процедурах Республики Таджикистан от 5 марта 2007г, в редакции Закона Республики Таджикистан от 28. 12. 2012г., № 929. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-хукукии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 10.05 соли 2023).
2. Кодекс об административных правонарушениях Республики Таджикистан от 31. 12. 2008г. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-хукукии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 10.05 соли 2023).
3. Процессуальный кодекс об административных правонарушениях Республики Таджикистан от 22. 07. 2013г., № 975. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-хукукии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 10.05 соли 2023).
4. Административное право Германии т.1/ Право административных процедур.- Москва, Инфотропик Медиа, 2021.
5. Алексеев С. С. Право в нашей жизни.- Свердловск, 1975.
6. Бахрах Д. Н. Административное право России: учебник для вузов.- М., 2001.
7. Давыдов К.В. Административный процесс и административные процедуры: проблемы соотношения // Журнал административного судопроизводства.- 2019.- №2.- С. 3 – 12.
8. Зеленцов А. Б. Административная юстиция как судебное административное право: концептуальные проблемы: монография. — М.: Буки-Веди, 2014.
9. Сорокин В. Д. Избранные труды.- СПб., 2005.
10. Старилов Ю. Н. Административные процедуры, административное судопроизводство, административно - деликтное право: три основных направления модернизации российского законодательства // Ежегодник публичного права 2015: Административный процесс. -М., 2015.- С. 310 – 329.
11. Старилов Ю. Н. Установление административного судопроизводства в КоАС РФ как специальная форма реализации конституционно-правовой нормы и как главный результат модернизации административно-процессуального законодательства // Актуальные проблемы административного судопроизводства: материалы всероссийской научно-практической конференции (Омск, 28 ноября 2014 г.).- Омск, 2015.
12. Тарасова В. А. Процедурная форма деятельности органов социального обеспечения // Советское государство и право.- 1973.- № 11.- С. 107–116.
13. Управленческие процедуры.- М., 1988.

Фишурда

Расмиёт ва муурофияи маъмурӣ: баъзе масъалаҳои ҳуқуқӣ

Мақола барои шиносоии хонанда оид ба баъзе наwgониҳои Кодекси расмиёти маъмурӣ ва муурофияи маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон равона гардидааст, ки аз ҷониби гуруҳи кории Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо дастгирии ҷомеаи оломонӣ оид ба ҳамкориҳои GIZ таҳия гардида буд. Дар он маълумот оид ба қабули Кодекси расмиёти маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2007, зарурати таҳрири нави он, ки дар натиҷа фасли истеҳсолоти судии маъмурӣ ворид гардид, дода мешавад. Баъзе наwgониҳо оварда ва таҳлил карда мешавад, онҳо аз ҷиҳати аҳамиятнокии ва тақмили қонун асоснок карда мешаванд, самти вазифаҳои минбаъдаи ҷомеаи илмӣ оид ба тақмили он, инчунин шиносоии ҳуқуқатбиқкунанда, муайян карда мешавад.

Ибрагимов С. И.

Аннотация

Административные процедуры и процесс: некоторые правовые вопросы

Статья посвящена ознакомлению читателя с некоторыми новыми положениями проекта Кодекса об административных процедурах и административному процессу Республики Таджикистан, которая была подготовлена рабочей группой при Министерстве юстиции Республики Таджикистан и поддержки Германского общества по сотрудничеству GIZ. В ней дается информация о необходимости о принятия КАП РТ 2007г, в новой редакции, а также причины, по которым была принята решение о дополнении кодекса разделом по административному судопроизводству. Приведена и раскрывается содержание некоторых новел общей части законопроекта, обосновано их значение, сделаны выводы по дальнейшему разъяснению по применения законопроекта, обозначена задача научной общественности по его совершенствованию, а также доведению до правоприменителей.

Ibrokhimov S. I.

The summary

Administrative procedures and process: some legal issues

The article is devoted to familiarizing the reader with some new provisions of the draft Code on Administrative Procedures and the Administrative Process of the Republic of Tajikistan, which was prepared by a working group under the Ministry of Justice of the Republic of Tajikistan and support of the German Cooperation Society GIZ. It provides information about the need to adopt the Code of Administrative Offenses of the Republic of Tajikistan 2007, in a new edition, as well as the reasons why the decision was made to supplement the code with a section on administrative proceedings. The content of some novelties of the general part of the bill is presented and revealed, their significance is substantiated, conclusions are drawn for further clarification on the application of the bill, and the task of the scientific community to improve it, as well as to communicate it to law enforcement officials, is outlined.

Рецензент статьи Кодирзода Т. К. – кандидат юридических наук.

ҲУҚУҚИ БОНКӢ

Калидвожаҳо: танзими давлатӣ, муносибатҳои соҳибкорӣ, баҳши нафту газ, ғайриқилим соҳибкорӣ, функцияи иқтисодӣ, маҷмааи сӯзишворӣ, иқтишоф, истихроҷ, таъсиррасонии давлатӣ, муносибатҳои молумулкӣ.

Ключевые слова: государственное регулирование, предпринимательские отношения, нефтегазовый сектор, предпринимательская деятельность, экономическая функция, энергетический комплекс, разведка, добыча, влияние государства, имущественные отношения.

Keywords: state regulation, business relations, oil and gas sector, entrepreneurial activity, economic function, energy complex, exploration, production, state influence, property relations.

Дар аксари адабиётҳои ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи молиявӣ мавзӯи алоҳида оид ба бонкҳо бахшида шудааст. Дар баробари ин, адабиётҳои оид ба ҳуқуқи молиявӣ ҳастанд, ки онҳо ҳуқуқи бонкиро ҳамчун институти алоҳидаи худ баррасӣ намеkunанд. Робитаи зич ва ногуставии доштани бахши бонкдорӣ давлат ба соҳаи молиявӣ баҳснопазир аст. Бояд ёдовар шуд, ки дар баробари он ки бахши бонкӣ унсурҳои зиёди хусуси ҳуқуқӣ дар худ дорад, аммо ҳамоно чун соҳаи комплекси бонкӣ мемонад, зеро муносибатҳои бахши мазкур аз ҷониби меъёрҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқӣ танзим карда мешаванд.

Бонк аз калимаи италиявӣ “banko” гирифта шуда, маънояш миз, мизи пул ивазкуни мебошад.

Мафҳуми «ҳуқуқи бонкӣ» дар солҳои охири асри XX пайдо шуда, атрофи он баҳсу мунозираҳои зиёд байни олимони ҷой дорад. То ҳол фикри ягона вобаста ба мафҳум, моҳият ва мавқеи ҳуқуқи бонкӣ мавҷуд нест. Як гурӯҳи олимони ҳуқуқи бонкиро ҳамчун зерсоҳаи ҳуқуқи молия¹²⁰, гурӯҳи дигар ҳамаи муносибатҳои ҳуқуқии дар соҳаи бонкӣ бавучудояндаро ба муносибатҳои ҳуқуқи хоҷагӣ алоқаманд мешуморанд¹²¹ ва гурӯҳи дигар ҳуқуқи бонкиро ҳамчун соҳаи ҳуқуқ эътироф намеkunанд¹²².

Ақидаҳои низ ҷой доранд, ки ҳуқуқи бонкӣ на соҳаи мустақил, на соҳаи комплекси ва на зерсоҳаи ҳуқуқ мебошад, чунки муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки аз ҷониби ҳуқуқи бонкӣ танзим мешаванд, бояд куллан фарқкунанда эътироф нашаванд, то натавонанд мавзӯи соҳаи алоҳидаи ҳуқуқро ташкил намоянд¹²³, ё ҷудо кардани ҳуқуқи бонкӣ ба соҳаи алоҳида ҳоло барвақт буда, он бояд ҳамчун институт ё зерсоҳаи ҳуқуқи молия шуморида шавад, зеро дар сурати муқобил ҳатр пеш меояд ва танҳо манфиатҳои

*Номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва хизмати давлатии факултети идоракунии давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. E-mail: ismoil.s85@mail.ru. Тел.: (+992) 555-58-55-52.

¹²⁰ Ниг.: Гуревич И. С. Очерки советского банковского права. – Л., 1952. – С. 16.; Ровинский Е.Л. Основные вопросы теории советского финансового права. – М., 1960. – С. 161.

¹²¹ Ниг.: Коган М.Л. Правоотношения между Госбанком и объединениями // Советское государство и право. 1974. – № 1. – С. 60.

¹²² Ниг.: Коган М.Л. Проект нуждается в доработке // Государство и право. 1996. – № 2. – С. 98.

¹²³ Ниг.: Ефимова Л.Г. Банковское право: учебное и практическое пособие. – М., 1994. – С. 4.

бонкҳоро таъмин менамояд на манфиатҳои давлат, шахрвандон ва дар маҷмӯъ ҷомеаро таъмин ва ҳифз менамояд¹²⁴.

Имрӯзҳо зарурати танзими ин муносибатҳо моро водор менамояд, ки чи аз лиҳози қонунгузорӣ ва чи назариявӣ ин соҳаи ҳуқуқро мукамал намоем. Дар замони муосир ҳангоми набудани соҳаи бонки чун соҳаи танзимкунандаи ҷузъи муҳимми ҳаёти ҷомеа ва танзими нодурусти низоми бонкӣ ба пешрафти ҷомеа ва фаъолияти сохторҳои гуногуни хусусиву давлати монеъа хоҳад шуд.

Истилоҳи «ҳуқуқи бонкӣ» ба маъноҳои зерин фаҳмида мешавад:

1. Ҳамчун соҳаи ҳуқуқ;
2. Ҳамчу илм;
3. Ҳамчун фанни таълимӣ.

Ҳуқуқи бонкӣ ҳамчун соҳаи ҳуқуқ (дар маънои объективӣ) аз маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ иборат аст, ки муносибатҳои ҷамъиятиро, ки байни субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ дар доираи фаъолият ва амалиётҳои бонкӣ ба вучуд меоянд, ба танзим медарорад.

Як қатор нишонаҳои вучуд доранд, ки бо ёрии онҳо соҳаи мустақили ҳуқуқро аз соҳаи комплексӣ фарқ кардан мумкин аст.

Якум соҳаи мустақили ҳуқуқ мавзӯи ягонаи ҳудро дорад, соҳаи комплексӣ бошад, мавзӯи омӯзиши мустақили ҳудро надорад.

Дуввум ба меъёрҳои соҳаҳои мустақил меъёрҳои соҳаҳои дигар дохил намешавад. Соҳаҳои комплексӣ бошанд, баръакс барои танзими муносибатҳо аз меъёрҳои соҳаҳои дигари ҳуқуқ истифода мебаранд.

Сеюм соҳаҳои мустақили ҳуқуқ усулҳои хосаи ҳудро доранд. Дар соҳаҳои комплексӣ чунин усулҳои хоса вучуд надоранд ва аз усулҳои соҳаҳои дигар истифода менамоянд.

Меъёрҳои ҳуқуқи бонкӣ бо меъёрҳои соҳаҳои дигари ҳуқуқӣ алоқаманд мебошанд ва ё аз онҳо бармеоянд. Ба монанди меъёрҳои конституционӣ, ҳуқуқи молиявӣ, ҳуқуқи маъмурӣ, ҳуқуқи граждани (амонат, гарав, суратҳисоб ва ғайра.).

Ҳуқуқи бонкӣ ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқшиносӣ аз донишҳои иборат аст, ки ба таври хосаи илмӣ таҳрезӣ шуда, шакли танзими ҳуқуқиро дар соҳаи фаъолияти бонкӣ ошкор менамояд ва барои тайёр намудани тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузориҳои бонкӣ ва амалияи татбиқи он хизмат мекунад. Вале ин функцияи илми ҳуқуқи бонкӣ на он қадар самарабахш аст, чунки соҳаи ҳуқуқи бонкӣ ҳоло нав буда, аз солҳои 2000-ум инҷониб мукамалшавии ин соҳаи ҳуқуқ ба назар мерасад. Инкишофи умумии ин соҳаи ҳуқуқ дар заминаи методологияи ҳуқуқи молиявӣ, маданӣ, соҳибкорӣ ва доираи илмӣ ҳуқуқи маданӣ ва соҳибкорӣ ва молиявӣ асос меёбад.

Ҳуқуқи бонкӣ ҳамчун фанни таълимӣ дар донишқада ва донишгоҳҳои олий, дар факултаҳои ҳуқуқ ва иқтисодӣ омӯзонида мешавад. Бо ёрии ин фанни таълимӣ донишҷӯёни факултаҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқшиносӣ аз донишҳои зарурӣ оид ба низоми бонкӣ ва ҳуқуқи бонкӣ бархурдор мешаванд.

Ба сифати омилҳои, ки барои ташаккули ҳуқуқи бонкӣ мусоидат мекунанд, инҳо баромад мекунанд:

1. Ташкили низоми бонкии дузинагӣ ва ташаккули он;

¹²⁴ Ниг.: Горбунова О.Н. Выделять банковское право в отдельную отрасль права пока рано // Юридический мир. 1998. – № 8. – С. 15.

2. Пайдоиши бонкҳои нав;
3. Таҳаввули бозори асёр ва бозори хизматрасониҳои молиявӣ¹²⁵.

Бояд хотирнишон сохт, ки рушди босуръати низоми бонкӣ падидаи хос натавон ба барои давлати мо мебошад. Ин тамоюли умумичаҳонӣ аст, ки алоқаманд ба болоравии нақши воситаҳои молиявӣ ба иқтисодиёт мебошад. Низоми бонкии аксари давлатҳо ба таври васеъ ва босуръат рушд ёфта, мазмуни фаъолияти бонкӣ боз ҳам паҳн шуда истодааст.

Ҳар як соҳаи ҳуқуқ муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамояд, ки аз дигар муносибатҳо фарқ карда мешавад. Ҳуқуқи бонкӣ муносибатҳоеро танзим менамояд, ки дар натиҷаи фаъолияти бонкҳо ба вучуд меоянд. Гуногунии муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ дар он аст, ки дар соҳаи муносибатҳои бонки ҳам муносибатҳои ҳуқуқи умуми ва хусуси мавҷуд мебошад.

Яке аз аломатҳои хоси ҳар як соҳаи ҳуқуқ ин мавзӯи батанзимдарории он мебошад. Аз ҳамин лиҳоз ба таври мушаххасан гуфтан мумкин аст, мавзӯи ҳуқуқи бонкиро – муносибатҳои ҷамъиятӣ, ташкил медиҳанд, ки байни субъектҳои ҳуқуқи бонкӣ ба вучуд омада аз тарафи меъёрҳои ҳуқуқи бонкӣ батанзим дароварда мешавад.

Ба таври васеъ мавзӯи ҳуқуқи бонкиро муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар ҷараёни таъсис, фаъолият, ва рушди бонкҳо ва низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – ҶТ), дар ҷараёни амалинамоии фаъолияти бонки аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон (минбаъд – БМТ) ва ташкилотҳои кредитӣ, инчунин муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар ҷараёни танзими низоми бонкии ҶТ аз ҷониби мақомоти давлатӣ ба манфиати шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва давлат ба вучуд меоянд, ташкил медиҳад.

Усулҳои ҳуқуқи бонкӣ – гуфта тарз, усул ва воситаҳои таъсиррасонии меъёрҳои ҳуқуқи бонкиро ба муносибатҳои ҷамъиятӣ меноманд.

Ҳуқуқи бонкӣ аз усулҳои муайяни ҳуқуқӣ истифода мебарад, яъне методи ҳуқуқӣ гуфта, маҷмӯи воситаҳо ва усулҳои батанзимдарории муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки ба рафтори одамон таъсир мерасонад. Ин хусусияти «классикӣ» ва муҳимми соҳаи ҳуқуқ мебошад.

Усулҳои ҳуқуқи бонкӣ дар навбати худ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд.

Якум, усуле, ки хусусияти императивии ҳуқуқи бонкиро дар бар мегиранд. Яъне дар баамалбарории муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ истифода мешавад.

Ба монанди талаботҳои оид ба гирифтани иҷозатнома дар бораи фаъолияти бонкӣ ва амалиётҳои бонкӣ ва ғайра.

Дуюм, усули диспозитивии ҳуқуқи бонкӣ, яъне баъзе муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ бо розигии тарафҳо ба амал бароварда мешавад, ки талаботҳои методи мазкурро пурра менамоянд. Ба монанди шартномаи амонатнигоҳдорӣ, интихоби озодонаи бонк аз ҷониби муштарӣ, гирифтани кредит бо пули миллий, ё асёри хориҷӣ ва ғайра.

Моҳияти ҳуқуқи бонкӣ дар он зоҳир мегардад, ки муносибатҳои бонкиро ба танзим медарорад. Ин муносибатҳо дар ҷараёни амалинамоии фаъолияти бонкӣ ба вучуд меоянд, тағйир меёбанд ва қатъ мегарданд.

Принсипҳои ҳуқуқи бонкӣ – гуфта ғояҳо ва идеяҳои роҳбарикунандаеро меноманд, ки тавассути он меъёрҳои ҳуқуқи бонкӣ ба муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ таъсир мерасонад. Принсипҳои ҳуқуқи бонкӣ мазмуни меъёри дошта, аз онҳо бармеоянд.

¹²⁵ Ниг: Олейник О.М. Основы банковского права: курс лекций. – М.: Юристъ, 1997. – С. 15

Фаъолияти бонкӣ яке аз намудҳои фаъолияти иқтисодию молиявӣ мебошад. Ин фаъолият метавонад характери фаъолияти соҳибкорӣ пайдо кунад (масалан, фаъолияти бонки тижоратӣ). Яъне фаъолияти мустақилона гардад, ки аз рӯи таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории ҶТ бақайдгирифташуда, ки барои ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (ичрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст. Бинобар ҳамин ҳуқуқи бонкӣ аз ду навъи принципҳо иборат мебошад:

-аввал принципҳое, ки умумӣ барои фаъолияти соҳибкорӣ мебошанд;

-дувум принципҳое, ки хоси фаъолияти бонкӣ мебошанд, метавонанд хизматрасони давлатиро ифода намоянд.

Принципҳои гуруҳи аввал вазъи асосии субъектони фаъолияти соҳибкориро муайян менамояд.

Принципҳои гуруҳи дуюм бошад, тартиби таъсис ва амалинамоии фаъолияти бонкӣ, иҷозатномадиҳӣ, танзими БМТ ва низоми бонкиро муайян менамояд.

Принципҳое, ки вазъи асосии субъектони фаъолияти соҳибкориро (бонкиро) муайян менамоянд, бевосита дар меъёрҳои ҳуқуқӣ ифодаи худро ёфтаанд, ё баъзе дигарашон бевосита дар меъёрҳои қонунгузорӣ дарҷ нашудаанд, вале аз рӯи мазмун ва моҳияти меъёрҳои он ва ё одатҳои корӣ муайян мешаванд. Ин принципҳо асосҳои фаъолияти иқтисодии ҶТ-ро муайян менамоянд. Ба доираи ин принципҳо дохил мешаванд.

Принципи дахлнопазирии моликият. Ин принцип аз моддаи 32-и Конститутсияи ҶТ¹²⁶ бармеояд, ки чунин меъёрҳоро муқаррар кардааст: “Ҳар кас ҳақ дорад соҳиби моликият ва мерос бошад. Ҳеҷ кас ҳақ надорад ҳуқуқи шахсро ба моликият бекор ва маҳдуд кунад, молу мулки шахсро барои эҳтиёҷоти ҷамъият фақат дар асоси қонун ва розигии соҳиби он, бо пардохти арзиши пуррааш давлат гирифта метавонад”.

Ин меъёри ҳуқуқи моликияти шахрвандон ва шахсони ҳуқуқиро, аз ҷумла моликияти ташкилотҳои кредитиро аз ҳама гуна сӯиқасди шахсони гуногун ғимоя мекунад. Ин принцип дар Кодекси маданӣ¹²⁷ такмил додашуда, механизми амалӣ ва ё эътироф пайдо кардааст. “Дахлнопазирии моликият” ҳамчун принциби танзими ҳуқуқи маданӣ дар қисми якуми моддаи 3 ин кодекс муқарар шудааст.

Принципи озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ. Принципи мазкур дар моддаи 12 Конститутсияи ҶТ мустақкам гардидааст, ки тибқи он “Асоси иқтисодиёти Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳанд. Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад”.

Принципи рақобат ва ғимоя аз монополия. Ин принцип аз мазмун ва моҳияти моддаи 12 Конститутсияи ҶТ бармеояд ва дар Қонуни ҶТ “Дар бораи ғимояи рақобат ” аз 30 майи соли 2017 ифодаи худро ёфтааст. Дар шароити бозор бартарият дар тараққиёти

¹²⁶Ниг.: Конститутсияи ҶТ аз 6. 11 соли 1994, бо таҷйиру иловаҳо бо тариси раъйпурсии умумихалс аз 26 сентябри соли 1999, аз 22 июни соли 2003, аз 22 майи соли 2016. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 01.05 соли 2023).

¹²⁷ Ниг.: Кодекси маданияи ҶТ аз 24 декабри соли 2022, № 1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.05 соли 2023).

иқтисодии онҳое насиб мегарданд, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ ба беҳтарин натиҷаҳо ноил гардидааст, молҳои (кор ва хизмати) рақобатпазирро бо хароҷоти кам истехсол намудааст.

Дар ҳуқуқи бонкӣ ба мисли соҳаҳои дигар принципҳои умумисоҳавӣ, аз қабili қонуният, баробарӣ ва ғайра истифода мешаванд.

Принципҳои гурӯҳи дуюмро мумкин аст ба ду навъ ҷудо намоем.

Якум институтсионалӣ, ки ба таъсиси низоми бонкӣ алоқаманд аст.

Дуввум функционалӣ, ки ба ташкили кору фаъолияти бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ алоқаманд мебошад.

Ба принципҳои институтсионалӣ инҳо дохил мешаванд.

Принципи ягонагии низоми бонкӣ. Дар ҚТ як низоми бонкӣ амал мекунад. Ҳама гуна бонкҳо ва ташкилотҳои кредитӣ дар доираи низоми ягонае, ки сохти онро қонунгузории ҚТ муқаррар кардааст амал мекунад. Ҳар як филиал ё намояндагии бонкҳои хориҷӣ, ки дар ҳудуди ҚТ фаъолияти бонкиро ба роҳ мемонанд ба ташкил кардани низоми алоҳида ҳуқуқ надоранд ва бо низоми ягонаи бонкии Тоҷикистон амал мекунанд.

Принципи дузинагии низоми бонкӣ. Тибқи қонунгузории бонкии ҚТ низоми бонкии кишвар – БМТ ва ташкилотҳои дигари қарзии дар ҚТ фаъолияткунанда мебошад. Дар кишвар низоми бонкӣ низоми дузинагӣ мебошад, ки аз зинаи болоӣ ва поёнӣ иборат аст. Дар зинаи болоӣ БМТ меистад ва дар зинаи поёнӣ бошад, дигар ташкилотҳои қарзӣ ҷой доранд, ки бевосита хизматрасониҳои молиявиро анҷом медиҳанд.

Принципи ба ягон мақомоти ҳокимияти давлатӣ тобеъ набудани БМТ ҳангоми фаъолият. Мутобиқи моддаи 8-уми Қонуни ҚТ “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” БМТ фаъолияти худро мустақилона ташкил ва амалӣ менамояд. Дахлати мақомоти давлатӣ дар ташкили фаъолияти он манъ аст. Давлат ҳимояи ҳуқуқи молу мулкӣ қонунии БМТ - ро кафолат медиҳад ва наметавонад молу мулк, фондҳо, маблағи онро мусодира намояд ё сармояи оинномавиашро кам кунад. БМТ танҳо ҳисоботдиҳанда дар назди Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ мебошад.

Ба принципҳои функционалӣ инҳо дохил мешаванд:

Принципи ба таври монополӣ амалӣ намудани эмиссияи пул аз ҷониби БМТ. Ин принцип дар моддаи 6-уми Қонуни ҚТ “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” мустаҳкам гардидааст. Дар ҚТ ҳуқуқи нашр намудани пули милли танҳо ба БМТ дода шудааст. Ягон мақомоти давлатӣ ва шахсони воқеӣ ҳуқуқи иҷро кардани ин амалро надоранд. Эмиссияи пули дигар дар қаламрави ҷумҳурӣ ва дар муомилот қарор додани он иҷозат дода намешавад.

Дар асоси иҷозатнома амалӣ намудани фаъолияти бонкӣ. Дар ҚТ амалиётҳои бонкӣ дар асоси иҷозатномае, ки аз тарафи БМТ дода мешавад амалӣ карда мешавад. Мақоми иҷозатдиҳанда оид ба ин намуди фаъолият танҳо БМТ чун бонки марказӣ ва бонки зинаи аввал мебошад.

Принципи ҳифзи сирри бонкӣ. Принципи мазкур яке аз принципҳои асосии ҳуқуқи бонкӣ мебошад. Ифшои сирри бонкӣ бе риояи шартҳои дар қонун муқарраршуда манъ аст. Барои ғайриқонунӣ ифшо намудани сирри бонкӣ, бо роҳи махсуси техникӣ, таҳдид ва ё бо истифодаи дигар усулҳо ба даст овардани маълумоте, ки сирри бонкиро ташкил медиҳад ҷавобгарӣ муқаррар карда шудааст.

Аз нигоҳи илми назарияи умумии ҳуқуқ дар зери мафҳуми низоми соҳаи ҳуқуқ тақсимои дохилии он ба зерсоҳа, институтҳо ва зеринститутҳо фаҳмида мешавад¹³.

Низоми ҳуқуқи бонкӣ маҷмӯи институт ва меъёрҳои ҳуқуқии ба ҳам алоқамандро меноманд, ки мувофиқи хусусияти хоси муносибатҳои танзимшавандаи соҳаи бонки дар пайдарҳамии муайян ҷойгир шудаанд.

Низоми ҳуқуқи бонкӣ аз ду қисм яъне қисми умумӣ ва махсус иборат мебошад. Дар қисми умумии ҳуқуқи бонкӣ мафҳум, сарчашмаҳо, муносибатҳои ҳуқуқи бонки, ҳолати ҳуқуқии БМТ ва бонкҳои тиҷоратӣ ва ғайра ҷойгир шудаанд. Қисми махсуси ҳуқуқи бонкӣ бошад аз институтҳои иттилооти бонкӣ ва сирри бонкӣ, муносибатҳои кредитӣ, муносибатҳои ҳисобаробаркунӣ, тарзҳои таъмин намудани ўҳдадориҳои кредитӣ, шартномаи амонати бонки, шартномаи ҳисоби бонкӣ, шартномаи қарзи бонкӣ, амалиётҳои асъории бонкҳои тиҷоратӣ, амалиётҳо бо қоғазҳои қиматнок инчунин дигар амалиётҳои фаъоле, ки бонкҳо иҷро мекунанд иборат мебошад.

Дар ҷомеаи муосир бонкҳо ба иҷрои намудҳои гуногуни амалиётҳо машғул мешаванд. Фаъолияти бонкҳо танҳо ба таъмини гардиши муомилоти пулӣ ва додани кредит маҳдуд нашуда, ба воситаи бонкҳо маблағгузориҳои соҳаи саноат, соҳаи кишоварзӣ, хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок инчунин дигар амалиётҳо роҳандозӣ мешавад. Бонкҳо дар баъзан ҳолатҳо ҳамчун миёнарав фаъолият менамоянд. Барои фаъолияти босамари соҳаҳои иқтисодӣ бояд низоми устувор ва бо замона ҷавобгӯ таъсис дода шавад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ нақши ташкилотҳои қарзи (кредитӣ) хеле назаррас мебошад. Ҳамчун миёнарав дар азнавтасимкунии воситаҳои пулӣ иштирок намуда, таваккали оқибати нуговори онро ба зимма мегиранд ва дар амалӣ намудани сисати самараноки пулиро қарзии давалат таъсири муҳим мерасонанд¹²⁸.

Барои рушди низоми бонкӣ нақши муассирро таҷрибаи бонкдорӣ давлат мебозад.

Низоми бонкии давлат гуфта - маҷмӯи бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии дар давлати мазкур мавҷуд буда фаҳмида мешавад, ки дар давраи муайяни таърихӣ дар низоми ягонаи пулиро қарзӣ амал мекунанд.

Мақсади асосии низоми бонкӣ мусоидат намудан ба муомилоти пулӣ дар ҷараёни истеҳсол ва фуруши мол мебошад.

Низоми бонкӣ звенои асосии низоми молиявӣ-кредитии давлат мебошад.

Вазифаҳои асосии низоми бонкии ҳамаи давлатҳо аз инҳо иборат мебошанд:

- таъмини самарабахши амалинамоии низоми ҳисобаробаркуниҳо дар ҳаёти иқтисодӣ;

- ҷамъшавии захираҳои озод дар давлат;

- кредитикунонии истеҳсолот, фуруши мол ва додани кредит ба шахсони воқеие, ки талабот доранд.

Ду шакли низоми бонкӣ вуҷуд дорад:

-якзинагӣ;

-дузинагӣ.

¹³Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2008. – С. 324.

¹²⁸Ниг: Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография. Душанбе: Дониш, 2019. –С.239.

Дар низоми бонкии якзинагӣ ҳамаи институтҳои молиявӣ-қарзӣ, аз он ҷумла бонкҳои марказӣ аз руи иерархияи худ дар як зина ҷой дошта, функцияҳои шабеҳро вобаста ба химатрасониҳои молиявӣ ва ҳисобаробаркуниҳоро ба манфиати худ ва мизҷон иҷро мекунад. Чунин низоми якзинагӣ ҳоси давлатҳое мебошад, ки аз лиҳози иқтисоди сусти инкишоф ёфта мебошад ва ҳамчунин дар давлатҳои низоми тоталитари низоми якзинагии бонкӣ амал мекунад.

Моҳияти асосии низоми бонкӣ дар маҷмӯи инҳо мебошад:

- таъсиси иерархия (тартиби тобеияти зинаи поёнӣ ба болоӣ.);
- мавҷудияти муносибат ва алоқа, ки фаъолияти густурдаро таъмин менамояд;
- мавҷудияти равандҳои идоракунии.

Низоми бонкии дузинагӣ ба ҷойгир намудани бонкҳо ба зинаи болоӣ ва поёнӣ асос меёбад¹²⁹.

Низоми бонкии ҚТ низоми дузинагӣ буда аз БМТ, бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои кредитӣ (қарзӣ), инчунин филиал ва намояндагҳои бонкҳои хориҷӣ иборат мебошад.

Ба зинаи аввали бонкӣ бонкҳои марказӣ дохил гардида, ба зинаи дувум ҳамаи дигар бонкҳо, бонкҳои исломӣ, ташкилотҳои кредитӣ, филиал ва намояндагҳои бонкҳои хориҷӣ дохил карда мешавад.

Зинаи аввал зинаи асосӣ ва болоӣ ба ҳисоб рафта ба фаъолияти субъектҳои зинаи дувум иҷозатнома медиҳад ва фаъолияти онҳоро назорат менамояд.

Ба зинаи аввали бонкӣ дар ҚТ БМТ чун бонки марказӣ қарор дорад.

Дар қонунҳои ҚТ: «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ва «Дар бораи фаъолияти бонки исломӣ» вобаста ба низоми бонкӣ чунин муқаррарот ҷой дорад: низоми бонкии милли аз БМТ ва ташкилотҳои дигари қарзии фаъолияткунанда иборат мебошад. Дар қонунгузорӣ вобаста ба сохти низоми бонкӣ сухан намеравад. Аммо дар таъкили ҳуқуқи бонкие ки таҳлил намудем ва маънидодкунии низомӣ, низоми бонкии миллиро мо ҳамчун низоми дузинагӣ гуфта метавонем. Бо ҳам алоқаманд будани бонкҳо дар бозор хизматрасонии молиявӣ ифодаи бараълои худро меёбад.

Адабиёт:

1. Гуревич И. С. Очерки советского банковского права. – Л., 1952.
2. Ровинский ЕЛ. Основные вопросы теории советского финансового права. – М., 1960.
3. Коган МЛ. Правоотношения между Госбанком и объединениями // Советское государство и право. 1974. – № 1. – С.51 - 60.
4. Коган МЛ. Проект нуждается в доработке // Государство и право. 1996. – № 2. – С.78 - 98.
5. Ефимова Л.Г. Банковское право: учебное и практическое пособие. – М., 1994.
6. Горбунова О.Н. Выделять банковское право в отдельную отрасль права пока рано // Юридический мир.- 1998. – № 8. – С. 3 -15.
7. Олейник О.М. Основы банковского права: курс лекций. – М.: Юрист, 1997.

¹²⁹ Ниг: Семенюта О.Г. Основы банковского дела. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Феникс. - 2001. – С.217.

8.Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳукуки соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография. Душанбе: Дониш, 2019.

9.Семенюта О.Г. Основы банковского дела. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Феникс. -2001.

10.Конститутсияи ҚТ аз 6. 11 соли 1994, бо таҷйиру иловаи бо тариси раъйпурсии умумихалс аз 26 сентябри соли 1999, аз 22 июни соли 2003, аз 22 майи соли 2016. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 01.05 соли 2023).

11.Кодекси маданияи ҚТ аз 24 декабри соли 2022, № 1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.05 соли 2023).

Саъдиев И. З.

Фишурда Ҳукуки бонкӣ

Дар мақолаи мазкур масоили марбут ба ҳукуки бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил ва баҳогузорӣ қарор дода шуда, ҳамзамон ҳукуки бонкӣ ҳамчун соҳаи ҳуқуқ, ҳамчун фани таълимӣ ва ҳамчун илм арзёбӣ гардидааст ва ин се ҳолат бо асосҳои кофӣ таҳлил гардидааст. Дар баробари ин усулҳо ва принципҳои ҳукуки бонкӣ ошкор ва ҳар кадоми онҳо дар алоҳидагӣ шарҳ дода шудааст.

Саъдиев И. З.

Аннотация Банковское право

В данной статье анализируются и оцениваются вопросы, связанные с банковским правом Республики Таджикистан, при этом банковское право оценивается как отрасль права, как учебный предмет и как наука, и эти три случая проанализированы с достаточными основаниями. При этом раскрываются методы и принципы банковского права и разъясняется каждый из них в отдельности.

Sadiev I. Z.

The summary Banking law

This article analyzes and evaluates issues related to the banking law of the Republic of Tajikistan, while banking law is evaluated as a branch of law, as an academic subject and as a science, and these three cases are analyzed with sufficient grounds. At the same time, the methods and principles of banking law are revealed and each of them is explained separately.

Муқарризи мақола Мирзозода П. З. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Калидвожаҳо: рушди устувор, рушди иқтисодӣ, мушкилоти иҷтимоӣ, ҳамкорӣ, Стратегияи миллии рушд, амнияти энергетикӣ, амнияти озуқаворӣ, шуғли аҳоли.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экономический рост, социальные проблемы, сотрудничество, Национальная стратегия развития, энергетическая безопасность, продовольственная безопасность, занятость.

Keywords: Sustainable development, economic growth, social problems, cooperation, National Development Strategy, energy security, food security, employment.

Цели в области устойчивого развития являются своеобразным призывом к действию, исходящим от всех стран - бедных, богатых и среднеразвитых. Они призваны способствовать улучшению качества жизни людей и сохранению нашей планеты для будущих поколений. Важно осознать, что борьба с бедностью должна происходить параллельно с устремленностью к экономическому росту, а также решением широкого спектра социальных проблем, таких как образование, здравоохранение, социальная защита и занятость. Также необходимо активно бороться с изменением климата и защищать окружающую среду, так как это фундаментальные аспекты устойчивого развития.

Основная идея заключается в том, чтобы стремиться к балансу между социальным прогрессом, экономическим развитием и заботой об окружающей среде. Каждая страна должна внести свой вклад в достижение этих целей, учитывая свои уникальные обстоятельства и вызовы. Взаимодействие и сотрудничество между государствами играют ключевую роль в этом процессе, поскольку проблемы, с которыми мы сталкиваемся, имеют глобальный характер и требуют совместных усилий для их решения.

Республика Таджикистан (далее - РТ) придерживается всех целей устойчивого развития. Поэтому была разработана Национальная стратегия развития страны в период с 2015-2030гг.

К 2030 году Таджикистан - устойчиво развивающаяся, конкурентоспособная страна, обеспечивающая достойный уровень и качество жизни населения, предоставляющая равные возможности для реализации человеческого потенциала на основе равноправия, справедливости и уважения достоинства человека.

За прошедшие 15 лет Таджикистан достиг значительных успехов на пути строительства суверенного, демократического, правового, светского, унитарного и социального государства. В экономическом и социальном плане эти успехи очевидны и достигнуты во многом благодаря сильной политической воле руководства страны.

*Преподаватель кафедры предпринимательского права Межгосударственного образовательного учреждения «Российско-Таджикского (Славянского) университета». 734025, Республики Таджикистан. Душанбе, ул. М. Турсунзаде, 30. тел: 900990061, e-mail: astapova.sh@mail.ru

Однако, XXI век с его быстро изменяющимися внешними условиями развития, ставит перед нашим народом новые и, в определенной степени амбициозные задачи, решение которых исключительно важно для консолидации общества, сохранения самобытности нации и достижения широкого прогресса.¹³⁰

Как подчеркнул в своем послании Лидер нации, Президент РТ, уважаемый Эмомали Рахмон: «Высшая цель долгосрочного развития Таджикистана - повышение уровня жизни населения страны на основе обеспечения устойчивого экономического развития. Для ее достижения определены следующие цели на ближайшие 15 лет:

1. Искоренение бедности в стране;
2. Обеспечение энергетической безопасности и эффективное использование электроэнергии;
3. Обеспечение продовольственной безопасности и доступа населения к качественному питанию;
4. Расширение продуктивной занятости».¹³¹

Концепция устойчивого человеческого развития призвана обеспечить гармонию между экономическим, социальным и экологическим измерениями нашего существования. Это означает, что мы должны стремиться к такому развитию, которое удовлетворяет потребности текущего поколения, не оставляя при этом никаких ограничений на возможности будущих поколений.

Полное искоренение бедности становится первоочередной задачей, поскольку бедность не только ограничивает потенциал человеческого развития, но и создает социальные и экономические неравенства, которые вредят обществу в целом. Это включает в себя доступ к базовым жизненным условиям, таким как пища, вода, образование и здравоохранение.

Раскрывая первый пункт, выделенный в Послании Президента, для Таджикистана полное искоренение бедности является критически важной задачей по множеству причин. Прежде всего, бедность ограничивает развитие человеческого капитала и потенциала страны в целом. Когда люди вынуждены бороться за выживание, у них нет возможности реализовывать свои способности, образовываться и развиваться профессионально.¹³² Это приводит к тому, что человеческий ресурс страны остается недоиспользованным, что негативно сказывается на ее экономическом росте и конкурентоспособности.

Кроме того, бедность создает социальные и экономические неравенства, которые могут порождать напряженность и конфликты в обществе. Ограниченный доступ к образованию и здравоохранению усугубляет эти неравенства, что в долгосрочной перспективе может привести к ухудшению социальной согласованности и увеличению общественной напряженности.

Для Таджикистана также важно понимать, что бедность имеет не только социальные и экономические последствия, но и влияет на экологическую устойчивость страны. Например, люди, вынужденные жить в нищете, могут вынуждены

¹³⁰См.: Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года от 1 января 2016г. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-хуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 25.04.2023).

¹³¹См.: Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 29.12.2023 // <https://spi-cis.ru/novosti/poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-emomali-rakhmona-ob-osnovnykh-napravleniyakh-vnutrenney-1> [Текст] (дата обращения: 29.04.2023).

¹³²См.: Ганиев Т.Б. Проблемы устойчивого развития сельского хозяйства (на примере Республики Таджикистан). Монография / Т.Б. Ганиев. – М.: Диалог МГУ, 1996. – С. 61.

эксплуатировать природные ресурсы неустойчивым образом, что может привести к деградации экосистем и истощению природных ресурсов.¹³³

Поэтому для Таджикистана важно осуществлять целенаправленные усилия по борьбе с бедностью, предоставляя доступ к базовым жизненным условиям, таким как пища, вода, образование и здравоохранение. Это не только улучшит качество жизни населения, но и способствует устойчивому социальному и экономическому развитию страны в целом.

Раскрывая следующий пункт, смена неустойчивых моделей потребления и производства также является необходимостью, поскольку существующие модели часто приводят к истощению ресурсов, загрязнению окружающей среды и ухудшению качества жизни. Принятие устойчивых практик в области производства и потребления позволит сохранить ресурсы для будущих поколений и уменьшить негативное воздействие на окружающую среду.

Особое внимание хотелось бы уделить пункту: Обеспечение энергетической безопасности и эффективное использование электроэнергии. Защита и рациональное использование природных ресурсов также играют ключевую роль в устойчивом человеческом развитии. Это включает в себя сохранение биоразнообразия, охрану экосистем и эффективное управление природными ресурсами, чтобы обеспечить их доступность и для текущих, и для будущих поколений.

В своем послании Лидер нации, Президент РТ, уважаемый Эмомали Рахмон подчеркнул, что: «Мы предусматриваем дальнейшее устойчивое развитие страны в индустриальной и инновационной форме, стремимся к повышению эффективности использования ресурсов и возможностей во всех сферах социально-экономической жизни и уже осуществляем отдельные меры для недопущения уязвимости национальной экономики страны в долгосрочный период».

Мы считаем, что развитие индустриального сектора может способствовать созданию новых рабочих мест, повышению производительности и увеличению экономического роста. Это также может помочь снизить зависимость от узкоспециализированных секторов экономики и расширить базу производства.

В национальной стратегии развития страны для достижения благоприятных результатов в сфере обеспечения энергетической безопасности и эффективного использования электроэнергии были поставлены следующие задачи:

- диверсификация генерирующих источников энергии, предусматривающая освоение гидроэнергетических ресурсов больших и малых рек, развитие существующих мощностей нефтегазовой и угольной отрасли, освоение новых месторождений органического топлива, создание технических возможностей для использования нетрадиционных (возобновляемых) источников энергии (солнечная, ветряная, биологическая, геотермальная), модернизация существующих и строительство новых ГЭС и ТЭС;

- эффективное использование имеющихся энергетических мощностей и реализация экспортного потенциала электроэнергетики;

- модернизация и техническое перевооружение нефтегазовой отрасли, освоение новых месторождений нефти и газа;

¹³³См.: Большаков Б.Е. Наука устойчивого развития. Книга I. Введение / Б.Е. Большаков – М.: РАЕН, 2011. –С. 56.

- широкомасштабное энергосбережение и повышение энергетической эффективности национальной экономики;
- развитие внутренней и внешней энергетической инфраструктуры (электрических сетей и подстанций);
- создание эффективной системы управления рисками и мониторинга энергетической безопасности, включая неограниченный и равный доступ всех потребителей к энергоресурсам;
- обеспечение финансово жизнеспособной и устойчивой работы энергетического сектора;
- интегрированное управление водными ресурсами.

Можно сделать вывод о том, что страна принимает серьезные шаги для обеспечения своей энергетической безопасности и содействия устойчивому развитию. В частности, акцент делается на диверсификации источников энергии, что поможет снизить зависимость от отдельных видов топлива и уменьшить риски для экономики. Ведь, несмотря на то, что «для точной оценки рисков создаются специальные исследовательские центры, используются официальные статистические данные, ведутся собственные статистические наблюдения, но вопреки всем кажущимся безошибочным расчетам всегда есть доля вероятности того, что наступит не тот вариант исхода событий, который ожидается»¹³⁴.

Кроме того, ставится задача по модернизации существующих энергетических систем и развитию инфраструктуры, что способствует повышению энергоэффективности и обеспечению доступа к энергоресурсам для всех граждан.

Однако важно учитывать, что успешная реализация этих задач требует не только финансовых вложений, но и эффективного управления, прозрачности и вовлечения всех заинтересованных сторон. Кроме того, необходимо обеспечить сбалансированный подход к развитию энергетики, учитывая экологические аспекты и потенциальные социальные последствия.

Эффективное использование ресурсов, должно быть устойчивым и не наносить ущерб окружающей среде. Повышение эффективности использования ресурсов и переход к более экологически чистым технологиям может помочь сохранить природные ресурсы для будущих поколений.

Достижение целей устойчивого развития их реализация требует сбалансированного подхода, который учитывает экономические, социальные и экологические аспекты развития. ¹³⁵Необходимо стремиться к созданию гармоничного социально-экономического порядка, который способствует благополучию всех людей, сохранению природы и обеспечению устойчивого развития нашей планеты.

Важным обращением к проблемам устойчивого развития страны, подчеркивает неотложность борьбы с бедностью, обеспечение энергетической безопасности, защиту окружающей среды и социальное развитие. Они отражают понимание того, что устойчивое развитие требует сбалансированного подхода, учитывающего экономические, социальные и экологические аспекты.

Цели устойчивого развития не ограничиваются отдельными странами, а представляют собой глобальный вызов, требующий совместных усилий всех государств.

¹³⁴См.: Султонова Т.И. К вопросу о понятии и признаках страхового случая // Вестник РУДН. Серия Юридические науки. – 2014. - № 3 – С. 175.

¹³⁵См.: Большаков Б.Е. Наука устойчивого развития. Книга I. Введение / Б.Е. Большаков – М. : РАЕН, 2011. –С. 61.

Цели подчеркивают важность взаимодействия и сотрудничества между странами для достижения этих целей, учитывая их уникальные обстоятельства и вызовы.

Касаясь ситуации в стране, Таджикистан стремится к устойчивому развитию, сосредотачиваясь на различных аспектах, включая борьбу с бедностью, обеспечение энергетической безопасности, продовольственную безопасность и создание равных возможностей для всех граждан.

Важным аспектом, подчеркиваемым в тексте, является необходимость баланса между социальным прогрессом, экономическим развитием и заботой об окружающей среде. Только такой комплексный подход позволит достичь устойчивого развития, который удовлетворяет потребности текущего поколения, не оставляя при этом ограничений для будущих поколений.

Литература:

1. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года от 1 января 2016г. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 25.04.2023).
2. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 29.12.2023 // <https://spi-cis.ru/novosti/poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-emomali-rakhmona-ob-osnovnykh-napravleniyakh-vnutrenney-1> [Текст] (дата обращения: 29.04.2024).
3. Большаков Б.Е. Наука устойчивого развития. Книга I. Введение / Б.Е. Большаков – М.: РАЕН, 2011. –272 с.
4. Ганиев Т.Б. Проблемы устойчивого развития сельского хозяйства (на примере Республики Таджикистан). Монография / Т.Б. Ганиев. – М.: Диалог МГУ , 1996. – 108 с.
5. Султонова Т.И. К вопросу о понятии и признаках страхового случая // Вестник РУДН. Серия Юридические науки. – 2014. - № 3 – С. 171-177.

Астапова Ш.Р.

Фишурда

Самтҳои асосии ҳавасмандгардонии раванди рушди устувор дар шароити муосир

Дар шароити муосир ҳавасмандгардонии раванди рушди устувор вазифаи асосии давлатҳо ва ҷомеаи ҷаҳонӣ мегардад. Мавзӯи мазкур самтҳои асосии мусоидат ба рушди устувор бо дарназардошти ҷолишҳо ва талаботи муосирро баррасӣ мекунад.

Самтҳои асосии ҳавасмандгардонии раванди рушди устувор дар шароити муосир муборизаи мувозӣ бо камбизоатӣ, талош барои рушди иқтисодӣ, ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ, мубориза бо тағирёбии иқлим ва ҳифзи муҳити зист мебошанд. Ҳар як кишвар бояд барои расидан ба ин ҳадафҳо бо назардошти шароит ва мушкилоти хоси худ саҳм гузорад. Ҷанбаи муҳими ҳамкорӣ ва ҳамкории давлатҳо барои ҳалли мушкилоти глобалӣ мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми ҳадафҳои рушди устуворро қабул намуда, Стратегияи миллии рушдро таҳия кардааст.

Аннотация

Основные направления стимулирования процесса устойчивого развития в современных условиях

В современных условиях стимулирование процесса устойчивого развития становится ключевой задачей для государств и международного сообщества. Данная тема исследует основные направления стимулирования устойчивого развития, учитывая современные вызовы и требования.

Основные направления стимулирования процесса устойчивого развития в современных условиях включают в себя параллельную борьбу с бедностью, устремленность к экономическому росту, решение социальных проблем, борьбу с изменением климата и защиту окружающей среды. Каждая страна должна внести свой вклад в достижение этих целей, учитывая свои уникальные обстоятельства и вызовы. Важным аспектом является взаимодействие и сотрудничество между государствами для решения глобальных проблем. Республика Таджикистан принимает все цели устойчивого развития и разработала Национальную стратегию развития.

Astapova Sh.R.

The summary

Legal category of exclusive rights: concept, purpose and content

In modern conditions, stimulating the process of sustainable development is becoming a key task for states and the international community. This topic explores the main directions of promoting sustainable development, taking into account modern challenges and requirements.

The main directions for stimulating the process of sustainable development in modern conditions include the parallel fight against poverty, the pursuit of economic growth, solving social problems, combating climate change and protecting the environment. Each country must contribute to achieving these goals, taking into account its unique circumstances and challenges. An important aspect is interaction and cooperation between states to solve global problems. The Republic of Tajikistan accepts all sustainable development goals and has developed a National Development Strategy.

Рецензент статьи Касымов Ф. А. – доктор юридических наук, доцент.

III. ИЛМҶОИ ХУСУСӢ – ҲУҚУҚӢ (МАДАНӢ) (ИХТИСОС: 5. 1. 3)

III. ЧАСТНО – ПРАВОВЫЕ (ЦИВИЛИСТИЧЕСКИЕ) НАУКИ

(СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5. 1. 3)

К 100 – ЛЕТИЮ ВИКТОРА АРКАДЬЕВИЧА ОЙГЕНЗИХТА – ДОКТОРА ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРА, ЗАСЛУЖЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН ПОСВЯЩАЕТСЯ.

УДК 340.12 (573. 3)

Исмаилов Ш. М*.

РАЗВИТИЕ БАЗОВЫХ КАТЕГОРИЙ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА В УЧЕНИЯХ ПРОФЕССОРА В.А. ОЙГЕНЗИХТА

Калидвожаҳо: В.А. Ойгензихт, мероси илмӣ, ирода ва ифодаи ирода, хавф, фарзия, шахси ҳуқуқӣ, олим, инсон, мураббӣ, омузгор, кафедра, донишгоҳ, Тоҷикистон, масъалаҳо, давлати ҳуқуқбунёд, ҳуқуқи маданӣ, қонунгузорӣ, ислоҳот, фалсафа, равшаншиносӣ, меҳнат, шаън, эътибор, саҳм, хизмат, таваккали субъективӣ, назарияи коллектив, назарияи амали намудани ҳуқуқ, назарияи асосҳои ҷавобгарӣ, назарияи альтернативият.

Ключевые слова: В.А. Ойгензихт, научное наследие, воля и волеизъявление, риск, презумпции, юридическое лицо, ученый, человек, наставник, педагог, кафедра, университет, Таджикистан, проблемы, правовое государство, гражданское право, законодательство, реформа, философия, психология, труд, честь, достоинства, вклад, заслуги, субъективный риск, теория коллектива, теория осуществления права, теория оснований ответственности, теория альтернативы.

Keywords: V.A. Eugensicht, scientific heritage, will and expression of will, risk, presumptions, legal entity, scientist, person, mentor, teacher, department, university, Tajikistan, problems, rule of law, civil law, legislation, reform, philosophy, psychology, work, honor, dignity, contribution, merit, subjective risk, collective theory, theory of the exercise of law, theory of grounds of responsibility, theory of alternatives.

В развитие базовых категорий гражданского права в Таджикистане значительный вклад внес выдающийся ученый-правовед бывшего Советского Союза и Республики Таджикистан, доктор юридических наук, профессор, Заслуженный деятель науки Таджикистана Виктор Аркадьевич Ойгензихт.

Научный вклад. Научное наследие В.А.Ойгензихта до сих пор востребовано различными исследователями и практиками гражданского права, Исходя из этого он обоснованно может быть отнесен к классикам цивилистической науки не только своей,

*Доктор юридических наук, профессор кафедры финансового, экономического и антикоррупционного права Финансово-экономического университета Таджикистана, заслуженный деятель науки и техники Таджикистана. Адрес: 734001, Душанбе, Таджикистан, улица И.Сомони, дом 12, кв.17. E-mail: shism@list.ru. Тел.: 93-777-0016.

но и нынешней эпохи. Правильно отмечено,¹³⁶ что профессор В.А.Ойгензихт относится к числу крупных ученых-цивилистов, которые в своих исследованиях вознеслись до соответствующих обобщений в категориальном и понятийном аппаратах общей части гражданского права и многомерных общеправовых, философских и психологических обобщений человеческого поведения.

Это позволило ему, исходя из философских и психологических основ понятий и категорий и глубокого и всестороннего анализа существующих мнений, разработать свои научные концепции и учения, определить свой особенный путь к их пониманию в праве, что до сих пор имеет большое теоретическое значение в правовых исследованиях.

Указанное научное наследие этого выдающегося ученого возникло на основе глубоких теоретических знаний, широкой практической деятельности и комплексного анализа и всестороннего изучения научных теорий и положений теории права.

Как известно, к настоящему времени за прошедший постсоветский период в Таджикистане сформирована новая нормативно-правовая база, присущая для страны с переходной экономикой, созданы институты, обеспечивающие формирование и развитие соответствующих правоотношений для государственного управления, социальной защищенности населения и развития рыночной экономики, основанные на правовых исследованиях.

Это, в первую очередь, касается публично-правовых и гражданско-правовых отношений, регулируемых базовыми законодательными актами, в первую очередь Гражданским кодексом (ГК РТ).

В этих условиях национальная цивилистическая наука, всесторонне изучающая специфику формируемых в Таджикистане правовых отношений, для лучшего понимания сложившихся и намечаемых к внедрению правоотношений могла бы воспользоваться всеми достижениями теории и практики отечественного и международного права, в первую очередь гражданского права, включая научные идеи и разработки выдающегося представителя отечественной правовой науки профессора В. А. Ойгензихта, о котором верно замечено, что это ученый, конструирующий «право четвертого поколения – в органическом единстве с философией и в их психологическом обрамлении».¹³⁷

Изучение научного наследия В.А. Ойгензихта в целом, в том числе при исследовании различных категорий гражданского права продолжают во многих постсоветских странах, в том числе в Таджикистане. Недаром фамилия В.А. Ойгензихта наряду с фамилиями известных советских и современных цивилистов, в частности, М.М. Агаркова, С.С. Алексеева, Ю.Г. Басина, С.Н. Братуся, А.Г. Диденко, О.С. Иоффе, В.П. Камышанский, М.К. Сулейменов, Е.А. Суханов, В.М. Сырых, Г.Ф. Шершеневич и др. отнесена к списку ученых-правоведов, изучение работ которых студентами вузов считается необходимым для освоения основ юриспруденции.¹³⁸

Однако говорить о вкладе профессора В.А.Ойгензихта в правовую науку без ссылок на его важнейшие работы и указаний на его научные мысли и выводы невозможно.

¹³⁶См.: Клеандров М.И., Исмаилов Ш.М. В. А. Ойгензихт: воля и волеизъявление... /Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти В. А. Ойгензихта «Коммерческое законодательство Республики Таджикистан: становление и развитие». - Душанбе. - 2004. - С.4-30.

¹³⁷См.: Клеандров М.И., Исмаилов Ш.М. Указ. соч. – С. 4.

¹³⁸См.: Белов В.А. Научно-юридическая мозаика, или «разрезать» плюс «сложить» = «запомнить» /В.А. Белов //Коммерческое право. – 2023. - №1 (Том 28). – С.60-93.

Учение о воле и волеизъявлении. Наибольшую известность получила изданная в 1989 г. монография В. А. Ойгензихта «Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права)»,¹³⁹ в которой рассматриваются теоретические вопросы воли на стыке нескольких отраслей наук в юридико-философско-психологическом плане. Автор обосновал регулятивный характер воли, ее направляющее поведение, выдвинул новые конструкции при исследовании теоретических проблем вины, ответственности юридического лица, волеизъявления в сделках, риска и пр.¹⁴⁰

Правовой аспект проблемы воли В.А. Ойгензихт усматривал в ее психологическом регулятивном процессе, а волеизъявление – во внешнем выражении этого процесса в соответствующих актах людей.

Воля, – по мнению В. А. Ойгензихта, - определяется как неразрывный психический процесс, в котором различаются неразделимые внешний и внутренний волевые акты, при этом первый ограничивается собственным психическим миром. Волевой процесс происходит не изолированно, а в контакте и даже в определенной интеграции с другими психическими процессами, при этом решение есть стадия волевого процесса, один из элементов воли. Применительно к праву воля – сознательно направленная активность личности, важнейшим признаком которой является сознательное регулирование, а характерным для нее – усилие, борьба с препятствиями (хотя наличие конфликтной ситуации не является обязательным условием).

Таким образом, - указывает В.А.Ойгензихт,¹⁴¹ - психологическая наука в основном рассматривает волю как психический процесс, как категорию, имеющую регулятивную природу, сознательно регулятивную. Это очень важно для понимания воли в праве. Исходя из этого, **волю** можно определить как психическое регулирование поведения субъекта, заключающееся в детерминированном и мотивированном желании достижения поставленной цели, в выборе решения, разработке путей, средств и применении усилий для их осуществления. Иными словами, воля – это единый, комплексный процесс психического регулирования поведения (действий, поступков) субъекта.

В качестве детерминанта волевого процесса субъекта выступают не только его потребности, но и интересы. Основой интересов, несомненно, являются потребности, в этом смысле интересы объективны. В то же время, интересы представляют собой не просто потребности субъекта, а их дальнейшее развитие. Потребности удовлетворяются, удовлетворение интересов представляет собой обычно сложный и длительный процесс.

Интересы субъекта не могут быть не связанными с его желанием, стремлением их осуществления. Но эти субъективные моменты выступают в качестве элементов волевого процесса, регулирующего осуществление конкретного действия, направленного на удовлетворение интереса. В этом случае речь идет не вообще о желаемом интересе, а о желании его удовлетворения в результате данного поступка, что ведет к появлению регуляционного комплекса – мотивации, целеполагания, принятия решения и т.п.

В связи с этим, потребности и интересы субъекта детерминируют волевой процесс, при этом если его потребности – предпосылка интересов, то его интересы уже являются

¹³⁹См.: Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Вопросы теории, философии и психологии права). Душанбе. - Дониш. - 1989. - 256 с.

¹⁴⁰См.: Клеандров М.И., Исмаилов Ш.М. В. А. Ойгензихт: воля и волеизъявление... /Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти В. А. Ойгензихта «Коммерческое законодательство Республики Таджикистан: становление и развитие». - Душанбе. - 2004. - С.4-30.

¹⁴¹ См.: Клеандров М.И., Исмаилов Ш.М. Указ. соч. – С. 24.

предпосылкой деятельности, для которой, в свою очередь, необходима побуждающая сила, источник движения, его регуляция.

Не одним поколением философов предпринималась попытка раскрыть проблему воли, свободы человека, свободы воли – центральном пункте философского учения о человеческой жизни, тесно связанном с правом, - отмечает В. А. Ойгензихт. **Свобода воли** субъекта означает возможность при принятии им решения правильно оценивать ход объективного развития, а поэтому принимать правильное решение, соответствующее достижению положительного результата или препятствующее наступлению отрицательного результата. Суть вопроса о свободе воли – в отношении между необходимостью и свободой, в признании допустимости «разумного действия» человека. Необходимое развитие объективного процесса никоим образом не парализует человеческую свободу, а наоборот, позволяет, при познании этой необходимости, свободно действовать, быть активным, избирать правильное, нужное, наиболее оптимальное поведение. Чем больше знает человек, тем глубже его познания, тем более он свободен.¹⁴²

Интересны философско-правовые рассуждения В. А. Ойгензихта относительно соотношения воли, волеиспособности с дееспособностью и правоспособностью субъекта.¹⁴³ В основе дееспособности лежит обладание как сознанием, так и волей. Интеллектуальный момент дееспособности субъекта заключается в его возможности осознать свои поступки и их результаты, в то время, как волевой момент – в возможности руководить своими поступками. Оба момента дееспособности взаимосвязаны. Но хотя о дееспособности в большинстве случаев нельзя говорить без волеиспособности, волеиспособность выходит за рамки дееспособности, а дееспособное лицо может оказаться неволеиспособным. Кроме того, вопрос о волеиспособности возникает и в случае уголовно-наказуемого деяния, т.е. в связи с категорией вменяемости.

Предметом ряда отраслей права, главным образом гражданского права, отмечает В. А. Ойгензихт, являются имущественные отношения.¹⁴⁴ Имущественные отношения предполагают не просто наличие волевых отношений, не просто регуляцию поступка, но в принципе согласованность воли участников этих отношений, причем говоря о согласованной воле, имеется в виду весь регулятивный процесс.

То есть само по себе желание (воля) не определяет ее согласованности, необходимо принять решение, выразить его вовне, направить действия субъекта на закрепление этого выражения в соответствующей форме. Воля, направленная на заключение договора, представляет собой волеизъявление к достижению определенных правовых последствий. Недостаточно лишь выражения своей воли, должно быть еще «доведение» ее до сведения другой стороны, восприятие «встречной» воли. Когда скоро контрагенты согласились заключить договор, следует признать, что они выразили согласие подчиниться условиям, которые в силу закона распространяются на соответствующие договорные отношения. Это подразумевает возникновение презумпция согласованности их воли, предполагающей знание норм, условий, которые и признаются согласованными.

Волевой элемент в наибольшей степени проявляется в умышленной вине и особенно при прямом умысле. Волевой характер умысла выражается в действиях, совершаемых намеренно, целенаправленно, детерминированных потребностями, желаниями в их

¹⁴²См.: Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Вопросы теории, философии и психологии права).- Душанбе. - Дониш. - 1989. - С. 59 – 60.

¹⁴³ Там же. – С. 97.

¹⁴⁴ Там же. – С. 110.

наиболее яркой форме. Исходя из единства воли и сознания В. А. Ойгензихтом указывается, что **прямой умысел** характеризует осознание противоправности (общественной опасности) поведения и его последствий, регулирование поведения на совершение действий, направленных к достижению последствий, соответствующих поставленной цели.¹⁴⁵ Здесь «желание» включено в правовую норму, и нужно понимать «поставленную цель» как «цель желанную», каковой она и является в большинстве случаев.

Эти и иные положения учения В.А. Ойгензихта о воле и волеизъявлении, отраженные в его монографии, до сих пор находят свое место и обсуждаются во многих учебных и научных публикациях, исследующих правовые вопросы свободного выбора.

В частности, в теории права общепринято, что в основу учения о воле и волеобразовании для корпоративных организаций, легли работы В.Н. Урукова «Теория воли и волеизъявления в гражданском праве», В.А. Ойгензихта «Воля и волеизъявление (Вопросы теории, философии и психологии права)», а также монография И.П. Политова «Воля и волеобразование».

Обращается внимание на то, что категория «воля» участвует в формировании таких основополагающих для правовой науки понятие, как «государство», «власть», «компетенция», «вина», «сделка» и многих других, поскольку основой всего в правовом порядке является волевое поведение людей. Выделяя из множества научных теорий теорию воли как «свободный выбор», автор цитирует мнение В.А. Ойгензихта о том, что поведение субъекта неоднозначно, поскольку из ряда возможностей он должен избрать определенную, что означает волевой процесс, а принятие решения – кульминация в процессе выбора.¹⁴⁶

Особо выделяются труды В.А. Ойгензихта, посвященные понятиям «воля», «волеизъявление», их соотношению, способам выражения, а также связанным с этими категориями правовым презумпциям правомерности вступления в сделку и правильности волеизъявления. Указывается, что в современных условиях законодательство коренным образом изменилось, изменилась практика применения правовых норм, а с ростом частных начал в праве возросло значение волевого элемента в гражданских правоотношениях.¹⁴⁷

В процессе исследования конституционного положения о воле народа, со ссылкой на мнение В.А. Ойгензихта в целом признается, что «воля» — понятие психологическое, в правовом дискурсе его содержание несколько изменяется и дополняется новыми признаками. Воля в праве выступает как неотъемлемый признак правоотношений. Эти отношения возникают по воле субъектов, а государственная воля, выраженная в нормах права, обуславливает признание тех или иных отношений как правовых. Тем самым в современном праве признается множественность имеющих различное правовое значение воли субъектов правоотношений. Доминирующее положение государственной воли над большинством субъектов правоотношений оставляет открытым для изучения вопрос о

¹⁴⁵См.: Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Вопросы теории, философии и психологии права). - Душанбе. - Дониш. - 1989. - С. 186.

¹⁴⁶См.: Фатьянов А.А. Воля как правовая категория /А.А. Фатьянов //Государство и право. – 2008 - №4. – С.5.

¹⁴⁷См.: Сенина Ю.Л. Категория воли в гражданском праве России (в аспекте гражданско-правовой сделки) : автореферат дисс ... канд. юрид. наук. – Томск. – 2006. – С. 3 – 4.

содержании и значении воли народа как особого субъекта конституционно-правовых отношений.¹⁴⁸

В учебнике гражданского права под редакцией профессора Е.А. Суханова, определяя сделку как действия граждан и юридических лиц, направленные на установление, изменение и прекращение гражданских прав и обязанностей в соответствии со ст.153 ГК РФ, авторы, ссылаясь на В.А. Ойгензихта, рассматривают сделку как волевое действие, а также определяют, что сущность сделки заключается в свободном воле и волеизъявлении сторон.¹⁴⁹

Профессор А.Г. Диденко, исследуя понятие и содержание сделки, в этом вопросе идет еще дальше: из определения сделки следует, что «... она является действием, т.е. представляет собой волевой, сознательный акт субъекта гражданского права. Этому действию присуще единство двух элементов – внутренней воли лица, иначе говоря желания совершить сделку, и доведение такого желания до сведения тех, с кем лицо желает совершить сделку, именуемое волеизъявлением ... И внутренняя воля и волеизъявление должны формироваться без воздействия искажающих их подлинное значение факторов. Кроме того, волеизъявление должно соответствовать внутренней воле». Со ссылкой на учение В.А. Ойгензихта о воле и волеизъявлении автор задает вопрос о том, чему – воле или волеизъявлению - отдавать предпочтение в случае их несоответствия при правоприменении.¹⁵⁰

Единство воли и волеизъявления имеет ключевое значение для сделки, поскольку, как отмечал В.А. Ойгензихт, любая сделка представляет собой «органическое сочетание внутреннего и внешнего, их единство». В случае заблуждения при сделках «следует говорить о соответствии и несоответствии волеизъявления волевому намерению».¹⁵¹

Отмечается, что исследования добросовестности договорных отношений базируется на положении В.А. Ойгензихта о том, что «суть вопроса о свободе воли – отношение между необходимостью и свободой». Свобода нужна только как право, так как именно право разграничивает свободу и произвол, регулирует отношения отдельных лиц как отношения относительно независимых субъектов, действия которых подчиняются требованиям права.¹⁵²

В исследовании теории юридической сделки с отсылкой на мнение В. А. Ойгензихта указывается, что воля рассматривается как психологический регулятивный процесс, который можно условно разделить на две стадии: этап формирования воли и этап принятия решений. Однако при этом отмечается, что тот же В.А. Ойгензихт выступил против введения особой юридической категории воли: «совершенно недопустимо искусственно создавать «свои» понятия, искать специфику там, где ее нет, видеть задачу в конструировании этих понятий, а не в их специфическом применении».¹⁵³

¹⁴⁸См.: Зенин С.С. Воля народа в конституционно-правовой парадигме народовластия /С.С. Зенин // Lex Russica. -2017. - №1. – С.26-27.

¹⁴⁹См.: Гражданское право: В 2 т. /Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер. – 1998. - С. 180.

¹⁵⁰См.: Гражданское право. Общая часть. Курс лекций //Под ред. доктора юридических наук, профессора А.Г. Диденко – Алматы: Нурпресс. – 2006. – С. 299 – 300.

¹⁵¹См.: Зезекало А.Ю. Заблуждение при совершении сделки – Томск. – Изд-во Том.ун-та. – 2011. – С.20, 26.

¹⁵²См.: Козлова М.Ю. Значение добросовестности контрагентов для договорных отношений /М.Ю. Козлова //Вестник Волгогр.гос.ун-та. Сер.5, Юриспруденция. – 2022. – 2011. - №1 (14). – С.134.

¹⁵³См.: Панов А.А. К вопросу о категориях воли, волеизъявления и порока воли в теории юридической сделки /А.А. Панова //Вестник гражданского права. – 2011. №1. – Том 11. - С.54- 55.

Следует обратить внимание на то, что в современных условиях начало и прекращение индивидуальной и корпоративной предпринимательской деятельности, применение собственного и привлеченного имущества в целях получения прибыли, совершение сделок по купле-продаже товаров (работ, услуг) и иные действия предпринимателем осуществляются по своей доброй воле и волеизъявлению, для достижения собственного интереса, что в полной мере соответствует учению В.А. Ойгензихта о воле и волеизъявлении, разработанному в иных политико-правовых условиях. Это же, по нашему мнению, касается действия иных участников общественных отношений, в том числе государства и его органов, что значительно повышает во всех отраслях права роль и значение научного учения В.А. Ойгензихта о воле.

На государственном уровне учет воли и интереса индивидуального субъекта, коллектива субъектов и общества в целом, обуславливающих их поведение, является основой для разработки и принятия нормативных правовых актов (законов, указов, постановлений и пр.), учитывающих волю и интерес соответствующих групп общества, на регулирование поведения которых эти акты разработаны и приняты, а также их целенаправленной и эффективной реализации.

В этой связи, особенно в настоящее время, недопустимы и опасны последствия правового нигилизма и излишней самонадеянности национальной молодежи, выезжающей в трудовую миграцию в иные государства. Профессор В.А. Ойгензихт отразил в свое время свою позицию в отношении волевого элемента неосторожной вины, чаще всего связанной с самонадеянностью и небрежностью.

Самонадеянность характеризуется сознательным нарушением правил, предвидением отрицательных последствий, но наличием легкомысленного расчета на их преодоление. С небрежностью объединяет ее отсутствие внимательности, серьезности, вдумчивости. **Самонадеянность**, - постулирует ученый, - характеризует осознание противоправности (общественной опасности) поведения, уверенность в не наступлении отрицательных последствий в виду неосознанной ошибки в регулировании поведения на их недопущение. А **небрежность** характеризует: ошибочное неосознание противоправного (общественно опасного) поведения и его вредного результата, заключающееся в неиспользованной возможности и неучтенной необходимости такого осознания, а также психическое регулирование поведения на достижение других целей, не препятствующее наступлению отрицательных последствий.¹⁵⁴

В целом в отношении нормотворчества в Таджикистане следует напомнить о широко известном и достаточно эффективном опыте китайских реформ, в том числе в правовой сфере, согласно которому китайские реформы и соответствующие регулирующие документы разрабатывались медленно, осторожно, на основе всестороннего изучения предмета регулирования, однако, не теряя времени, с тем, чтобы не нанести вред экономике и обществу и не снизить позитивные результаты прежних мер, в соответствие с принципом, озвученным прежним китайским лидером Дэн Сяо Пинем «Переходить реку, ощупывая камни».

Учение о риске. Раскрытию категории риска во всех ее аспектах права своего времени – как связанной с творческим процессом, в рамках гражданско-правовой ответственности, со стороны исполнения обязательств, с точки зрения основания для возмещения убытков и пр. - посвящена другая широко известная монография

¹⁵⁴См.: Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Вопросы теории, философии и психологии права).- Душанбе. - Дониш. - 1989. - С. 200, 205.

В.А.Ойгензихта «Проблема риска в гражданском праве (общая часть)», в которой автор, предвосхищая время, одним из первых советских ученых-правоведов изложил теорию субъективного понимания риска.¹⁵⁵

Как известно, в советский период наблюдалось недостаточное внимание исследователей к правовым аспектам риска. В.А. Ойгензихт, анализируя работы отечественных и зарубежных правоведов, определяет, что идея риска проходит через все гражданское право, однако в большинстве случаев эта идея, лежащая в основании гражданско-правовых отношений, внешне не выражается, общепринятого правового определения не имеет, сущность риска остается нераскрытой. ««Нельзя сказать, чтобы наше законодательство широко пользовалось словом «риск» или аналогичными терминами», - отметил ученый.

Это было связано с централизованным планированием экономики и государственным регулированием всех процессов в условиях советского государства. Однако положение изменилось в новых рыночных условиях, когда риск и поведение субъекта в условиях риска стало полностью присущим всем видам деятельности и всем процессам.

Постсоветский период характеризуется взрывным интересом юристов к исследованию проблем риска, широко начатым в свое время В.А. Ойгензихтом. Одной из важнейших причин повышенного внимания цивилистов к понятию риска было указание на него как одного из признаков предпринимательской деятельности (ст.1 прежнего ГК РТ).

Виктор Аркадьевич отмечает, что человек в соответствии со своей волей обычно сам избирает свое поведение, преднамеренно направляет его на достижение определенной цели, вопреки возникшим препятствиям.¹⁵⁶ Такие действия человека сознательны и произвольны, т.е. действия человека являются целенаправленными и цель, которую преследует лицо, осуществляется в результате его действия. Психологическая сторона совершенного действия (бездействия), или, как ее принято называть, субъективная сторона заключается в волевом акте.

При этом, согласно мнению В.А. Ойгензихта, субъект должен допускать возможность наступления неблагоприятных последствий, когда их реально можно было допускать. Риск – это допущение отрицательных последствий при любом, даже при самом неожиданном, самом маловероятном событии или действии, в том числе, когда вероятность их приближается к нулю и когда с субъективной точки зрения, налицо безусловный «казус». Даже при этих обстоятельствах может существовать у какого-либо субъекта риск по отношению к объективному случаю, ибо он допускает случайные неблагоприятные последствия вообще, независимо от степени их вероятности и конкретности самих событий действий.¹⁵⁷ Причиной таких последствий является отсутствие достаточно полной и достоверной информации о конкретном факторе и невозможность на этапе принятия решения предвидеть его воздействие.

По мнению В.А. Ойгензихта, категория **риск** представляет собой психологическое отношение субъекта к случайным последствиям своего поведения, допущение этих последствий, волевое регулирования поведения в определенных ситуациях. В этом

¹⁵⁵См.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве (общая часть). – Душанбе: Ирфон, 1972. – 225 с.

¹⁵⁶См.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве (общая часть). – Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 48, 55.

¹⁵⁷ Там же. – С. 82.

процессе один из основных элементов – выбор. Особое значение выбору, как отмечает автор, придается в ситуации неопределенности или относительной определенности, когда перед субъектом возникает несколько альтернатив, вероятность наступления которых, возможные последствия нужно оценить и определить. Причем субъекту известно, какие последствия могут наступить, но неизвестно, могут ли они наступить.¹⁵⁸

Таким образом, во многих ситуациях выбора поведения человек сталкивается с риском, который является чертой активности человека, в первую очередь при решении сложных задач в условиях неопределенности. Чем больше неопределенность, тем больше риск. При этом выбор определяется не только мотивациями и потребностями человека, но и его возможностями.

Процесс принятия решений включает применение ряда важнейших понятий: цель (задача), неоднозначность результатов, неоднозначность способов достижения цели. В процесс выбора вводятся понятия риск, конфликт и неопределенность. **Риск** как категория субъективная, - как определяет В.А.Ойгензихт, - означает детерминированный выбор в ситуации, не исключающей достижения нежелаемого результата, регулирование поведения в необходимом направлении, сознательное допущение этого – преимущественно случайного результата и возложения связанных с ним отрицательных последствий.¹⁵⁹

Таким образом, при риске (за исключением особого случая – виновного риска) субъектом избирается правомерное поведение в ситуации абсолютной или относительной неопределенности, не исключающей (учитывая характер деятельности и специфику действия) случайности результата. Более того, сам выбор решения, дальнейший регуляционный процесс направлены на то, чтобы такого рода результат не наступил. Риск может оказывать главное влияние на такой выбор поведения субъекта.

Исследователи считают, что основной целью применения категории «риск» в современной теории права и современном законодательстве является защита интересов более слабой стороны в отношениях путем возложения неблагоприятных последствий на сторону, несущую предпринимательский риск.¹⁶⁰

Согласно доктринальному определению, под риском принято понимать сочетание вероятности и последствий неблагоприятных событий.¹⁶¹ Опасность (вероятность потерь), по мнению В.А. Ойгензихта, не является риском, она существует объективно сама по себе и до определенного момента не связана с риском.¹⁶²

Все еще сохраняется дискуссия в отношении трактовки определения и содержания понятия «риск». В.П. Грибанов смысл риска видел в возможности наступления невыгодных последствий.¹⁶³

¹⁵⁸ Там же. – С. 12.

¹⁵⁹ См.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве (общая часть). – Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 143.

¹⁶⁰ См.: Власова А.С. Риск как признак предпринимательской деятельности: автореферат дисс... канд. юрид. наук. – Москва, 2009. – С. 9, 11.

¹⁶¹ См.: Мансуров Г.З. Предпринимательские риски: обзор эволюции доктрины, законодательства и судебной практики /Г.З. Мансуров //Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. – 2023. – Т.12. – №4. – С.148.

¹⁶² См.: Султонова Т.И. К вопросу о правовом понимании риска как субъективной категории /Т.И. Султонова // Власть Закона. - 2014. - №2 (18). - С. 136.

¹⁶³ См.: Грибанов В.П. Договор купли-продажи по советскому гражданскому праву. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – С. 33.

М.С. Гринберг, выделяя производственный риск, характеризовал его как правомерное создание опасности в целях достижения общественно полезного производственного результата, который не может быть получен обычными нерискованными средствами.¹⁶⁴

М.И. Брагинский признает риск объективной категорией, считая, что поведение лица с учетом возможности наступления соответствующих обстоятельств все же представляет собой отношение к риску, но не самый риск.¹⁶⁵ Как отмечается «риск представляет собой явление, с которым человек сталкивается постоянно и в этой связи вынужден с ним считаться. Он настолько широко распространен в обществе, насколько велик круг направлений, осознанно осуществляемых человеком, и количество обстоятельств, которые воспринимаются людьми как способные отклонить фактические результаты их действий от намеченных».¹⁶⁶

Обоснованно указывается, что «именно вероятность наступления потерь (неблагоприятных последствий), а не сам риск, обладает объективной характеристикой, поскольку, как было показано ранее, она существует сама по себе, независимо от воли человека. На это обращал внимание В.А. Ойгензихт – один из самых непримиримых сторонников субъективной теории риска. Называя вероятность наступления потерь опасностью, угрозой, ученый справедливо признавал их объективными категориями, реально существующими вне всякого сознания и воли человека. Опасность (вероятность потерь), по мнению В.А. Ойгензихта, не является риском, она существует объективно сама по себе и до определенного момента не связана с риском».¹⁶⁷

Автономия воли участников частноправовых отношений, т.е. их свободное усмотрение относительно того, вступать ли им в имущественный оборот, с каким именно контрагентом и на каких условиях, означает, что такие решения участники принимают по своей инициативе, на свой риск и под собственную имущественную ответственность. Они также сами решают, осуществлять ли принадлежащие им права, включая и право на предъявление каких-либо имущественных требований через суд.¹⁶⁸

Функциональным назначением предпринимательского риска является возможность устанавливать правила, позволяющие свести к минимуму возможные вредоносные последствия негативных действий и явлений, или, в случае невозможности их избежать, распределять убытки между участниками экономического оборота.

В то время, как легитимное определение понятия «предпринимательская деятельность» исключено из ГК РФ (2022г.) (сохранившись в иных законах), правовой пробел в отношении понятия «риск» активно восполняется рассмотрением его в различных обстоятельствах, сделках и иных гражданско-правовых отношениях. В ГК РФ это понятие упоминается во многих нормах, в том числе в ст.281 (Риск случайной гибели или порчи вещи), ст.468 (Риск в обязательстве), ст.528 (Переход риска случайной гибели товара), ст.655 (Риск случайной гибели или случайного повреждения имущества, переданного под выплату постоянной ренты), ст.818 (Распределение риска между сторонами), ст.1046 (Страхование предпринимательского риска) и пр.

¹⁶⁴ См.: Гринберг М.С. Проблема производственного риска в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 32.

¹⁶⁵ См.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: В 5 кн. – М.: Статут, 2002. – Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. – С. 12.

¹⁶⁶ См.: Новикова А.Е. Риск как объект конституционно-правовой науки. – М.: Юр-БАК. – 2019. – С. 7.

¹⁶⁷ См.: Султонова Т.И. Указ. соч. – С. 135-136.

¹⁶⁸ См.: Гражданское право: В 2 т. /Отв.ред.проф. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер. – 1998. – С. 5.

В соответствии с ГК РТ гражданин, изменивший свое имя, обязан известить об этом своих кредиторов и должников. Вместе с тем в законодательстве не указано, каким образом он должен это сделать и в какие сроки. Поскольку риск последствий, вызванных отсутствием у кредиторов и должников сведений о перемене имени, лежит на лице, переменившем имя, считается, что оно в письменной форме должно уведомить заинтересованных лиц. В отношении же сроков следует применить понятие «нормально необходимого для этого времени».¹⁶⁹

Риск действительно имеет отношение к различным гражданско-правовым институтам, однако в общем смысле он везде являет собой одно и то же – основанную на опасности возможность не желаемого изменения состояния участника гражданского оборота.

Более того, для корпоративных организаций, прежде всего банков и иных кредитных организаций, с учетом опыта развитых стран установлена обязательность формирования системы управления рисками (согласно Инструкции №247 Национального банка Таджикистана, утвержденной ее Правлением от 19.11.2021г., №168). Кредитные организации обязаны обеспечить управление рисками информационной безопасности и информационных технологий, рисками потери репутации, комплаенс-рисками, а также ценовыми, валютными, юридическими, кредитными, рыночными, операционными, процентными, стратегическими и иными рисками, принимать меры по исполнению ключевых показателей риска. Это позволяет им в определенной степени решить проблему распределения рисков в договорах с клиентами.

В экономической литературе приводится различная группировка совокупности рисков по признакам, что позволяет осуществить отдельное изучение различных видов рисков, определить возможные потери от них, разработать стратегии поведения субъекта регулирования, например:

- сфера возникновения: внешние и внутренние риски;
- причина возникновения: фундаментальные и специфические;
- по уровню воздействия риска: макроэкономические (глобальные), микроэкономические (региональные), групповые, микроэкономические;
- область возникновения: природно-естественные, экологические, политические, коммерческие, транспортные риски;
- по длительности во времени: постоянные и кратковременные риски;
- возможные последствия наступления риска: влекущие только потери, влекущие упущенную выгоду, влекущие негативные последствия, так и дополнительные доходы;
- по возможности регулирования: закрытые и открытые риски;
- период возникновения и материализации: до принятия решения о действиях, в период осуществления действий, после осуществления действий¹⁷⁰.

Это позволяет хозяйствующим субъектам для каждого приведенного признака совокупности рисков выработать и реализовать соответствующую стратегию действий.

Правовое регулирование рисков реализуется следующими способами:

- 1) запрещение опасного поведения;

¹⁶⁹ См.: Гражданское право. Общая часть. Курс лекций /Под ред. Доктора юридических наук, профессора А.Г. Диденко – Алматы: Нурпресс. – 2006. – С. 103.

¹⁷⁰ См.: Горлатов А.С., Лиман И.А. Экономическая категория «риск»: сущность и методы регулирования / А. С. Горлатов, И. А. Лиман // ЭТАП. – 2015. – № 6. – С. 33.

- 2) обязывание к поведению с приемлемым риском (безопасному поведению);
- 3) специальное дозволение.¹⁷¹

Все материально-правовые запреты и предписания, будучи обеспеченными государственным принуждением (юридической ответственностью), призваны предотвращать (минимизировать) риски, связанные с социальным поведением, не свободным от опасности.

Иные основные правовые категории. В. А. Ойгензихт также сформулировал свое видение иных теоретических правовых концепций, применимые и в настоящее время. К числу таких работ относится монография «Презумпция в советском гражданском праве»,¹⁷² в которой автор продолжил свои исследования гражданско-правовой ответственности. Изучая **презумпцию** в праве, ученый категорически не соглашался с распространенным в то время в юридической литературе мнением, согласно которому презумпция это ни что другое, как предвзятость, что она ни на чем не основана и нашему праву не нужна.

Презумпция как субъективная категория, - по его мнению, - вытекает из объективного хода вещей, основана на оценке субъективных фактов для достижения объективно существующего положения. Это позволило автору провести классификацию презумпций: опровержимые и неопровержимые, материально-правовые и процессуальные и пр.¹⁷³

В. А. Ойгензихт доказывал,¹⁷⁴ что презумпция – это всегда вывод, вытекающий из высокой степени вероятности, вывод, продиктованный жизнью, опытом, знаниями, обобщениями. Однако презумпция – это не только вывод, а умозаключение, построенное на выводе о высокой степени вероятности существования определенного факта или о несуществовании его. Это следствие данного вывода. Им определяется, что презумпция – это не сама по себе высокая степень вероятности существования какого-либо факта или положения, а следствие из вероятности существования этого факта, которая в материально-правовом смысле имеет значение предпосылки для установления юридических последствий.

Значительное внимание автором уделено презумпциям из общей части гражданского права. В частности, несомненный интерес вызывают взгляды В. А. Ойгензихта о презумпции правомерности вступления в сделку, которая означает предположение свободы волеизъявления, отсутствие порока воли.¹⁷⁵ Это также является общей презумпцией, которая может быть оспорена. Ученый отметил, что в сроках исковой давности также присутствует презумпция, презумпции могут иметь место и при перерыве сроков исковой давности, которая выражается в действиях должника, свидетельствующих о подтверждении долга и об отсутствии спора со стороны должника. При рассмотрении презумпций, вытекающих из нормы гражданского права о судебной защите чести и достоинства, ученый исходил из общей презумпции добропорядочности граждан и делал вывод о том, что общей предпосылкой указанной судебной защиты

¹⁷¹См.: Протасовицкий С.П. Понятие и юридическая природа риска /С.П. Протасовский //Юридические исследования. – 2017. - №9. – С. 62.

¹⁷²См.: Ойгензихт В.А. Презумпция в советском гражданском праве. – Душанбе: Ирфон, 1976. - 190 с.

¹⁷³См.: Менглиев Ш.М. Опережая время... /Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти В.А.Ойгензихта «Коммерческое законодательство Республики Таджикистан: становление и развитие».- Душанбе. 2004. - С.37.

¹⁷⁴ См.: Ойгензихт В.А. Указ. соч. - С.38.

¹⁷⁵См.: Ойгензихт В.А. Презумпция в советском гражданском праве. – Душанбе: Ирфон, 1976. - С. 39.

является предположение о добропорядочности каждого лица, которая до опровержения не должна вызывать сомнений.

Обращаясь к презумпции права собственности, В.А.Ойгензихт концентрировал внимание на презумпции государственной собственности. Касательно презумпции добросовестности приобретателя ученым указывалось, что она имеет место, пока не будет доказана недобросовестность. В нормах права не презюмируется ни добросовестность, ни недобросовестность владельца и, на первый взгляд, нельзя сделать вывод о косвенной презумпции. Но все же, если критерии добросовестности приобретателя указывают на его незнание о неправомерности приобретения, то подразумевается возможность опровержения (неустановления) этого субъективного момента, в связи с этим выдвинута презумпция неопровержения недобросовестности приобретателя. Специальному исследованию В.А.Ойгензихта подвергнуты презумпции неопровержения вины и презумпции вины в конкретной форме и в конкретном виде.

В. А. Ойгензихтом отмечены и другие виды презумпции, в том числе в конкретных договорах в гражданском праве (договорах о перевозке, купле-продаже, подряде, комиссии, авторских договорах и т.д.).

Теоретическим проблемам правовой природы, поведения и ответственности юридического лица, соотношения юридического лица и трудового коллектива посвящено исследование В. А. Ойгензихта **«Юридическое лицо и трудовой коллектив: Сущность. Поведение. Ответственность»** (1988).¹⁷⁶

При изучении сущности юридического лица как субъекта гражданского права отмечается, что трудовой коллектив рассматривается как людской субстрат юридического лица, но не ограничивается ролью субстрата.¹⁷⁷ Более того, он не сливается с самим юридическим лицом, а, выступая в качестве его субстрата и определяя его поведение, является в то же время отдельным субъектом права, в частности трудового права. Но это отнюдь не означает отсутствие единства, отрыва коллектива от юридического лица, противопоставления их. В этом смысле абсолютно правильно утверждение: юридическое лицо – это трудовой коллектив, объединенный им.

Конечно, в одной публикации невозможно показать всю широту направлений правовых исследований профессора В.А. Ойгензихта, востребованных в современных теории и практике права, мнение всех национальных и иностранных (прежде всего, российских и украинских) правоведов в отношении той или иной категории права, изученных им. Для иллюстрации отмечаем, что на электронной платформе Е-лайбрери (Российский индекс научного цитирования), которая показывает цитируемость какого-либо автора, выявлено 697 научных публикаций, где приводятся ссылки на работы или на самого В.А. Ойгензихта.

Это, несомненно, служит лучшим показателем известности этого выдающегося ученого-правоведа, который является ярким представителем национальной юридической науки Таджикистана.

Страница памяти. В.А. Ойгензихт родился 31 июля 1924 г. в городе Харьков (Украина). Окончил харьковский филиал Всесоюзного юридического заочного института (ВЮЗИ) (ныне – флагман российского юридического образования и один из ведущих юридических научно-исследовательских центров России и ближнего зарубежья

¹⁷⁶См.: Ойгензихт В.А. Юридическое лицо и трудовой коллектив: Сущность. Поведение. Ответственность. Учебное пособие. - Душанбе, 1988. - 116 с.

¹⁷⁷См.: Ойгензихт В.А. Указ. соч. – С. 6, 7.

- Московская государственная юридическая академия имени О.Е. Кутафина). С 1950-х гг. до начала 1990-х гг. жил и трудился в Таджикистане.¹⁷⁸

В.А. Ойгензихт более 20 лет проработал начальником юридического отдела Таджикпотребсоюза и снискал большое уважение коллег как опытный и грамотный юрист-хозяйственник. Система потребительской кооперации Таджикистана в то время обеспечивала потребности более половины республиканского розничного рынка, была монополистом в заготовительной деятельности, осуществляла большую производственную деятельность. Таджикпотребсоюз охватывал более сотни организаций, занимающихся заготовительной, торговой, транспортной, строительной и иной деятельностью, для решения спорных вопросов которых был создан ведомственный арбитраж, фактически руководимый В. А. Ойгензихтом.

В правовую науку В.А. Ойгензихт вошел в зрелом возрасте, написав в 1966 г. монографию «Правовое регулирование товарооборота в народном хозяйстве СССР» (Душанбе: Ирфон, 1966. – 283 с.) - первую в стране монографию по данной тематике. Вскоре на ее основе он защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата юридических наук (1967) и перешел на штатную работу на кафедру гражданского права и процесса юридического факультета Таджикского государственного университета имени В.И. Ленина (ныне Таджикский национальный университет).

Не одной сотне студентов Таджикского госуниверситета посчастливилось слушать его блестящие лекции, участвовать в проводимых им семинарских занятиях, некоторых он приобщил и к юридической науке, став соавтором совместных научных работ или научным руководителем их диссертаций.

Занимался В. А. Ойгензихт и просветительской деятельностью. В Таджикистане его хорошо знали как активного лектора общества «Знание». На таджикском телевидении он несколько лет вел правовую программу «Поправьте фокус», где критически освещались хозяйственные правонарушения должностных лиц хозяйственных субъектов (подобно телевизионной передаче «Фитиль» центрального телевидения). В конце 1980-х гг. в соавторстве им были написаны справочник «300 ответов на правовые вопросы сельских тружеников» и «Социалистическое правовое государство: 15 бесед за «круглым столом».

Наряду с активной педагогической деятельностью Виктор Аркадьевич вплотную занимался глубокими и разносторонними правовыми исследованиями, в том числе исследованиями одной из самых сложных цивилистических категорий, имеющих в настоящее время исключительно большое практическое значение, - категории риска. В 1972 г. им издана монография «Проблемы риска в гражданском праве (Часть общая)», а в 1974 г. по этой тематике он блестяще защитил докторскую диссертацию.

В целом основной тематикой его научной деятельности являлось гражданское право, точнее теория цивилистики как база для разработки законодательных норм и практических правовых концепций. На эту тему им было опубликовано более 250 научных публикаций и монографий, которые были изданы в республиканских и союзных научно-правовых изданиях, докладывались на научных конференциях.

Не пропуская возможности для общения со своими коллегами из других республик бывшего СССР, В.А. Ойгензихт старался часто участвовать и выступать с докладами во всех значимых цивилистических конференциях и семинарах всесоюзного и республиканского уровня. Ученым-юристам Республики Таджикистан, Российской

¹⁷⁸См.: Страница памяти: В.А. Ойгензихт //Российский юридический журнал. – 2001. - №4 (32). – С.147-149.

Федерации, Украины, Казахстана, Узбекистана и других постсоветских стран Виктор Аркадьевич знаком по его ярким научным докладам и выступлениям.

В течение многих лет он был руководителем теоретического семинара профессорско-преподавательского состава юридического факультета. Одновременно В.А. Ойгензихт был редактором всех издаваемых в то время научных работ своей кафедры, рецензировал монографические исследования, а в последствии до 1992 г. – редактором научных трудов сотрудников всего юридического факультета ТГУ. Он выступал в качестве официального оппонента по докторским и кандидатским диссертациям в городах Москва, Свердловск, Харьков, Киев, Ташкент, Алмата, Душанбе и др.¹⁷⁹

Виктор Аркадьевич был личностью, глубоко преданной гражданскому праву. Его научные исследования отличаются глубиной, всесторонностью и аргументированностью. Чаще всего А.А. Ойгензихт посвящал свои научные исследования проблемам, которые не изучены или недостаточно глубоко изучены. Им было издано множество монографий и учебных пособий, где демонстрируются глубокие познания ученым как общих, так и специальных проблем права. Наиболее значимыми среди них являются «Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях», «Юридическое лицо и трудовой коллектив: сущность, поведение и ответственность», «Презумпция в советском гражданском праве», «Альтернатива в гражданском праве», «Мораль и право (Взаимодействие. Регулирование. Поступок)» и др.

Все нынешние ведущие правоведы страны, как работающие в научно-педагогических учреждениях Таджикистана, в частности, профессора Ш. К. Гаюров, Ш. М. Исмаилов, Х. Т. Насыров, М. З. Рахимов, доценты Г. С. Азизкулова, Ф. М. Нодиров, Н. Ш. Шонасурдинов, член-корреспондент Российской академии наук М. И. Клеандров, так и осуществляющие деятельность в судебных и иных государственных органах считают себя учениками и последователями В. А. Ойгензихта.

Я (как и все другие сотрудники кафедры) с гордостью считаю себя его учеником, поскольку моя трудовая деятельность началась на его кафедре, как в научной, так и в педагогической деятельности в ТГУ я пользовался советами и рекомендациями В. А. Ойгензихта. Для меня было честью то, что в автографе к одной из своих первых монографий «Презумпция в советском гражданском праве» (1976г.), подаренной мне в конце 1970-х гг., тогда молодому доценту своей кафедры, профессор В. А. Ойгензихт написал «Дорогому другу, ученику, коллеге».

В 1982 г. на юридическом факультете ТГУ была образована новая кафедра хозяйственного законодательства и трудового права под руководством В. А. Ойгензихта, где, работая с ним, я получил много опыта и знаний.

В 1991 г., когда В. А. Ойгензихт готовился к отъезду на свою историческую родину, он категорически настаивал, чтобы я взял на себя руководство своей кафедры, которую мы совместно, после долгих обсуждений с учетом новых рыночных реалий переименовали в кафедру предпринимательского и коммерческого права.

Его последняя научная работа - одно из первых в бывшем СССР учебных пособий для студентов по вопросам рыночного предпринимательства - «Очерк-комментарий по предпринимательскому праву» (1992) была подготовлена совместно с М.И. Клеандровым и Ш.М. Исмаиловым.

¹⁷⁹См.: Менглиев Ш.М. Указ. соч. - С.35-36.

В 1992 г. Виктор Аркадьевич уехал из Таджикистана на историческую родину в город Беэр-Шева (Израиль), где впоследствии после долгой и продолжительной болезни умер в 2001 г.

Профессор Виктор Аркадьевич Ойгензихт запомнился всем, кто его знал, не только как большой ученый, занимающий активную жизненную позицию, чрезвычайно требовательный к себе и осознающий свое место в большой науке, но и как добрый и порядочный, высокоинтеллектуальный и отзывчивый человек, интересный и остроумный собеседник, прекрасный семьянин. Коллеги, друзья и ученики навсегда запомнят этого высоко одаренного, всего себя отдающего людям человека.

Литература:

1. Белов В.А. Научно-юридическая мозаика, или «разрезать» плюс «сложить» = «запомнить» / В.А. Белов // Коммерческое право. – 2023. - №1 (Том 28). – С.60-93.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: В 5 кн. – М.: Статут, 2002. – Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. – 1055 с.
3. Власова А.С. Риск как признак предпринимательской деятельности: автореферат дисс ... канд.юрид.наук. – Москва, 2009. – 32 с.
4. Горлатов А.С., Лиман И.А. Экономическая категория «риск»: сущность и методы регулирования / А. С. Горлатов, И. А. Лиман // ЭТАП. – 2015. – № 6. – С. 29–42.
5. Гражданское право: В 2 т. // Отв.ред.проф. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер. – 1998. - 405 с.
6. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций / Под ред. доктора юридических наук, профессора А.Г. Диденко – Алматы: Нурпресс. – 2006. – 722 с.
7. Грибанов В.П. Договор купли-продажи по советскому гражданскому праву. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 68 с.
8. Гринберг М.С. Проблема производственного риска в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – 132 с.
9. Зезекало А.Ю. Заблуждение при совершении сделки – Томск. – Изд-во Том.ун-та. – 2011. – 198 с.
10. Зенин С.С. Воля народа в конституционно-правовой парадигме народовластиа / С.С. Зенин // Lex Russica. -2017. - №1. – С.24-34.
11. Исмаилов Ш.М. О взглядах профессора В.А. Ойгензихта в отношении факторов риска и гражданско-правовой ответственности / Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: матер. V межд. научно-практической конф. (Душанбе, 31 октября 2017 г.). – Душанбе: РТСУ, 2017. – С.192-199.
12. Клеандров М.И., Исмаилов Ш.М. А.А.Ойгензихт: воля и волеизъявление... / Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти В.А.Ойгензихта «Коммерческое законодательство Республики Таджикистан: становление и развитие». - Душанбе. - 2004. - С.4-30.
13. Козлова М.Ю. Значение добросовестности контрагентов для договорных отношений / М.Ю. Козлова // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер.5, Юриспруденция. – 2022. – 2011. - №1 (14). – С.133-137.
14. Мансуров Г.З. Предпринимательские риски: обзор эволюции доктрины, законодательства и судебной практики / Г.З. Мансуров // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. – 2023. – Т.12. - №4. – С.146-154.

15. Менглиев Ш.М. Опережая время... /Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти В.А.Ойгензихта «Коммерческое законодательство Республики Таджикистан: становление и развитие». Душанбе. 2004. - С.35-47.
16. Новикова А.Е. Риск как объект конституционно-правовой науки. - М.: Юр-ВАК. - 2019. - 98 с.
17. Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве (общая часть). – Душанбе: Ирфон, 1972. – 225 с.
18. Ойгензихт В.А. Презумпция в советском гражданском праве. – Душанбе: Ирфон, 1976. - 190 с.
19. Ойгензихт В.А. Юридическое лицо и трудовой коллектив: Сущность. Поведение. Ответственность. Учебное пособие. - Душанбе, 1988. - 116 с.
20. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Вопросы теории, философии и психологии права). Душанбе: Дониш. - 1989. - 256 с.
21. Панов А.А. К вопросу о категориях воли, волеизъявления и порока воли в теории юридической сделки /А.А. Панова //Вестник гражданского права. – 2011. №1. – Том 11. - С.52-61.
22. Протасовицкий С.П. Понятие и юридическая природа риска /С.П. Протасовский //Юридические исследования. – 2017. - №9. – С.60-73.
23. Сенина Ю.Л. Категория воли в гражданском праве России (в аспекте гражданско-правовой сделки): автореферат дисс ... канд. юрид. наук. – Томск. – 2006. – 27 с.
24. Страница памяти: В.А. Ойгензихт //Российский юридический журнал. – 2001. - №4 (32). – С.147-149.
25. Султонова Т.И. К вопросу о правовом понимании риска как субъективной категории /Т.И. Султонова // Власть Закона. - 2014. - №2 (18). - С. 133-141.
26. Фатьянов А.А. Воля как правовая категория /А.А. Фатьянов //Государство и право. – 2008 - №4. – С.5-12.
27. Шуваев Е.А. Значение воли и волеобразования в корпоративных организациях /Е.А. Шуваев //Образование и право. – 2022. - №6. – С.89-95.

Исмоилов Ш. М.

Фишурда

Инкишофи истилоҳҳои асосии ҳуқуқи маданӣ дар

осори профессор В.А. Ойгензихт

Мақола ба муносибати 100-солагии зодрӯзи ҳуқуқшиноси барҷастаи маданӣ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Виктор Аркадьевич Ойгензихт омода шудааст. В.А. Ойгензихт, ки фаъолияти асосии илмию педагогикаш дар Тоҷикистон ба роҳ монда шудааст, дар кишвари мо ва дар байни ҳуқуқшиносони русзабони ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ хамчун олиме, ки бо тадқиқотҳои ҳуқуқии худ аз замони худ пеш гузаштааст, маъруф аст. Дар мақола шарҳи мухтасари баъзе асарҳои асосии илмии В.А. Ойгензихт, ки ба тадқиқоти ӯ оид ба ирода ва ифодаи ирода, таваккал, фарзия, шахси ҳуқуқӣ ва ғайра дахл дорад, қайд карда мешавад, ки сарфи назар аз интишори онҳо вақти

хеле зиёд гузашта бошад ҳам, мероси илмӣ В.А. Ойгензихт дар тадқиқоти муосири илмӣ ва танзими фаъолияти амалӣ васеъ истифода мешавад.

Исмаилов Ш. М.

Аннотация

Развитие базовых категорий гражданского права в учениях профессора В.А. Ойгензихта

Статья подготовлена в связи со 100-летием со дня рождения выдающегося цивилиста, доктора юридических наук, профессора Виктора Аркадьевича Ойгензихта. В.А. Ойгензихт, основная научно-педагогическая деятельность которого осуществлялась в Таджикистане, широко известен в нашей стране и среди русскоязычных правоведов бывших советских республик как ученый, своими правовыми исследованиями опередившим время. В статье приведен краткий обзор некоторых основных научных работ В.А. Ойгензихта, связанных с его исследованиями воли и волеизъявления, риска, презумпций, юридического лица и пр. Отмечается, что несмотря на то, что прошло значительное время после их издания, научное наследие В.А. Ойгензихта широко используется в современных научных исследованиях и регулировании практической деятельности.

Ismailov Sh. M.

The summary

Development of basic categories of civil law in the teachings of professor V. A. Eugensichta

The article was prepared in connection with the 100th anniversary of the birth of the outstanding civil expert, Doctor of Law, Professor Viktor Arkadyevich Eugenzikht. V.A. Eugenzicht, whose main scientific and pedagogical activities were carried out in Tajikistan, is widely known in our country and among Russian-speaking jurists of the former Soviet republics as a scientist who was ahead of his time with his legal research. The article provides a brief overview of some of the main scientific works of V.A. Eugenzicht, related to his research on will and expression of will, risk, presumptions, legal entity, etc. It is noted that despite the fact that considerable time has passed since their publication, the scientific heritage of V.A. Eugensichta is widely used in modern scientific research and regulation of practical activities.

Рецензент статьи Гаюрзода Ш. К. – доктор юридических наук, профессор.

МУҚАРРАРОТИ ҚОНУНГУЗОРИ ОИД БА МАҲУМИ «ОБ ВА ОБЪЕКТҲОИ ОБЌ»

Калидвожаҳо: об, объекти об, объектҳои оби рӯизаминӣ, объектҳои оби заризаминӣ, Кодекси об, Кодекси маданӣ, танзими ҳуқуқӣ, ҳуқуқ, уҳдадорӣ, обистиғодабаранда, харидор, эҳтиёҷот, объекти маҳдуд, муносибатҳои обӣ, моликияти давлатӣ, дипломатияи обӣ, инсон, истиғодаи сарватҳои табиӣ, ҳуқуқи обӣ, муҳити зист, ҳуқуқи маданӣ.

Ключевые слова: вода, водные объекты, поверхностные водные объекты, подземные водные объекты, Водный кодекс, Гражданский кодекс, правовое регулирование, права, обязанности, водопользователь, покупатель, потребность, ограниченный объект, водное правоотношение, государственная собственность, водная дипломатия, человек, природопользование, водное право, экология, гражданское право.

Keywords: water, water objects, surface water objects, groundwater objects, Water Code, Civil Code, legal regulation, rights, obligations, water user, buyer, need, limited object, water legal relationship, state property, water diplomacy, man, nature use, water law, ecology, civil law.

Об худ ин заминаи ҳаёт мебошад. Об яке аз захираҳои асосии инсонӣ буда, барои ҳасти он нақши муҳимро иҷро мекунад. Дар шароити имрӯз масъалаҳо вобаста ба об ва ивазшавии иқлим дар сатҳи ҷаҳон аҳамияти актуалиро касб намуда, дар меҳвари асосии омӯзиш ва тадқиқот қарор дорад. Аз рӯи хусусият ва сифатҳояш об барқароршаванда мебошад, аммо вобаста ба нобаробар тақсим шудани захираҳои об ва афзоиши аҳоли дар кураи Замин норасоии об ба вучуд омадааст. Афзоиши шумораи аҳоли боис гардидааст, ки талабот оид ба об дар ҳолати кишлоқ, саноат, хизматрасонӣ ва дигар соҳаҳои муҳими ҳаёти инсонӣ рӯз то рӯз зиёд гардида истодааст¹⁸⁰. Масоили вобаста ба об – ҳамчун унсури ҳаётан муҳим барои инсоният, аз қадим диққати муҳаққиқонро ҷалб мекунад¹⁸¹.

Об яке аз сарватҳои табиӣ беҳамто ва нодир мебошад, зеро қисми зиёди паҳлуҳои ҳаёти шахс ва ҷомеа (бахусус, тандурустӣ, ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ, ҳифзи муҳити зист ва ғайра) аз истиғодаи самаранок оқилонаи об вобаста мебошад. Об бойгари табиӣ ивазшаванда буда, функсияҳои махсуси экологиро иҷро менамояд. Об яке аз қисматҳои муҳими муҳити зист ба ҳисоб меравад. Он дар таъмини ташаккул ва инкишофи муътадили ҷамъияти инсонӣ нақши аввалиндараҷа дорад. Об ҳамчун асоси ҳаёт ва фаъолияти одамон ҳифз карда мешавад. Мавҷудияти оби барои ҳаёт кофӣ

* Номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи мадания факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. hsaidov88@mail.ru. тел: (+992) 985 62 88 77

¹⁸⁰ Ниг.: Шоисматуллоев Ш., Қодиров З.Қ. Проблемаҳои таъмини об ва энергетика дар Осиёи Миёна. Барҳурди манфиатҳо ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли он // Об ҷун омили амният ва ҳамкорӣ дар кишварҳои ИДМ.// Маҷмӯаи маърузаҳои конфронс. – Душанбе, 2018. –С. 27.

¹⁸¹ Ба таври муфассал, ниг.: Буризода Э.Б. Баъзе ҷанбаҳои вобаста ба об дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Об ҷун омили амният ва ҳамкорӣ дар кишварҳои ИДМ. Маҷмӯаи маърузаҳои конфронс. – Душанбе, 2018. –С. 59-65.

(рӯизаминӣ ё заризаминӣ) дар баробари таъмини ҳаёти солими инсонӣ, инчунин асоси паҳншавии рушди олами наботот ва ҳайвонот мебошад¹⁸².

Дар адабиёти ҳуқуқӣ истилоҳи «об» ба ду маъно фаҳмида мешавад:

- 1) ба маънои табиӣ;
- 2) ба маънои ҳуқуқӣ.

Зери мафҳуми об ба маънои табиӣ пайвастшавии кимиёвии гидроген ва оксиген фаҳмида мешавад, ки қобилияти ҳолати моеъгӣ, устуворӣ ва газҳосилкунӣ дорад¹⁸³. Маълум аст, ки об элементи кимиёвӣ буда, аз ду атоми гидроген ва як атоми оксиген иборат мебошад. Аммо, дар қонунгузорӣ истилоҳи «об» хусусияти объекти танзими ҳуқуқиро гирифта, дар зери мафҳуми «об» тамоми обҳои рӯизаминӣ (пиряхҳо, дарёҳо, қулҳо ва ғайра) ва обҳои зеризаминӣ, ки дар қабри ҳудуди ҚТ вучуд доранд, обҳои истифодашаванда ва истифоданашавандаро дар бар мегирад.

Ба назари В.И. Вернадский «об дар таърихи сайёраи мо мавқеи хосаеро ишғол мекунад. Ягон қисми табиӣ ба об баробар шуда наметавонад, чунки об дар тамоми қараёнҳои асосии ҳаётӣ, геологӣ, геокимиёвӣ вазифаи асосиро иҷро мекунад»¹⁸⁴. Оид ба аҳамияти об В.Л. Карпинский қайд менамояд, ки «об ин хуни зинда буда, дар он ҷое ҳаёт нест, онро эҳё мекунад».

Ба маънои ҳуқуқӣ тахти мафҳуми об ҳамчун ҳуқуқи объективӣ фаҳмида мешавад. Ба ин маъно ҳуқуқи обӣ аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқие иборат аст, ки муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба истифодабарӣ, ҳифз ва барқароркунии объектҳои обӣ ба танзим медарорад¹⁸⁵.

Мафҳуми расмӣ «об» дар қонунгузории амалкунандаи кишвар дарҷ нашудааст. Дар моддаи 2-и Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2000, №34 (ки бо қабули Кодекси нави оби Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2020, №1688 аз эътибор соқит доништа шудааст) муқаррар гардида буд, ки об ин ҳамаи обҳои дар объектҳои обӣ мавҷуд буда мебошад. Дар Кодекси оби соли 2020 мутаассифона мафҳуми «об» муқаррар нашудааст. Дар Кодекси мазкур мафҳумҳои оби нӯшокӣ, обҳои рӯизаминӣ, обҳои зеризаминӣ, обҳои партов пешбинӣ шудааст, аммо мафҳуми расмӣ ҳуди об аз матни ин санади асосӣ берун мондааст.

Об омили таъминкунанда, пешбаранда ва муаррифкунандаи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд- ҚТ) ба ҳисоб меравад. Имрӯз Тоҷикистон ҳамчун кишвари ташаббускор дар соҳаи обу иқлим дар арсаи байналмилалӣ эътироф шудааст. Тоҷикистон ҳамчун ташаббускори асосии Соли байналмилалӣ оби тоза (2003), Даҳсолаи байналмилалӣ амалиёти «Об барои ҳаёт» (2005-2015), Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об (2013), Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор» (2018-2028), Соли байналмилалӣ ҳифзи пиряхҳо (2025) мебошад, ки ҳамаи ин ташаббусҳои аз сиёсати хирадмандона ва дурбинонаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон сарманшаъ мегиранд. Тоҷикистон яке аз асосгуздорон ва узви фаъоли Фонди байналмилалӣ наҷоти Арал, Комиссияи байнидавлатӣ оид ба рушди устувор ва Комиссияи байнидавлатии

¹⁸² Ниг.: Собирзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми махсус: нашри аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: «ЭР-граф», 2022. – С. 66.

¹⁸³ Ниг.: Веденин Н.Н. Экологическое право: вопросы и ответы. – М., 1998. – С. 36.

¹⁸⁴ Ниг.: Вернадский В.И. Живое вещество и биосфера. – М., 1994. – С. 45.

¹⁸⁵ Ниг.: Сиваков Д.О. Водное право России и зарубежных государств. – М., 2010. – С. 7.

ҳамоҳангсозии хоҷагии оби Осиёи Марказӣ мебошад. Дар ин самтҳои зикргардида Ҳукумати ҚТ нақшаҳои хосаеро амалӣ намуда истодааст.

Об манбаи барқароршавандаи табиӣ аст. Ин манбаи табиӣ бештар аз боришот зиёд гардида, бо роҳи қорӣ шудан аз ҳавзаҳо ба дарёҳо ва кӯлҳо манбаи оби зеризаминиро ташкил медиҳанд, ки дар маҷмӯъ сарчашмаи асосии оби тозаи кишвар мебошанд. Об метавонад дар раванди технологӣ истифода шавад ва баъдан аз ҷониби истифодабаранда ҳамчун оби партов партофта шавад ва метавонад объекти истеъмоли дигар истифодабарандагон бошад. Сарфи назар аз он, ки об як манбаи табиӣ барқароршаванда ва истифодашаванда аст, бар замми он об дар миқёси ҷаҳон барои ҳама кофӣ нест ва ҳамагон онро ба миқдори кофӣ истифода бурда наметавонанд¹⁸⁶. Норасоии об вақте рух медиҳад, ки ҳодисаҳои табиӣ (масалан, хушксолӣ, тағйирёбии иқлим) миқдори боришотро кам мекунанд, ки дар натиҷа манбаи таҷдиди обҳо низ заиф мегардад, ё инки обҳо дар натиҷаи партофтани оби партов ифлос мешаванд, речаи гидрологии дарёҳо аз ҳисоби сохтани сарбандҳо тағйир дода мешавад, дар айни замон талаботи инсон ба об меафзояд, ки ҳамаи инҳо аз меъёри муқаррарии обистифодашаванда зиёд мешаванд.

Об мисли маъданҳои ғоиданок ва дигар захираҳои табиӣ (масалан, ҷангал) захираи табиӣ дорои аҳамияти бузурги иқтисодӣ ва экологӣ мебошад. Аммо дар фарқият аз дигар сарватҳои табиӣ об барои мавҷудияти инсон қиматманд зарур аст. Ин ҳолат аҳамияти махсуси танзими ҳуқуқии муносибатҳои моликияти ба об, истифода, ҳифз ва тақсими онҳоро бештар мекунад.

Бояд таъкид намуд, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба истифодаи об объекти танзими ҳуқуқи маданӣ шуда наметавонанд. Аз моҳияти муқаррароти қисми 2 моддаи 2 Кодекси маданияи ҚТ (минбаъд - Кодекси маданияи ҚТ) бар меояд, ки муносибатҳоро оид ба истифодаи объектҳои об, ки хусусияти молумулкӣ ва шартномавӣ доранд, қонунгузори маданӣ танзим менамояд, зеро ин муносибатҳо хусусияти ҳуқуқи маданӣ мегиранд.

Мавриди зикри хос аст, ки мафҳуми «об» дар илми ҳуқуқи экологӣ ва қонунгузорӣ муайян гардидааст. Дар Кодекси оби ҚТ, ки то соли 2020 амал мекард, чунин мафҳуми «об» муқаррар шуда буд. Об - ҳамаи обҳои дар объектҳои обӣ мавҷуда, мебошад. Вале Кодекси оби ҚТ, ки аз соли 2020 инҷониб амал менамояд, мафҳуми обро муқаррар накардааст. Дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ чунин мафҳуми «об» муайян гардидааст. Яъне, об ҳама обест, ки дар объектҳои обӣ, яъне дар ҳолати табиӣ худ дар рӯи замин ё қабри замин дар як ҳудуд ҳаҷм мавҷуд аст¹⁸⁷.

Мавриди зикри хос аст, ки далели дар объектҳои оби рӯизаминӣ ё зеризаминӣ ҷамъ шудани об шартӣ асосии ба доираи қонунгузории об дохил кардани онҳо мебошад. Мафҳуми «объекти об» дар моддаи 1-и Кодекси оби ҚТ (минбаъд - КО ҚТ) чунин муайян гардидааст. Зери объекти об - маҳзани табиӣ ё сунъии об, обрав ё дигар объекти ҷамъшавии доимӣ ва ё муваққатии об, ки дар он намуд ва нишонаҳои хоси речаи обӣ вучуд доранд, фаҳмида мешавад¹⁸⁸. Бояд таъкид дод, ки дар КО ҚТ, ки то соли 2020 амал мекард, дар моддаи 2 чунин мафҳуми «объекти об» дода шуда буд, яъне объектҳои

¹⁸⁶Ниг.: Суханронҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Созмони Милали Муттаҳид вобаста ба масъалаҳои об // <http://www.president.tj/taxonomy/term/5/628> (санаи дастрасӣ: 06.08.2023с.).

¹⁸⁷ Ниг.: https://studref.com/380876/ekologiya/vodnoe_zakonodatelstvo (санаи дастрасӣ: 17.07.2023с.).

¹⁸⁸ Ниг.: Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2020, №1688 // Маҳзани мутамавқазии иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.05 соли 2023).

об - чамъшавии об дар рӯи замин, қаъри замин дар як ҳудуду ҳаҷм бо доштани низоми обӣ¹⁸⁹, мебошанд. Ин мафҳум чандон барои хонанда фаҳмо набуд, вале мафҳуме, ки бо қабули КО ҚТ соли 2020 муқаррар карда шуд, нишонаҳо ва хусусиятҳои объекти обиро мушаххас кард. Дар моддаи 6 КО ҚТ объектҳои об мушаххас карда шудаанд. Мувофиқи меъёри моддаи мазкур объектҳои об ба объектҳои оби рӯизаминӣ ва зеризаминӣ ҷудо карда мешаванд. Объектҳои оби рӯизаминӣ аз обҳои рӯизаминӣ ва заминҳои фарогирифтаи онҳо дар ҳудуди хатти сохилӣ иборат мебошанд. Обҳои рӯизаминӣ – обҳои, ки доимӣ ё муваққатан дар объектҳои оби рӯизаминӣ қарор доранд. Ба объектҳои оби рӯизаминӣ дохил мешаванд:

- обравҳо (дарёҳо, сойҳо, каналҳо);
- ҳавзобаҳо (кӯлҳо, толобҳо, қарйерҳо, обанборҳо, селпарто);
- ботлоқҳо;
- баромадгоҳҳои табиӣ обҳои зеризаминӣ (чашмаҳо, гармчашмаҳо);
- пирияхҳо, барфтӯдаҳо.

Чунин объектҳои об дорои арзиши бисёрфункционалӣ буда, дар як вақт барои як ё якчанд мақсад истифода шуда метавонанд. Моро зарур аст, ки объектҳои обро дар алоҳидагӣ баррасӣ намоем. Обравҳои рӯизаминӣ - ин объектҳои оби рӯизаминӣ мебошанд, ки обҳои онҳо дар ҳолати ҳаракати муттасил қарор доранд. Ба инҳо дарёҳо, сойҳо ва каналҳо дохил мешаванд. Ҳавзобаҳои рӯизаминӣ объектҳои оби рӯизаминӣ мебошанд, ки обҳои онҳо дар ҳолати мубодилаи сусти об қарор доранд. Ба ҳавзобаҳои рӯизаминӣ кӯлҳо, толобҳо, қарйерҳо, обанборҳо, селпарто дохил мешаванд. Пириях массаи яхест, ки дар натиҷаи ходисаҳои атмосфера ба вучуд омада, муддати дароз устувор вучуд дорад. Онҳо табиатан дар ҳарорати паст ба вучуд меоянд. Пириях аз ҳисоби боришот (барф, яхбандӣ), ки массаи онро зиёд мекунад, калон мешавад. Масоҳати умумии пирияхҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ тақрибан 17 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад, ки зиёда аз 60 фоизи онҳо дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд. Шумораи умумии пирияхҳо дар кишвар ба 14509 адад баробар буда, масоҳати ишғолнамудаи онҳо ба 11146 км² баробар аст, ки 8 фоизи ҳудуди кишварро дар бар мегирад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пирияхҳои бузургтарин аз қабili Федченко (651,7 км²), Грумм-Гржимайло (143 км²), Гармо (114,6 км²) ва даҳҳо пирияхҳои дигар, ки зиёда аз 30 км²-ро фарогиранд дар нуқтаҳои баландтарини Тоҷикистон, Исмоили Сомонӣ (7495 м) ва Абу Алӣ ибни Сино (7134 м) ҷойгир мебошанд. Захираи умумии ях дар пирияхҳои кишвар ба 845 км³ баробар буда, пирияхҳои хурд бо масоҳати 1 км² танҳо 20 фоизи шумораи умумии пирияхҳои кишварро ташкил менамоянд, вале 85 фоизи ҳаҷми ях дар онҳо мутамарказ гардидааст¹⁹⁰. Барфтӯдаҳо - ин чамъшавии табиӣ бе ҳаракати барф ва ях мебошанд, ки дар тамоми фасли гармо ё як қисми он дар сатҳи замин боқӣ мемонанд.

Тавре ки қаблан зикр гардид, ба ғайр аз объектҳои оби рӯизаминӣ ҳамчунин объектҳои оби зеризаминӣ низ ҳастанд, ки онҳо дар қабати чинсҳои кӯҳии қисми болоии қишри замин дар ҳолати моеъ, саҳт ва газӣ ҷойгир шудаанд. Ба объектҳои оби зеризаминӣ дохил мешаванд:

- ҳавзаҳои обҳои зеризаминӣ;

¹⁸⁹ Ниг.: Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2000, № 34. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2000, № 11, мод. 510; соли 2006, № 3, мод. 164; соли 2008, № 3, мод. 200; соли 2009, № 12, мод. 824; с. 2011, № 6, мод. 455.

¹⁹⁰ https://www.mewr.tj/?page_id=390&lang=tj (санаи дастрасӣ: 06.08.2023с.).

- қабатҳои обдори замин.

Ҳавзаҳои обҳои зеризаминӣ - маҷмӯи қабатҳои обдор, ки дар зери замин ҷойгиранд. Қабатҳои обдори замин - қабати обгузари ҷинсҳои кӯҳии якҷинса ва ё аз рӯи хосиятҳои гидрогеологӣ ба ҳам наздик мебошанд.

Ғайр аз ин, вобаста ба муқаррароти қонунгузориҳои оби давлатҳои хориҷӣ объектҳои обро метавон ба объектҳои оби дохилӣ ва объектҳои оби фаромарзӣ (сарҳадӣ) ҷудо намуд. Бояд зикр намуд, ки ҳама объектҳои обии қаламрави як давлат объектҳои оби дохилӣ мебошанд. Объектҳои оби рӯизаминӣ ва зеризаминӣ, ки сарҳади байни ду ё зиёда давлати хориҷиро мегузаранд, объектҳои оби фаромарзӣ (сарҳадӣ) фаҳмида мешаванд.

Дар баробари ин тасниф, қонунгузориҳои об объектҳои обро ҳамчунин ба объектҳои оби истифодаи умумӣ ва махсус низ ҷудо мекунад. Объектҳои оби истифодаи умумӣ объектҳои мебошанд, ки дар истифодаи умум қарор доранд ва истифодаи онҳо кушода аст. Истифодаи умумии об аз объектҳои рӯизаминии об бе истифодабарии иншоот ё дастгоҳҳои техникӣ, ки ба ҳолати объектҳои рӯизаминии об таъсир мерасонанд, аз тарафи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ройгон, бидуни иҷозат ва ҳуҷҷатҳои ҳуқуқмуайянкунанда амалӣ карда мешавад. Истифодаи махсуси об бошад бо гирифтани ё бидуни гирифтани об аз объекти об (ба истиснои каналҳо ва обанборҳои таъиноти танҳо обёрдошта, ки дар маҷрои дарёҳо ва сойҳо ҷойгир нестанд) барои қонун намудани талаботи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо истифодаи иншоот ё воситаҳои техникӣ, ки ба ҳолати обҳо таъсир мерасонанд, дар асоси иҷозат барои истифодаи махсуси об амалӣ мегардад. Объектҳои обе, ки аз тарафи доираи маҳдуди ашхос истифода шуда метавонанд, объектҳои эътироф мешаванд, ки дар истифодаи умум нестанд, яъне онҳо объектҳои обии истифодаи махсус мебошанд. Ба истифодаи махсус додани объектҳои об бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузориҳои оби ҚТ сураат мегирад. Ба истифодаи махсус додани объектҳои об онҳоро аз шумораи объектҳои истифодаи умум хориҷ мекунад.

Ҳамчунин объектҳои об метавонанд тахти истифодаи якҷоя ё ҷудогона қарор гиранд. Истифодаи якҷояи об дар объектҳои об ё қисмати онҳо, ки барои истифодаи ҷудогонаи об ҷудо карда нашудаанд, амалӣ мегардад. Истифодаи ҷудогонаи об метавонад дар объектҳои рӯизаминии об ё қисми онҳо, ки барои қонун намудани талаботи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дода шудаанд ва таъмини онҳо истифодаи объектҳои об ё қисми онро аз ҷониби дигар шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ истисно менамояд, амалӣ гардонида шавад. Объектҳои об ё қисми он, ки барои истифодаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар асоси қарори мақоми дахлдори давлатӣ ҷудо карда шудаанд, тахти истифодаи ҷудогона қарор доранд.

Ҳамин тариқ, баъд аз баррасии мафҳуми «об ва объектҳои об» чунин хулоса қардан имконпазир аст, ки яқум, дар сатҳи қонунгузориҳои оби ҚТ мафҳуми ҳуқуқии «об» мушаххас карда шавад. Дуюм, илми «ҳуқуқи экологӣ» бояд таърифи дақиқи мафҳуми ҳуқуқии «об» ва «объектҳои об»-ро мушаххас намояд. Инчунин, аз манфиат ҳолӣ нест, ки дар сатҳи қонунгузориҳои об таърифҳои мушаххаси ҳар як намудани объекти об (рӯизаминӣ ва зеризаминӣ, табиӣ ва сунъӣ) муқаррар карда шаванд. Ҳамзамон дар танзими ҳуқуқи маданӣ об яке аз объектҳои муомилоташ маҳдуди муомилоти ашёӣ буда, бо хусусиятҳои молиаш дар бозори об эҳтиёҷоти харидор ва обистифодабарандаро қонун мегардонад. Чунин объекти ҳуқуқӣ будани об барои моликияти истисноии давлат будани он муҳолифат надорад, зеро истифодаи самараноки об ва дигар объектҳои об бе танзими ҳуқуқи маданӣ самаранок буда наметавонад.

Адабиёт:

1. Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2020, № 1688. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2020, №1688.
2. Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2000, № 34. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2000, № 11, мод. 510; соли 2006, №3, мод. 164; соли 2008, № 3, мод. 200; соли 2009, №12, мод. 824; с. 2011, №6, мод. 455.
3. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022, №1918. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.05 соли 2023).
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» / Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1994, № 15-16, мод. 235; Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1995, № 22, мод. 259; соли 2008, №1, қ- 2, мод.16, №12, қ-2, мод.1005; соли 2010, №12, қ-1, мод.822; Қ ҚТ аз 28.12.13с.№1048.
5. Буризода Э.Б. Баъзе ҷанбаҳои вобаста ба об дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Об ҷун омили амният ва ҳамкорӣ дар кишварҳои ИДМ. Маҷмӯаи маърузаҳои конфронс. – Душанбе: 2018. –С. 59-65.
6. Веденин Н.Н. Экологическое право: вопросы и ответы. – М., 1998.
7. Вернадский В.И. Живое вещество и биосфера. –М., 1994.
8. Ерофеев Б.В. Экологическое право России. – М.: ООО «Профобразование», 2002. – 719 с.
9. Красов О.И. Экологическое право. — М.: ДЕЛО, 2001. – 767 с.
10. Собирзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми махсус: нашри аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузорӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: «ЭР-граф», 2022. – 400с.
11. Сиваков Д.О. Водное право России и зарубежных государств. –М., 2010.
12. Шоисматуллоев Ш., Қодиров З.Қ. Проблемаҳои таъмини об ва энергетика дар Осиёи Миёна. Бархурди манфиатҳо ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли он // Об ҷун омили амният ва ҳамкорӣ дар кишварҳои ИДМ. Маҷмӯаи маърузаҳои конфронс. – Душанбе: 2018. –С. 27-40.

Саидов Ҳ. М.

Фишурда

Муқаррароти қонунгузорӣ оид ба мафҳуми «об ва объектҳои обӣ»

Дар мақолаи мазкур муаллиф мафҳуми об ва объектҳои обро аз рӯи муқаррароти қонунгузорӣ таҳлил намудааст. Ҳамчунин мафҳуми об ва объектҳои об аз ҷиҳати назариявӣ баррасӣ гардидаанд. Ба андешаи муаллиф Кодекси оби ҷумҳурӣ мафҳуми обро намодааст. Ин ҳолат ба он алоқамандӣ дорад, ки оби нӯшоки дар ҷойгоҳҳои муайян объекти ҳуқуқи моликиятии шахси хусусӣ буда метавонад. Бинобар ин, об объекти муомилоташ маҳдуди ҳуқуқи маданӣ мебошад.

Саидов Х. М.

Аннотация

Законодательное положение о понятии «воды и водных объектов»

В данной статье автор проанализировал понятие воды и водных объектов согласно законодательным положениям. Также с теоретической точки зрения

рассматриваются понятия воды и водных объектов. По мнению автора новый Водный кодекс республики неопределяет понятие воды. Это обстоятельство может быть связано с тем, что питьевая вода в определенных емкостях признается объектом права собственности частного лица. Поэтому вода является ограниченным объектом гражданских прав.

Saidov H. M.

The summary

Legislative provisions on the concept of "water and water objects"

In this article, the author analyzed the concept of water and water objects in accordance with the legislative provisions. Also, from a theoretical point of view, the concepts of water and water objects are considered. According to the author, the new Water Code of the Republic defines the concept of water. This circumstance may be due to the fact that drinking water in certain containers is recognized as an object of private ownership. Therefore, water is a limited object of civil rights.

Муқарризи мақола Қурбонов Қ. Б. – номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент.

О ЗНАЧЕНИИ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ДОГОВОРОВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ

Калидвожаҳо: шартномаҳои ташкилӣ, эҳтиёҷоти ташкилӣ, муносибатҳои ташкилӣ, шартномаи пешакӣ, шартномаи ҷаҳорҷӯба, сохторҳои махсуси шартномавӣ, созишномаҳои пеш аз шартнома.

Ключевые слова: организационные договоры, организационные потребности, организационные отношения, предварительный договор, рамочный договор, специальные договорные конструкции, преддоговорные соглашения.

Keywords: organizational contracts, organizational needs, organizational relations, preliminary contract, framework contract, special contractual structures, pre-contractual agreements.

Новый Гражданский кодекс Республики Таджикистан был принят 24 декабря 2022 года, № 1918 и введен в действие с 1 июля 2023 года¹⁹¹ (далее - ГК РТ), где внесены изменения в общие положения обязательственного права. Новеллами являются регламентация рамочного, опционного договора, опциона на заключение договора.

Еще раньше в Российской Федерации также были внесены существенные изменения в гражданское законодательство. Соответствующие изменения были оформлены Федеральным законом от 8 марта 2015 г. № 42-ФЗ «О внесении изменений в часть первую Гражданского кодекса Российской Федерации»¹⁹². Нововведениями законодателя в основном коснулись общих положений обязательственного права.

Для нас исследовательский интерес представляет разбор тех новых понятий договоров, которые появились в ГК РТ, с целью единообразного понимания договоров имеющих организационный характер.

Что касается исторического аспекта данного вопроса, то начиная со второй половины XX в. в советской цивилистической доктрине начинает формироваться концепция организационных отношений. Первым кто стоял на истоке формирования данной научной концепции и по праву считается его основоположником является О. А. Красавчиков.

Согласно концепции О.А. Красавчикова организационные отношения понимаются как «построенные на началах координации или субординации социальные связи, которые направлены на упорядочение (нормализацию) иных общественных отношений, действий их участников либо на формирование социальных образований»¹⁹³. Данное

*Кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права юридического факультета Межгосударственного образовательного учреждения «Российско-Таджикского (Славянского) университета». 734025, Республики Таджикистан. Душанбе, улица М. Турсунзаде, 30.

¹⁹¹См.: Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022г., № 1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 10.03. 2024).

¹⁹²См.: Федеральный закон от 8 марта 2015 г. № 42-ФЗ «О внесении изменений в часть первую Гражданского кодекса Российской Федерации» // Доступ из справ.-правовой системы «Гарант-Аэро» [Электронный диск]. (дата обращения: 05.03.2024).

¹⁹³См.: Красавчиков О. А. Гражданские организационно-правовые отношения // Советское гражданское право. - 1966. - № 10. - С. 56.

концепция породила в цивилистической доктрине обобщенное понятие особого рода договоров — организационных договоров. В качестве таких договоров рассматривались предварительный договор, учредительный договор, договор о простом товариществе и иные договоры. До формирования данной концепции, в науке гражданского права, указанные договоры исследовались как не взаимосвязанные правовые категории.

В.А. Хохлов в свою очередь разделяя взаимодействия участников гражданских правоотношений на соответствующие стадии, указывает, что организационные правоотношения составляют своего рода «первую» стадию на которой возникает и находит развитие взаимодействия субъектов, а на «второй» стадии, по мнению указанного автора, субъектами уже совершаются акты конкретного взаимодействия. Тем самым заключая организационные договоры, участники гражданского оборота устанавливают для себя базовые условия будущих взаимоотношений¹⁹⁴.

Подвергая анализу цивилистическое исследование, определяющие правовую природу организационных соглашений, необходимо на наш взгляд также указать на работу следующих ученых в данной области. В частности, Б.И. Пугинский исследуя организационные договоры приходит к выводу, что подобные соглашения являются самостоятельными соглашениями в гражданском и коммерческом праве¹⁹⁵. Интересным представляется, также точка зрения авторов, которые рассматривают некоторые организационные соглашения (например, корпоративный договор) как самостоятельный договор¹⁹⁶, а в отношении остальных организационных соглашений мнение ученых расходятся относительно их правовой природы.

Е.А. Суханов в свою очередь понимает под организационными соглашениями те договоры, которые непосредственно направлены не на регулирование товарообмена, а на установление взаимосвязей субъектов будущего товарообмена¹⁹⁷.

В доктрине гражданского права авторами используется разные терминологические комбинации для обозначения правовой природы рассматриваемых соглашений. Например, для обозначения предварительных договоров, опционных и рамочных договоров в науке используются такие термины как «специальные договорные конструкции», «преддоговорные соглашения». Специальные договорные конструкции характеризуются тем, что они подлежат применению практически к любым видам договоров, которые обладают необходимым набором признаков, характерных для каждой специальной договорной конструкции¹⁹⁸.

Стоит отметить, что организационные договоры были предметом исследования отечественных ученых. В том числе Хамроев Ш.С. исследуя институт гражданско-правового договора в Таджикистане отмечает, что «предварительный договор» в научно-цивилистическом обиходе, рассматривается как определенный процесс, сконструированной с позиции заключения основного договора в будущем. Иначе говоря,

¹⁹⁴ См.: Хохлов В.А. Корпоративный договор как организационный договор Российского права // Материалы круглого стола. Тема: «Организационные отношения и организационные договоры» // Вестник ВУиТ. № 4 (81). - 2014г. – С. 217-225.

¹⁹⁵ См.: Пугинский Б.И. Коммерческое право России: Учебник. - М.: Зерцало, - 2005. - С.268.

¹⁹⁶ См.: Хохлов В.А. Указ. соч. С. - 217-225.

¹⁹⁷ См.: Гражданское право: Обязательственное право: Учебник. В 4 т. / Отв.ред. Е.А. Суханов. Т.3. - М.: ВолтерсКлувер, - 2008. - С. 243.

¹⁹⁸ См.: Хохлов В.А. Корпоративный договор как организационный договор Российского права // Материалы круглого стола. Тема: «Организационные отношения и организационные договоры» // Вестник ВУиТ. № 4 (81). - 2014. - С. 217-225; См.: Ананьева А.А. Соглашения, заключаемые в целях организации смешанных перевозок, как организационные и рамочные договоры // Материалы круглого стола. Тема: «Организационные отношения и организационные договоры» // Вестник ВУиТ. № 4 (81). - 2014. - С. 217-225.

именно предварительный договор приводит в движение нормы о договорном праве, придавая им качество подлинного регулятора гражданско-правовых отношений. В этой связи, он остается актуальным как в теоретическом, так и в нормативно-правовом аспекте»¹⁹⁹.

Авторы юридической литературы выделяют также признаки, которые присущи организационным отношениям. Изучение данных признаков позволяет нам идентифицировать указанные отношения²⁰⁰. К данным признакам относятся следующие: организационные отношения создают основу для возникновения других гражданско-правовых отношений; в организационных отношениях наличие признаков эквивалентности, встречности, а часто - и возмездности не является обязательным; по отношению к вещным и обязательственным отношениям выполняют обслуживающую функцию; имущественный признак для организационных отношений не является определяющим.

Необходимо также отметить, о значимой роли правоприменительной практики в разъяснении и толковании организационных договоров, которые при разрешении гражданско-правовых споров и при оформлении процессуальных документов начинают оперировать понятием организационных договоров. По началу только те правоотношения, которые возникали из предварительного договора рассматривались как организационные договоры. Однако, по мере развития доктринальных исследований рассматриваемого вопроса, правоприменитель в качестве договоров имеющих организационный характер в данное время рассматривает такие договора как договор простого товарищества и рамочный договор²⁰¹.

Наряду с расширением сферы применения организационных соглашений, в законодательстве произошли и другие важные изменения. Нововведения коснулись также и специальных договорных конструкций. В науке гражданского права уже давно шла речь о необходимости регламентации в гражданском законодательстве получающих все большую популярность генеральных, или рамочных, договоров, в которых оговариваются общие условия взаимодействия сторон, подлежащие уточнению и дополнению в дальнейшем.

Гражданский кодекс РТ в ст. 494 предусматривает рамочный договор. Однако, до законодательной регламентации данного договора, конструкция рамочного соглашения широко применялся в транспортной области в строительстве, в корпоративных правоотношениях как непоименованный договор.

Итак, в соответствии со ст. 494 ГК РТ «Рамочным договором признается договор, определяющий общие условия взаимоотношений сторон в обязательстве, которые могут быть конкретизированы и уточнены сторонами путем заключения отдельных договоров, подачи заявок одной из сторон или иным образом на основании либо во исполнение

¹⁹⁹См.: Хамроев Ш.С. Формирование и модернизация юридической конструкции института гражданско-правового договора в Таджикистане. дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, - 2022. – С. 289.

²⁰⁰ См.: Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. - М.: Госюриздат, - 1963. - С.64.; Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения // Антология уральской цивилистики. 1925- 1989. - М.: Статут, - 2001.- С. 76.; Пугинский Б.И. Коммерческое право России. - М.: Юрайт, - 2010. – С. 39.; Егорова М.А. Организационное отношение и организационные сделки в гражданско-правовом регулировании // Законы России: опыт, анализ, практика. - 2011. - № 5.- С. 56.

²⁰¹ См., например: информационное письмо Президиума Высшего Арбитражного Суда РФ от 25.02.2014 № 165 «Обзор судебной практики по спорам, связанным с признанием договоров незаключенными», п. 9 ; постановление Четвертого арбитражного апелляционного суда от 28.03.2013 по делу № А58- 4853/2012 // СПС «КонсультантПлюс».

рамочного договора».

Понятие рамочного договора неоднократно выступал предметом цивилистических исследований. К примеру, Б.И. Пугинский приводит следующее определение: «Организационный договор — это соглашение об упорядочении взаимосвязанной деятельности двух и более лиц, определяющее процедуру возникновения и общие условия исполнения конкретных имущественных обязательств в последующем, и (или) о мерах, направленных на повышение эффективности этой деятельности»²⁰². Изучая данное определение мы полагаем, что автор говоря об организационном договоре имеет в виду рамочное соглашение.

Другие исследователи изучая понятие рамочного договора основной упор делают на цель данного соглашения. В частности, Л. Г. Ефимова утверждает, что целью рамочного договора является организация продолжительных деловых связей и чтобы достичь организационных целей требуется заключить договоры-приложения²⁰³.

Таким образом организационные соглашения представляют собой особый вид гражданско-правовых договоров, направленных на организацию совместной деятельности, координацию действий сторон, создание организационных структур и т.д. Они отличаются от основных (имущественных) договоров тем, что их предметом выступают не имущественные, а организационные отношения.

Стоит отметить, что история развития организационных договоров насчитывает четыре основных этапа.

Первый этап, ознаменовался формированием договоров о совместной деятельности, в частности стоит отметить договоров простого товарищества, а также предварительных договоров практический в том виде, в каком мы их знаем сегодня.

Второй этап, приходящийся на первую половину XX века, можно охарактеризовать как стагнационный. В это время развитие организационных договоров остановилось, не происходило ни качественного, ни количественного их приращения.

Третий этап, охватывающий вторую половину прошлого столетия, напротив, демонстрирует положительную динамику в этой сфере. Несмотря на минимальное законодательное регулирование организационных соглашений, на практике и на уровне подзаконных актов наблюдалось некоторое оживление. Появились новые разновидности организационных договоров, начала складываться их научная теоретическая база.

Современный, четвертый этап (с 90-х годов XX века по настоящее время) характеризуется широким распространением организационных договоров в гражданском обороте. Новые востребованные виды таких договоров находят свое прямое отражение в законодательстве, что свидетельствует об активном развитии этого договорного института.

Роль и значение организационных договоров в правовой системе Таджикистана меняется на разных этапах исторического развития. Целью настоящего анализа является определение роли организационных договоров на современном этапе.

Во-первых, несмотря на возможность возникновения организационных правоотношений и на основании закона, именно организационный договор остается наиболее распространенным основанием для их возникновения, изменения и прекращения. Таким образом, организационные договоры обеспечивают динамику развития организационных правоотношений в целом.

²⁰²См.: Пугинский Б. И. Коммерческое право России.- М. : Юрайт - М, - 2001. - С. 59.

²⁰³См.: Ефимова Л. Г. Рамочные (организационные) договоры.- М. : Волтерс Клувер, - 2006. - С. 3.

Во-вторых, организационные договоры можно рассматривать как способ удовлетворения организационных потребностей общества. Организованность является ключевым фактором для развития социума, поскольку координация деятельности его членов, обеспечение их взаимодействия позволяет достичь лучших результатов, чем если бы они действовали обособленно. Организационные договоры выступают инструментом для достижения этих целей – объединяя усилия, стороны стремятся к реализации общей задачи и максимизации полезного эффекта.

В-третьих, организационный договор, как и любой гражданско-правовой договор, представляет собой индивидуальный регулятор организационных отношений. Его условия позволяют учесть специфику конкретной ситуации и согласованные требования сторон, тем самым обеспечивая гибкое и адресное регулирование их взаимодействия.

В-четвертых, организационный договор выступает инструментом планирования сторонами своей будущей деятельности. Закрепляя намерения сторон относительно рамок их предстоящего совместного взаимодействия, договор придает им уверенность в действиях контрагента и связывает их организационными правами и обязанностями. Таким образом, организационный договор способствует переводу стихийных рыночных отношений в плоскость организованного, упорядоченного взаимодействия участников гражданского оборота.

В-пятых, организационные договоры играют ключевую роль в развитии законодательства в сфере регулирования взаимодействия субъектов гражданского права. Фактическое существование и важность организационных отношений объективно требуют их правового упорядочения. И именно юридическая практика применения организационных договоров становится основой, определяющей дальнейшие тенденции развития этих отношений. Наполняя договорные условия согласованным содержанием, участники гражданского оборота фактически закладывают фундамент для будущего нормативно-правового регулирования организационных правоотношений.

Литература:

1. Ананьева А.А. Соглашения, заключаемые в целях организации смешанных перевозок, как организационные и рамочные договоры // Материалы круглого стола. Тема: «Организационные отношения и организационные договоры» // Вестник ВУиТ. № 4 (81). - 2014. - С. 217-225.
2. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. - М.: Госюриздат, - 1963. – 197 с.
3. Гражданское право: Обязательственное право: Учебник. В 4 т. / Отв.ред. Е.А. Суханов. Т.3. - М.: ВолтерсКлувер. - 2008.
4. Егорова М. А. Организационное отношение и организационные сделки в гражданско-правовом регулировании // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2011. – № 5. – С. 10–21.
5. Ефимова Л. Г. Рамочные (организационные) договоры / Москва : Волтерс Клувер, - 2006. –104 с.
6. Красавчиков О. А. Гражданские организационно-правовые отношения // Советское государство и право. – 1966. – № 10: Антология уральской цивилистики. – Москва : Статут, 2001. – С. 156–165.
7. Пугинский Б.И. Коммерческое право России: учебник. - М.: Зерцало. - 2005. – 328 с.

8. Хамроев Ш.С. Формирование и модернизация юридической конструкции института гражданско-правового договора в Таджикистане. дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, - 2022. – 441с.

9. Хохлов В.А. Корпоративный договор как организационный договор Российского права // Материалы круглого стола. Тема: «Организационные отношения и организационные договоры» // Вестник ВУиТ. № 4 (81). - 2014. – С. 217-225.

Қодиров Ш.К.

Фишурда

Дар бораи аҳамияти шартномаҳои ташкилӣ дар ҳуқуқи маданӣ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳими марбут ба институти шартномаҳои ташкилӣ дар ҳуқуқи маданӣ баррасӣ мешаванд. Муаллиф моҳият ва хусусиятҳои ин навъи шартномаҳои маданиро таҳлил намуда, фарқи онҳоро аз шартномаҳои анъанавии моликияти нишон додааст. Дар мақола нақш ва аҳамияти шартномаҳои ташкилӣ дар муомилоти муосирӣ маданӣ ошкор карда шудааст. Таъкид мешавад, ки онҳо як қатор вазифаҳои муҳимро иҷро мекунанд: динамикаи муносибатҳои ҳуқуқии ташкилиро таъмин мекунанд, талаботи ташкилии иштирокчиёро қонеъ мегардонанд ва ба нақшагирии ҷаҳолияти муштаракӣ оянда мусоидат мекунанд. Ба масъалаҳои танзими ҳуқуқии шартномаҳои ташкилӣ, мавқеи онҳо дар системаи шартномаҳои мадани-ҳуқуқи диққати махсус дода мешавад.

Кодиров Ш.К.

Аннотация

О значении организационных договоров в гражданском праве

В представленной статье рассматривается важная проблематика, связанная с институтом организационных договоров в гражданском праве. Автор анализирует сущность и особенности данного вида гражданско-правовых договоров, выделяя их отличие от традиционных имущественных договоров. В работе раскрывается роль и значение организационных договоров в современном гражданском обороте. Подчеркивается, что они выполняют ряд важных функций: обеспечивают динамику организационных правоотношений, удовлетворяют организационные потребности участников, способствуют планированию будущей совместной деятельности. Особое внимание уделяется вопросам правового регулирования организационных договоров, их месту в системе гражданско-правовых договоров.

Kodirov Sh.K.

The summary

On the importance of organizational contracts in civil law

This article discusses important issues related to the institution of organizational contracts in civil law. The author analyzes the essence and features of this type of civil law contracts, highlighting their difference from traditional property contracts. The work reveals the role and significance of organizational contracts in modern civil circulation. It is emphasized that they perform a number of important functions: they ensure the dynamics of organizational legal relations, satisfy the organizational needs of participants, and contribute to the planning of future joint activities. Particular attention is paid to the issues of legal regulation of organizational contracts, their place in the system of civil law contracts.

НАМУДҶО ВА АЛОМАТҶОИ РОЗИГӢ ДАР ҲУҚУҚИ МАДАНИӢ

Калидвожаҳо: ҳуқуқи маданӣ, розигӣ, мафҳум, аломатҳо, аҳдҳо, шартнома, шахсони сеюм, қонунгузорӣ, молумулк, ирода, товони зарар, мақомоти давлатӣ.

Ключевые слова: гражданское право, согласие, понятие, элементы, сделки, договор, третьи лица, законодательства, имущества, воля, компенсация ущерба, государственные органы.

Key words: civil law, consent, concept, elements, transactions, contract, third parties, legislation, property, will, compensation for damage, government bodies.

Розигӣ ҳамчун воситаи танзимкунанда ба раванди ба даст овардани созиш ё аҳд байни иштирокчиён дар вазъият мушаххас тааллуқ дорад. Ин як ҷанбаи муҳими ҳамкориҳои байнишахсӣ, идоракунии ташкилӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ ва дигар соҳаҳо мебошад. Аммо азбаски ҷунин розигӣ ба амалҳои ҳуқуқӣ тааллуқ дорад, ҳуқуқи граждани онро ба раванди танзим ҷалб намуда, ба мазмуни ибтидоии иҷтимоию иқтисодӣ он шакли васеъи ҳуқуқӣ медиҳад.

Тавре О.А. Красавчиков қайд намуда буд, ки шаклҳои ҳуқуқии бояд на танҳо зухуроти ҳаёти ҳуқуқӣ ба мисли «шахси ҳуқуқи» ё намудҳои гуногуни муносибатҳои ҳуқуқи, балки амали ҳуқуқии субъектҳои ҳуқуқи шахрвандиро низ дар бар гиранд²⁰⁴. Аммо, сарфи назар аз гуногунии навъҳои ифодаи иҷозати иродавӣ, шакли ҳуқуқии розигӣ ҳамеша бетағйир мемонад, ки аз ин мавҷудияти баъзе аломату хосиятҳои устувори он гувоҳӣ медиҳад.

Дар ибтидои таҳлили муҳимтарин хусусиятҳои розигӣ, пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки он як амали яктарафа аст. Барои ба амал омадани таъсири ҳуқуқӣ, ки бо розигӣ алоқаманд аст, изҳори муқобили ирода аз ҷониби ягон субъект талаб карда намешавад. Дар адабиёт дуруст қайд мегардад, ки розигӣ ифодаи муайяни ирода буда, ба муносибатҳои беруна нигаронида шуда, факти ҳуқуқии, ҳуқуқи хусусиро ифода мекунад. Шахс бо додани розигӣ иродаи шахсии худро ташаккул дода, онро ба таври беруна изҳор менамояд, яъне амали муайянеро анҷом медиҳад – амалҳои иродавӣ, ки ин натиҷаи равандҳои равонии ихтиёрии шахсбуда, дар дохили шахсба амал меоянд, амал дар ин ҳолат ҳамчун шакли зоҳирии ифодаёбии ирода шахсбаромад мекунад²⁰⁵. Дар баробари ин, «...сарфи назар аз ин шакли адабети ифодаи андешаи қонунгузор, розигӣ бар хилофи ҳама гуна шартномҳо, ҳамеша мутақобила (созишномаи дучониба ё бисёрҷониба) мебошанд, амали якҷониба мемонад»²⁰⁶.

* Унвонҷӯи шӯбаи масоили назариявии давлат ва ҳуқуқи муосири Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

²⁰⁴ Ниг.: Красавчиков О.А. Гражданское правоотношение – юридическая форма общественного отношения.- Свердловск, 1970. - С. 18.

²⁰⁵ Ниг.: Воробьева Е.А. Правовая природа согласия антимонопольного органа на совершение сделки юридическим лицом.- М., 2001. - С. 132.

²⁰⁶ Ниг.: Красавчиков О.А. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и функции.- Свердловск, 1970. - С. 274.

Дар баробари ин бояд қайд намуд, ки барои шахсе, ки розигӣ медиҳад, имконияти содир кардани ин кирдор аҳаммияти калон дорад. Дар баробари ин, барои субъекте, ки амалаш тасдиқро тақозо мекунад, розигӣ амали иловагӣ ба ҳисоб меравад. Агарков розигии кредиторро ба интиқоли қарз ба назар гирифта, қайд кардааст: «Розигии кредитор танҳо шарт мебошад, ки барои дуруст будани интиқоли қарз зарур мебошад, аммо унсури шартномае, ки ин таъсири ҳуқуқиро ба вучуд меорад, намебошад»²⁰⁷. Аз ин рӯ, барои он ки розигӣ ҳамчун амали ҳуқуқӣ эътироф карда шавад, зарур аст, ки он шартӣ қонунӣ будани ҳама гуна амали дигар бошад²⁰⁸. Дар воқеъ, розигӣ ҳамчун факти мустақили ҳуқуқӣ танҳо вобаста ба дигар амалҳои ҷудогона эътироф мегардад. Дар ҷудогӣ аз амали маъқул доништашаванда розигӣ ягон маънои аҳамити ҳуқуқӣ надорад. Дар ин маврид ҳатто нуктаи назар баён карда шуд, ки «дар қонуни маданӣ «розигии» шахсбар муқоиса аз «созишнома» далели мустақили ҳуқуқиро (ба маънои шартнома-созишнома) нишон намедиҳад, балки танҳо як ҷузъи таркиби ҳуқуқӣ хоҳад буд»²⁰⁹. Ҳамин тавр, розигӣ, бар хилофи созишнома (шартнома) ҳамеша амали яктарафа бо тамоми оқибатҳо и ба миёномада ба ҳисоб меравад²¹⁰.

Чунин ба назар мерасад, ки қонунгузор талаботи гирифтани розигиро ҳангоми бастанӣ аҳдҳо бо мақсади асосии тасдиқи эътибори аҳд (риояи қонун, қобилияти иштироки шахсон дар муомила, риояи ирода ва ифодаи ирода) муқаррар кардааст. Ба андешаи мо, эътибори аҳд санги асосиест, ки устувории тамоми муомилоти маданиро таъмин мекунад ва додани розигӣ барои анҷом додани аҳд воситаи муассири тасдиқи эътибори он мебошад.

Чунин ба назар мерасад, ки қонунгузор талаботи гирифтани розигиро ҳангоми анҷом додани аҳдҳо бо мақсади асосии тасдиқи эътибори аҳд (риояи қонун, қобилияти иштироки шахсон дар аҳд, риояи ирода ва ифодаи ирода) муқаррар кардааст. Ба андешаи мо, эътиборнокии устувории тамоми аҳдҳои маданиро таъмин мекунад ва додани розигӣ барои анҷом додани аҳд воситаи муассири тасдиқи эътибори он мебошад.

Бо вучуди ин, бо мавқеъе, ки мустақилияти розигиро ҳамчун факти алоҳидаи ҳуқуқӣ зерӣ шубҳа мегузорад, розӣ шудан душвор аст. Тибқи андешаи М.А. Рожков «Сабаби ба вучуд омадани муносибатҳои ҳуқуқӣ нагардида, аммо далели мобайнии ҳуқуқӣ буда, розигӣ дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун ё шартнома шартӣ ҳатмии бастанӣ шартнома мебошад, яъне ҳамчун унсури зарурии таркиби ҳуқуқӣ баромад мекунад»²¹¹.

Ҳангоми таҳлили сохторҳои воқеии мушаххас чунин ба назар мерасад, ки унсурҳои онҳо як тартиб нестанд. Баъзе фактҳо хусусияти асосӣ дошта, мазмуни асосии вазъияти ҷамъиятиро ифода мекунанд. Дигарҳо ба ҷиҳатҳои ташкилӣ, мувофиқавӣ-расмӣ ва протессуалии ташакули таркиб алоқаманд мебошанд²¹². Аз рӯи моҳият розигӣ як навъ

²⁰⁷ Ниг.: Агарков М.М. Перевод долга (Ст. 126 и 127 Гражданского кодекса РСФСР) // Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 1.- М. : Статут, 2012.- С. 233.

²⁰⁸ Ниг.: Мейер Д. И. Русское гражданское право (в 2 ч.).- М. : Статут, 2003.- С. 194.

²⁰⁹ Ниг.: Звенигородская Н.Ф. Договор, соглашение, согласие в семейном праве: проблема терминологии и соотношения // Мировой судья. -2011.- № 6.- С. 15.

²¹⁰ Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения.- М., 1998.- С. 120–121.

²¹¹ Ниг.: Рожкова М.А. Теории юридических фактов гражданского и процессуального права: понятия, классификации, основы взаимодействия.- М., 2000. - С. 140-141.

²¹² Ниг.: Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. - Саратов: Издательство Саратовского университета, 1980.- С. 56.

пайванди пайвасткунандаи минбаъдаи муносибатҳои ҳуқуқиро ифода мекунад, яъне унсури сохтори таркиби ҳуқуқӣ мебошад. Розигӣ дар якҷоягӣ бо дигар фактҳои ҳуқуқӣ барои ба вучуд омадан, қатъ ё тағйир додани ҳуқуқу ўҳдадориҳои шахсони дигар асосмегардад²¹³.

Ҳатто дар ҳолатҳои, ки барои анҷом додани аҳди ҳуқуқӣ изҳори иҷозаи ирода зарур аст, розигӣ амали мустақили якҷониба боқӣ мемонад. Зеро « шахсе, ки барои эътибори аҳд розигӣ у зарур аст, тарафи аҳд нест, пас... ифодаи иродаи ин гуна шахс ба таркиби аҳд дохил намешавад. Розигии шахси дигар (сеюм) чузъи таркибии аҳди ҳуқуқӣ нест. Он танҳо як унсури зарурӣ барои қонунӣ будани он аст»²¹⁴.

Хусусияти дигари муҳими ҳуқуқии розигӣ гуногунрангии заминаи ҳуқуқии он мебошад. Тавре Б.Б. Черепакхин дуруст қайд кардааст: «барои он ки касе бо иродаи яктарафаи худ тағйироти ҳуқуқиро ба амал оварад, ки шахси дигарро водор месозад... бояд ваколати махсусдошта бошад, ки дар асоси меъёри ҳуқуқӣ ё муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар он субъекти ифодакунандаи иродаи яктарафа аллакай бо шахсе қарор дорад, ки нисбат ба он у ҳуқуқиро ба амал баровардани иродаи яктарафаи худро дорад²¹⁵». Асоси меъёрии ваколати субъективии изҳори розигӣ, чун қоида, муқаррароти мушаххаси қонун ё санади дигари ҳуқуқӣ мебошад.

Аммо набояд фаромӯш кард, ки ба субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ қобилияти мустақилона танзим намудани амалиёти худ тавассути бастанӣ шартномаҳо ва содир намудани санадҳои яктарафаи васиятнома дода шудааст. Ба ибораи дигар, дар доираи муқарраркардаи ба субъектҳои ҳуқуқӣ маданӣ имконият дода мешавад, ки қонуни худро «эҷод кунанд». Дар баробари ин, «ҳамеша дар бораи озодии шартномавӣ сухан рондан нодуруст мебуд, зеро қонунгузор инчунин ҳангоми содир намудани қиноят қафолати озодиро таъмин менамояд.

Дар баробари ин, «ҳамеша дар бораи озодии шартнома сухан гуфтан нодуруст мебуд, зеро қонунгузор ҳангоми бастанӣ аҳдҳои маданӣ яктарафа қафолати озодиро низ таъмин менамояд»²¹⁶. Муқаррароти зикршуда, ба андешаи мо, на танҳо барои аҳдҳои якҷониба, балки барои ифодаи якҷонибаи иҷозатдиҳандаи ирода низ эътибор дорад. Вобаста ба ин, барои доштани қувваи ҳуқуқии розигӣ, ки зарурати баёни он на бо волеияти қонун, балки бо созиши тарафҳо муайян карда мешавад, асосҳо ҷой доранд.

Мавриди зикр аст, ки субъектҳои ҳуқуқӣ маданӣ аксаран аз озодии зикршудаи баёни яктарафаи иҷозати ирода истифода мебаранд. Таҷрибаи судӣ бисёр ҳолатҳои меҳонад, ки имкони иҷрои амали ҳуқуқӣ аз ҷониби тарафҳо вобаста ба розигии субъекти муносибатҳои ҳуқуқии нисбӣ ё шахси сеюм дода мешавад. Ҳамин тавр, қувваи ҳуқуқии чунин, масалан, шартӣ шартномавӣ эътироф карда мешавад, ки тибқи он тарафҳо ўҳаддор мешаванд, ки маълумоти дар шартнома мавҷудбударо бе розигии тарафи дигар ифшо накунанд ё ба шахсони сеюм надиҳанд. Ғайр аз ин, ба шартномаи иҷора дохил

²¹³ Ниг.: Чефранова Е.А. Правовая природа согласия супруга на совершение сделки. Удостоверение согласия супруга нотариусом. // Нотариальный вестник. - 2011. - № 5. - С. 8-9.

²¹⁴ Ниг.: Дихтяр А.И., Шеломанова Л. В. Согласие на совершение сделки с земельным участком как условие ее действительности: материально – правовые и процессуальные аспекты. // Аграрное и земельное право. – 2017. - №6. – С. 147.

²¹⁵ Ниг.: Черепакхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. - М.: Госюриздат, 1962. С. 29-30.

²¹⁶ Ниг.: Сенина Ю.Л. Категория воли в гражданском праве России (в аспекте гражданско-правовой сделки): диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.03. - Новосибирск, 2006. - С. 94.

кардани шарте қонунӣ доништа мешавад, ки ба иҷорагир имкон медиҳад, ки бо розигӣ иҷорадеҳ навъи истифодаи иҷозати предмети иҷора тағйир диҳад.

Тавассути шартнома ба миён омадани оқибатҳои ҳуқуқӣ метавонад ба розигӣ тарафҳо вобаста бошад, агар бо ин вайроншавии меъёрҳои ҳатмии ҳуқуқи маданӣ роҳ наёбад.

Розигӣ метавонад амали ҳуқуқӣ эътироф карда шавад, агар он ба қонун ё созишномаи тарафҳои ба қонун мувофиқ асосёфта бошад. Дар робита ба ин, қайд мегардад, ки тарафи субъєктивии амали ҳуқуқӣ инҳоро метавонад дар бар гирад:

-розигии (иҷозати) субъєкти дигар дар ҳолатҳое, ки тибқи қонун гирифтани чунин розигӣ зарур аст, ҳуҷҷатҳои таъсисии шахси ҳуқуқӣ, шартномҳо ва ғайра);

-аз ҷониби як шахсмаъқул дониستاني амали ҳуқуқии аз ҷониби шахси дигар содиргардида, агар тибқи қонун чунин маъқул донистан ҳуҷҷатҳои таъсисии шахси ҳуқуқи ё шартнома зарур бошад.

Тавре дар адабиёт қайд мегардад, «ҳуқуқи розигӣ ин як намуд ҳуқуқӣ яклаҳзавӣ буда, ҳолати «пайвастагӣ»-и субъєктҳои ҳуқуқро ба вучуд меорад, ки дар он як нафар ҳуқуқ дода мешавад, ки / иҷозат диҳад ё надидан ва дигарро маҷбур аст, ки чунин иҷозатро бо мақсади ба миён омадани оқибатҳои пешбиниамудай қонун ба даст орад²¹⁷. Олимоне, ки ин мавқеъро ишғол менамоянд, қайд мекунанд, ки бар ҳилофи тамоми дигар намудҳои ҳуқуқ ҳуқуқҳои яклаҳзагина нақши хидматиро иҷро мекунанд ва боиси ба даст овардани фоида намебошанд, балки барои ташаккули ҳуқуқи субъєктивии гирифтани манфиат нигаронида шудаанд²¹⁸.

Масъалаи мафҳум ва моҳияти ҳуқуқии ваколатҳои яклаҳзаина баҳсталаб аст. М.М. Агарков «ҳуқуқи тағйир додани мақоми ҳуқуқӣ»-ро ҳамчун гурӯҳи махсуси ваколатҳо муайян намуда, қайд кардааст: «...ҳар як ҳуқуқи субъєктивӣ вобастагии муайяни ҳуқуқии як шахс ба шахси дигар мебошад. Аз ин рӯ, вақте ки соҳаи ҳуқуқии касе бо имконияти изҳори иродаи шахси дигар вобаста аст, мо метавонем қайд кунем, ки ҳуқуқи субъєктивӣ вучуд дорад. Хусусияти хоси ҳуқуқ ба тағйир додани вазъияти ҳуқуқӣ дар он аст, ки чунин ҳуқуқ бо уҳдадории субъєкти ғайрифайзол оид ба иҷро ё худдорӣ аз ягон амал, балки танҳо бо алоқа ба он мебошад²¹⁹.

Ба андешаи С.Н. Братус ҳуқуқи субъєктивӣ «ченаки муайяни рафтори бо қонун таъминшуда ё аниктараш, ҳамчун имконият ва таъминоти муайяни рафтори шахсе, ки ба шахстааллуқ дорад, дар муқоиса аз уҳдадорӣ мебошад, ки он ҳам андозае мебошад. рафтор, восита

С.Н. Братус чунин меҳисобад, ки ҳуқуқи субъєктивӣ ин «ченаки муайяни рафтори бо қонун таъминшуда ё аниктараш, ҳамчун имконият ва таъминоти рафтори муаянгардидаи шахсе мебошад, ки ба шахстааллуқ дорад ва дар муқоиса бо уҳдадорӣ, ки он ҳам ченаки рафтор мебошад, маънои зарурати ин рафторро бо шахси уҳдадор дорад. Олим дар асоси равиши қайдгардида дарки ҳуқуқи субъєктивӣ қайд кардааст: «Мо аз фаҳмиши васеътари ҳуқуқи субъєктиви мебароем ва бинобар

²¹⁷ Ниг.: Сулова С.И. Категория «согласие» в жилищном праве // Сибирский юридический вестник.- 2013.- № 1.- С. 51.

²¹⁸ Ниг.: Скобликова Е.Л. Правовая природа согласия супруга на совершение другим супругом сделки по распоряжению общим имуществом: дисс. ... кандидата юридических наук: 12.00.03.- М., 2011.- С. 92.

²¹⁹ Ниг.: Агарков М.М. Юридическая природа железнодорожной перевозки // Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 2.- М. : Статут, 2012.- С. 527.

ин... мо чунин мешуморем, ки ҳуқуқҳои ба истилоҳ яклаҳзаина ҳуқуқҳои субъективи мебошанд»²²⁰. Ба ақидаи В.И. Серебровский «ягон асос ҷой надорад то, ки ба сифатаи ҳуқуқҳои субъективи маданӣ ваколатҳои дар асоси қонун ба шахтааллукдошта эътироф накунем, аз имкони - тавассути ифодаи яктарафаи ирода - ба вуҷуд овардан, тағйир додан ё катъ намудани он иборатанд, дар ҳоле, ки чунин ваколатҳо ба ўҳдадорӣ мушаххаси касе муҳолифат намекунад»²²¹.

Ваколати субъект оид ба изҳори розигӣ, чун қоида, ба робитаи мушаххаси ҳуқуқие асосмеебад, ки байни шахси ваколатдор ва субъекти иҷрокунандаи амалҳои тасдиқшуда мавҷуд аст. Истисно ҳолатҳое мебошанд, ки розигӣ аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ дода шуда, ҳуди баёни иҷозати ирода шакли санади маъмуриро мегирад. Дар чунин маврид салоҳияти изҳори розигӣ ба салоҳияти маъмурии мақомоти давлатӣ асосмеебад, на ба алоқаи ҳуқуқии субъектҳо.

Чун қоидаи умумӣ, ваколати додани розигӣ ҳуқуқи субсидиарӣ ва махсусмебошад, ки амалисозии беамонияти ҳуқуқи субъективиро таъмин менамояд ё дар механизми ташаккули он иштирок мекунад.

Ҳамин тавр, тибқи моддаи 450 Кодекси маданияи ҚТ, ҳуқуқҳои субъективи кредитор аз рӯи ўҳдадорӣ молумулкӣ ҳуқуқи махсуси изҳори розигӣ ба интиқоли қарзро дар бар мегирад²²².

Ба кредитор ин имконияти ҳуқуқи дода мешавад, зеро у ба қарздор бо ўҳдадори вобаста аст, ки ўҳдадориҳо аз руи он ба шахси дигар мегузарад ва шахсияти қарздори нав ба кредитор бетафовут нест.

Дар ин маврид ваколати изҳори розигӣ барои беамоният татбиқ шудани ҳуқуқи асосии субъективи мусоидат менамояд - талаб қардани иҷрои ўҳдадорӣ аз ҷониби қарздор. Дар мисоли дигар сохтори ҳуқуқи маҳдуди ашёии идоракунии оперативӣ, инчунин муносибатҳои тобеиятӣ-маъмурий тибқи моддаи 338 Кодекси маданияи ҚТ қорхонаи давлатиро маҷбур месозад, ки вобаста бегона гардина молу мулк қорхона ё бо тарзи дигар онро ихтиёрдорӣ намудан он аз молики ин молу мулк розигӣ гирад.

Нуктаи назари он муҳаққиқоне низ ҷолиби таваҷҷӯҳ аст, ки бо назардошти навъҳои алоҳидаи розигӣ дар бораи хусусияти шахсии салоҳият дар баёни иҷозати ирода ба ҳулосае меоянд. Ҳамин тавр, дар адабиёт чунин ақида баён шудааст, ки розигӣ зану шавҳар барои бастанӣ аҳд оид ба ихтиёрдорӣ молу мулкӣ умумӣ танҳо шахсан мумкин аст.

О.В. Гутников инчунин, кайд мекунад, ки «...дар қонунгузорӣ ҳолатҳое ба миён омадаанд, ки барои эътибори ҳуқуқи пайдо намудани аҳд на хохиши тарафҳои аҳд, балки иродаи шахси сеюм зарур буд, ки аз руи қонун

²²⁰Ниг.: Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. - М.: Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947.- С. 34.

²²¹Ниг.: Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права // Избранные труды по наследственному и страховому праву.- М.: Статут, 2003.- С. 74-75.

²²²Ниг.: Кодекси маданияи ҚТ аз 24 декабри соли 2022, № 1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03 соли 2024).

ваколатдор гардида буд барои содир намудани аҳд розигӣ диҳад. Ин шахси сеюм дар аҳди дахлдор манфиати моддӣ надошт, аммо ҳуқуқи додани розигӣ як ҳуқуқи комилан шахсӣ буд.»²²³

Азбаски ҳуқуқи изҳори розигӣ ҷузъи ҷудонашавандаи ҳуқуқи субъективӣ мебошад, ҷудо намудани онҳо воқеан ғайриимкон аст. Аммо, аз маъноӣ онро надорад, ки имконияти қонунии додани розигӣ дар ҳама ҳолатҳо ҳуқуқи шахсӣ аст. Зери мафҳуми ҳуқуқҳои шахсӣ одатан «...ҳуқуқи субъективӣ, ки вобаста ба неъматҳо, ки мазмун иқтисодӣ надоранд, ба вучуд омада, бо шахсияти шахси ваколатдор зич алоқаманд буда, дорои асосҳои махсуси пайдоиш ва қатъ мебошанд»²²⁴. Ба ақидаи В.С. Синенко «ҳуқуқи шахсии ғайримоумулкӣ – ҳуқуқи субъективӣ мебошад, ки хусусияти истисноӣ дошта, барои ба вучуд омадан ва қатъ гардидани асосҳои мушаххасдоравал имкони қонунгардонидани манфиати ғайримолумулкиро фароҳам меоварад, ки эквивалент надорад ва шахсро фард мекунад»²²⁵. М.А. Рожкова мавқеи муқобилро ишғол мекунад ва таъкид мекунад, ки ҳуқуқ ба неъматҳои ғайримоддӣ – “ҳуқуқ ва озодиҳои ҷудонашавандаи инсон – наметавонанд ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ ҳисоб карда шаванд»²²⁶.

Ваколати розигӣ аксар вақт ҳифзи ҳуқуқҳои шахсии шахрвандонро таъмин мекунад. Шахси воқеӣ метавонад номашро дар тамоми соҳаҳои фаъолият, аз ҷумла фаъолияти соҳибдорӣ, истифода намояд. Ба даст овардани ҳуқуқу уҳдадориҳо бо номи шахси дигарро ҳама намешавад. Ҳангоми амалисозии ҳуқуқу уҳдадориҳои алоҳида мувофиқи қонунгузорӣ мумкин аст таҳаллусистифода шавад ва ё ҳуқуқу уҳдадориҳо бе зикри ном ба даст оварда шаванд. Тафсири ҳуқуқ ба ном аз нуқтаи назари назарияи ҳуқуқи шахсӣ, ки дар ҳуқуқшиносӣ и муқаррар шудааст, хусусияти мутлақи онро муайян намуда, соҳиби ҳуқуқро аз ҳама ҷиҳат ва ҳар қанч қанч мекунад²²⁷.

Аммо дар аксари мавридҳо салоҳияти розигӣ додан ба ҳеҷ вазъ бо шахсияти соҳиби он алоқаманд нест. Он дар баробари ҳуқуқи субъективӣ, ки қисми ҷудонашавандаи он мебошад ва таъбиқи онро таъмин менамояд, озодона мегузарад. Илова бар ин, қобилияти маъқул донистани амали дигарон ба ҳеҷ вазъ молики онро таъсир намекунад ва барои ба вучуд омадан ё қатъ шудани он асосҳои мушаххаснадоравал.

Ҳамин тавр бояд қайд намуд, ки ҳуқуқи баёни розигиро ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ мустақил ҳисоб кардан мумкин нест. Гузашта аз ин, барои эътирофи ҷунин имконияти ҳуқуқӣ ҳамчун ҳуқуқи шахсӣ ягон асосҳои надорад. Ваколати баёни яктарафаи иҷозатдиҳии ирода ё ба салоҳияти мақомоти давлатие, ки қонун муқаррар кардааст, ё ба муносибатҳои нисбии ҳуқуқие, ки байни субъекти ваколатдор ва шахсе, ки амали маъқулдониста шударо иҷро менамояд, асосмеебад. Ҳуқуқи баёни розигӣ аз он ҷиҳат танҳо хусусияти кумаккунанда дорад, ки он ҳеҷ гоҳ мазмун асосии ҳуқуқ субъективиро таъкил намедиҳад, балки танҳо дар механизмҳои таъкил ё амалишавии он иштирок

²²³ Ниг.: Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. -М.: Бератор-Пресс, 2003.- С. 456.

²²⁴ Ниг.: Малеева М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. Пособие для слушателей народных университетов.- М. : Знание, 1991.- С. 9.

²²⁵ Ниг.: Синенко В. С. Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав: автореферат дисс. ... кандидата юридических наук: 12.00.03.- Белгород, 2002.- С. 7.

²²⁶ Ниг.: Рожкова М. А. Новеллы Гражданского кодекса РФ: расширен ли круг объектов гражданских прав // Хозяйство и право.- 2014.- № 3.- С. 4.

²²⁷ Ниг.: Михайлова И.А. Гражданская правосубъектность физических лиц свете реформирования ГК России // Законы России: опыт, анализ, практика. - 2012.- № 2.- С. 19.

мекунад.

Баррасии масъалаи манфиатҳое, ки бо навъҳои гуногуни изҳороти иҷозатдиҳандаи ирода ҳифз шудаанд, аҳамияти махсуси назариявӣ ва амалӣ дорад. «Ҳангоми ворид шудан ба муносибатҳои ҷамъиятӣ аъзоёни ҷомеаи маданӣ манфиатҳои шахсии худро амалӣ мекунанд. Бархе аз ин манфиатҳо эътироф шудаанд, дигаронро қонун эътироф намекунад. Манфиатҳое, ки қонун онҳоро эътироф менамояд, сифатҳои нави иҷтимоӣ пайдо мекунанд: онҳо ба манфиатҳои ҳуқуқӣ табдил меёбанд²²⁸. Ҳамзамон, фатҳҳои барои ҳуқуқи маданӣ аҳамияти калондошта, ки бо иродаи озоди субъект ба вучуд омадаанд, ҳадаф ва манфиатҳои бевоситаи уро амалӣ менамоянд²²⁹.

Дар адабиёти илмӣ қайд карда шудааст, ки «розигии шахси сеюм... метавонад ба манфиати шахси аҳдсодиркуанда ва ба манфиати ҳуди шахси сеюм дода шавад»²³⁰. Розигӣ инчунин ба манфиати ашхоси дигар, аз ҷумла ба манфиати доираи номуайяни онҳо ва ҳатто ба манфиати оммавӣ низ талаб карда шуда метавонад²³¹. Л. Эннексерус розигии барои бастанӣ аҳдро баррасӣ намуда, ба хулоса омадааст, ки розигӣ талаб карда шуда метавонад: ба манфиати субъектҳои аҳд (ё шахсоне, ки онҳоро намояндагӣ мекунанд) бо мақсади хифзи онҳо аз зарар; ба манфиати шахсе, ки розигӣ байн менамояд, зеро аҳд аз номи у баста мешавад; бинобар сабаби дар аҳд мавҷуд будани муқаррарот оид ба ҳуқуқҳои шахсе, ки розигии ӯ зарур аст; дар ҳолате, ки аҳд ҳадди ақал бавосита ба ҳуқуқ ё манфиатҳои шахсе, ки розигии ӯ зарур аст, таъсир расонад²³².

Маҷмуи нуқтаҳои назари номбаршуда имкон медиҳад, ки чунин хулосаро қайд наем, ки розигӣ хифзи манфиатҳои доираи васеи одамонро таъмин карда метавонад. Баъзе намудҳои розигӣ дар қонун ба манфиати субъекте, ки барои баёни розигӣ ваколатдор карда шудаанд, муқаррар гардидаанд.

Дар ҳолатҳои дигар, мақбул доништан ба ҳифзи манфиатҳои шахсони сеюм, ки бевосита дар қонун зикр шудааст, хизмат мекунад. Масалан, тибқи қисми 1 моддаи 27 Кодекси маданияи ҚТ ноболиғони аз чордаҳ то ҳаҷдаҳсола бо розигии хаттии намояндагони қонунии худ (падару модар, фарзандхондагон, парастор ва шахсони онҳоро ивазкуанда) аҳдро, анҷом медиҳанд. Аҳди анҷомдодаи чунин ноболиғон, ки бе розигии намояндагони қонунии онҳо анҷом дода шудаанд, ҳангоми минбаъд онро хаттӣ маъқул доништани намояндагони қонунии онҳо боэътибор мебошанд.

Дар адабиёти илмӣ қайд карда мешавад, ки розигии шахси сеюм барои анҷом додани амалиёти муайян метавонад бо сабабҳои гуногун талаб карда шавад, ки одатан дар робита бо ҷой доштани манфиати аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳим шахси сеюм, ки бо аҳд метавонад ба он таъсир расонад вобаста аст: тағйир додани вазъи молу мулки шахси сеюм, таъсир расонидан ба ҳуқуқ ва уҳдадориҳои субъективии ӯ²³³. Масалан, розигии

²²⁸ Ниг.: Крашенинников Е.А. Правовая природа охраняемого законом интереса // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ.- 2010.- № 5.- С. 72.

²²⁹ Ниг.: Балева Е.Л. Согласие как юридический факт // Проблемы современного российского законодательства.- Иркутск: Иркутский юридический институт (филиал) Российской правовой академии Министерства юстиции Российской Федерации, 2012. - С. 123.

²³⁰ Ниг.: Данилов И.А. Недействительность сделок, совершенных без согласия третьих лиц // Право и жизнь. - 2006. - № 95.- С. 20.

²³¹ Ниг.: Гутников О.В. Асари ишорашуда.- С. 454.

²³² Ниг.: Эннексерус Л. Курс германского гражданского права. Полутом 2. Введение и общая часть.- М.: Издательство иностранной литературы, 1950.- С. 321.

²³³ Ниг.: Воробьева Е.А. Правовое регулирование сделок, требующих согласия (одобрения) третьих лиц // Журнал российского права.- 2012.- № 3.- С. 113.

кредитор ифодаи родаи яктаарафа мебошад, зарур барои он аст, ки шартномаи байни карздорон даҳолат ба доираи ҳуқуқи он мебошад.

Дар ин ҳолат, манфиатдории кредитор дар қобилияти тасдиқ ё манъ кардани аҳд бешубҳа мебошад. Дарвоқеъ, дар натиҷаи анҷом додани амалҳои маъқул дониста шуда, барои кредитор оқибатҳои ҳуқуқӣ ба миён меоянд таркиби субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ тағйир меёбад, ки кредитор иштирокчии бевоситаи он мебошад. О.А. Красавчиков қайд намуда буд, ки лаҳзаи душвортарин дар ҳаракати муносибатҳои ҳуқуқӣ тағйирёбии он мебошад. Ҳар як дигаргунӣ инкори пешина ва пайдоиши нав аст. Муносибатҳои ҳуқуқӣ метавонанд дар ду самт тағйир ёбад – аз рӯи мазмуни он ва аз субъектҳо²³⁴.

Инчунин ҳолатҳое баёни розигӣ низ маъмуланд, ки ҳифзи манфиатҳои субъекти ба розиги ваколатдорро таъмин менамоянд, сарфи назар аз он ки амале, ки ба он розигӣ дода мешавад барои ин шахсоқибатҳои ҳуқуқиро ба вуҷуд намеорад. Дар робита ба ин, қайд карда мешавад, ки розигии шахси сеюм барои манфиатҳои шахсияш ҳангоме талаб карда мешавад, ки ӯ ба предмети аҳд, ки бе иштироки ӯ амалӣ мегардад ягон ҳуқуқ дошта бошад (масалан, иҷорадеҳ ба амволи ба иҷорагир додашуда, ки ба зеричора дода мешавад ҳуқуқи моликият дорад²³⁵. Мисоли дигар, моддаи 667 Кодекси маданияи ҚТ мебошад, ки тибқи он пардохткунандаи рента ҳуқуқ дорад молу мулки ғайриманқулеро, ки ба ӯ барои таъминоти якумра супорида шудааст, танҳо дар сурати мавҷуд будани розигии гирандаи рента бегона кунад, ба гарав гузорад ё ба тарзи дигар истифода барад.

Дар ин ҳолатҳо амалҳои маъқул дониста шуда ҳуқуқ ё уҳдадорихои субъекти тибқи қонун барои изҳори розигӣ ваколатдоршуда ба миён намеоранд тағйир намедихад. Дар ҳамин ҳол, манфиати ӯ ба қобилияти маъқул доништан ё манъ кардани амалҳои қонунии шахсони сеюм низ шубҳа надорад. Дар мисолҳои дар боло овардашуда барои субъекти ваколатдоре, барои амали дигарон розигӣ медиҳад, шахсият ва вазъи амволии соҳибони ашёе, ки ҳуқуқ ба онҳо тааллуқ дорад ё метавонад дар оянда пайдо шавад, муҳим аст. Дар ин маврид розигӣ бояд ҳамчун воситаи иловагии ҳифзи ҳуқуқи моликият ба ҳисоб гирифта шавад.

Хусусияти дигари розигӣ оддӣ будани моҳияти он аст. Ҳангоми изҳори розигӣ субъект метавонад амали тарафи дигарро (тарафҳоро) танҳо дар шакле, ки онҳо ба нақша гирифта шуда буданд ё аллакай амалӣ карда шудаанд, тасдиқ намояд. Мазмуни розигӣ ин қарори оддӣ ва яхелаи қабул ва маъқул доништани тартиби пешниҳодшудаи иҷрои амалҳо мебошад. Ба ибораи дигар, мазмуни розигӣ ба ҷавоби элементарии «Бале» маҳдуд карда мешавад.

Ҳуқуқи маданӣ як қатор амалҳои дигари ҳуқуқиро маълуманд, ки мазмуни онҳо ба ҳамин андоза содда мебошанд. Масалан, рад кардани иштирокчии ҷамъият аз истифодаи ҳуқуқи афзалиятнок барои харидани ҳисса дар сармояи оинномавии ҷамъият (м. 23 Қонуни «Дар бораи ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд». Мазмуни амалҳои номбаршуда ҳамон одди буда, аммо ҳамзамон ба розигӣ аз ҷиҳати маъно муҳолиф аст.

Дар воқеъ, розигӣ ҳеҷ гоҳ уҳдадориро барои иҷрои амали маъқул донисташаванда ба вуҷуд намеорад. Зеро субъекти ваколатдор ҳамеша ҳуқуқ дорад амалро, ки розигиро талаб

²³⁴ Ниг.: Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве.- С. 77.

²³⁵ Ниг.: Гутников О.В. Асари ишорашуда.- С. 461.

мекунад, анҷом надихад. Бинобар ин бояд қайд намуд, ки аломатҳои амали маъқул донишашаванда ё талаботи нисбат ба он, ки яқоя бо розигӣ номбар мешаванд ё барои мушаххаскардани чунин кирдор ё барои расонидани иродаи субъекти роизишуда ба таваҷҷуҳи шахси дигар зарур мебошанд.

Ҳамин тавр, табиати ҳуқуқии розигӣ бо хусусиятҳои хоси он пешакӣ муайян карда мешавад. Аломатҳои, ки розигиро тавсиф мекунанд, инҳо мебошанд: розигӣ амали яктарафа, иловагӣ мебошад, ки ба он соддагии мазмун, гуногунии заминаи ҳуқуқӣ хосбуда, он қонуӣ гардонидани манфиатҳои шахсӣ ё ҷамъиятиро таъмин менамояд. Ин маҷмӯи аломатҳои ҳуқуқӣ танҳо ба розигӣ хосмебошад. Бо дарназардошти ин, розигӣ бояд ҳамчун як навъи махсуси амали ҳуқуқӣ муайян карда шавад, ки ба қонун ё шартнома асосёфта, яққониба тасдиқи амали шахси дигарро ифода мекунад.

Таснифот яке аз муҳимтарин усулҳои умумии дарки воқеият мебошад. Таснифоти на танҳо барои ба низом даровардани падидаҳои омӯхташаванда муҳим аст, онҳо дар баробари ин як қадами муҳим дар роҳи омӯзиши мазмуни падидаҳо буда, барои дуруст дарк намудани вазифа ва табиати ин падидаҳо мусоидат мекунанд²³⁶.

Қонунгузориҳои маданияи ҚТ миқдори зиёди меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, ки фарорасии оқибатҳои ҳуқуқиро бо розигии субъекти муайян алоқаманд мекунанд. Гуногунии изҳороти иҷозатдошудаи ирода, ки мутобиқи Кодекси маданияи ҚТ ва дигар қонунҳо таъия шудаанд, зарурати ба низом даровардани муқарраротро дар бораи розигӣ тақозо мекунад. Истифодаи усули тасниф дар ин маврид имкон медиҳад, ки на танҳо навъҳои алоҳидаи ифодаи иҷозатдиҳии ирода ба гуруҳҳои алоҳида муттаҳид карда шавад, балки баъзе хусусиятҳо ва хосиятҳои асосии онҳо муайян карда шавад.

Баъзе тадқиқотчиён қўшиш мекунанд, ки ҳолатҳои алоҳидаи розигӣ заруриро ба низом оваранд ва ҳамзамон вариантҳои худро барои фарқ кардани ифодаҳои гуногуни иҷозатдиҳандаи ирода пешниҳод кунанд. Натиҷаҳои чунин гурӯҳбандӣ аксар вақт наметавонанд ҳамчун тасниф баррасӣ карда шаванд, зеро ҳуқуқшиносон аксар вақт намудҳои мустақили розигро бе таъияи заминаи тақсмоти онҳо муайян мекунанд.

Ба андешаи Е.А. Крашенинников ҳолатҳои муҳимтарини розигиро метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

1. Розигӣ барои назорати қонунӣ (барои баъзе аҳдҳои ашхоси қобили амалашон маҳдуд розиги намояндагони қонунии онҳо - падару модар, фарзандхондагон ё парасториро талаб мекунад);

2. Розигӣ шахси намоянда (аҳде, ки касе ба сифати намоянда аз номи шахси дигар бастааст, розигии шахси намояндашавандаро талаб мекунад);

3. Розигӣ бо супориши шахсе, ки ваколати додани розигиро дорад (ба шахсе, ки аз номи худ ҳуқуқи каси дигарро ихтиёрдорӣ мекунад, розигӣ дорандаи чунин зарур аст);

4. Розигӣ бинобар сабабе, ки аҳд ба доираи ҳуқуқии шахсе, ки ваколати додани розигиро дорад даҳолат мекунад (дар баъзе мавридҳо барои аҳд ҳамсар розигии ҳамсари дигарро талаб карда мешавад)²³⁷.

Л.Эннектсерус навъҳои зерини ифодаи иродаро муайян намудааст:

²³⁶ Ниг.: Алексеев С.С. Односторонние сделки в механизме гражданско- правового регулирования // Антология уральской цивилистики. 1925-1989: Сборник статей.- М.: Статут, 2001.- С. 60.

²³⁷ Ниг.: Крашенинников Е.А. Сделки, нуждающиеся в согласии.- С. 5-7.

1. Розигии тибқи ҳуқуқи назорат (намояндагони қонунӣ, парасторон ва ғ.);
2. Розигии намоянда (агар он пеш аз бастанӣ муомила бошад, ваколатдор номида мешавад);
3. Розигӣ додан ба ихтиёрдорӣ ҳуқуқи каси дигар аз ҷониби шахси изҳоркунандаи розигӣ;
4. Розигӣ бинобар иртиботи ғайримустақим бо ҳуқуқ ё манфиатҳои шахсе, ки розигӣ медиҳад (розигӣ зан ба аҳдҳои ҳамсари дигар, ихтиёрдорӣ ҳуқуқҳои худ, ки бо ҳуқуқи шахсони сеюм гарон шудааст²³⁸).

Д. В. Штиков пешниҳод мекунад, ки розигӣ дар асоси ивазшавандагӣ чунин тасниф карда шавад:

1. Розигие, ки метавонад (бояд) аз тарафи шахси мушаххасбаён карда шавад. Ба андешаи муаллиф, меъёрҳои ҳуқуқӣ, чун қоида, мушаххасан субъектеро муайян мекунад, ки розигӣ ӯ бояд гирифта шавад. Дар баробари ин, қонунгузор ҳангоми танзими тартиби ҳалли масъалаҳои алоҳида механизми ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳоро муайян намуда, имкони гирифтани розигӣ субъекти дигарро ба ҷои розигӣ дар қонун зикргардида пешбинӣ менамояд²³⁹. Ба ин муносибат муаллиф навъи дуҷуми розигиро муайян мекунад.

2. Розигие, ки онро на танҳо шахси зикршуда, балки шахси дигар низ баён карда метавонад. Ба андешаи олим, намунаи чунин розигӣ дар моддаи 28 КМ ҚТ пешбинӣ шудааст, ки дар он қоидаи умумии тартиби ғайрисудӣ эълон кардани ноболиғро қомилан қобили амал (эмансипатсия) муқаррар мекунад²⁴⁰.

Ба андешаи мо розигӣ амали ҳуқуқӣ буда, дорои мазмуни мураккаби ҳуқуқӣ мебошад. Дар баробари ин, таснифоти аз рӯи ягон аломати фарқкунанда ба мо имкон медиҳад, ки танҳо як тарафи падидаи омӯхташудаи воқеияти ҳуқуқиро тавсиф кунем. Тавсифи муфассали хосиятҳо ва хусусиятҳои гуногуни розигӣ танҳо дар сурати таҳияи якҷанд асосҳои таснифоти он имконпазир аст.

«Ҳамон як навъҳо метавонанд дар доираи амали қонунҳои гуногун қоро дошта бошанд ва хосиятҳои асосии худро дар муносибатҳои гуногун зоҳир кунанд (чунон ки дар ҳақиқат чунин аст), ақида дар бораи имкони танҳо як таснифоти асоснадор²⁴¹».

Бо мақсади дарки муфассали аломатҳои гуногуни розигӣ, инчунин ба низом даровардани навъҳои алоҳидаи он мо чунин таснифотро пешниҳод мекунем, ки навъҳои гуногуни ифодаи иҷозатдиҳандаи иродаро тавсиф мекунад.

1. Вобаста ба асосҳои ҳуқуқии розигӣ онҳо ҷудо мешаванд:

- розигӣ, ки зарурати онро Кодекси маданияи ҚТ муқаррар кардааст. Дар аксарияти мутлақи ҳолатҳо ваколати субъект оид ба баёни иҷозати ирода маҳз ба муқаррароти санади ҳуқуқии мушаххасасосмеебад. Дар низоми қонунгузорӣ соҳавӣ Кодекси маданияи ҚТ, ки асоси меъёри дигар санадҳои ҳуқуқии маданӣ мебошад, ҷои махсусро ишғол мекунад. Қоидаҳои розигӣ меъёрҳои зиёд Кодекси маданияи ҚТ ҷой доранд. Масалан, дар қисми 2 моддаи 1068 Кодекси маданияи ҚТ муқаррар шудааст, ки шахси суғурташуда, ки дар шартномаи суғуртаи шахсӣ зикр шудааст, аз ҷониби суғурташаванда танҳо бо розигии ҳуди шахси суғурташуда ва суғуртакунанда ба шахси

²³⁸ Ниг.: Эннектсерус Л. Асари ишорашуда. - С. 321-324.

²³⁹ Ниг.: Штиков Д.В. Асари ишорашуда. - С. 80.

²⁴⁰ Ҳамон ҷо. - С. 81.

²⁴¹ Ниг.: Субботин А.Л. Асари ишорашуда. - С. 51.

дигар иваз карда шуданаш мумкин аст.

- розигӣ, ки тибқи муқаррароти қонуни ҚТ, ки намуди муайяни муносибатҳои ҳуқуқии маданиро танзим мекунад, дода шудааст. Аксар вақт меъёрҳои розигӣ дар қонунҳои алоҳида мавҷуданд, ки қонунгузори маданӣ соҳавиро ташкил медиҳанд. Намунаи маъмули чунин муқаррароти қонунгузорӣ дар қисми 2 моддаи 44 “Оқибатҳои ҷорӣ намудани мушоҳида” Қонуни ҚТ «Дар бораи муфлисшавӣ (муфлисшавӣ)» аз 8 декабри соли 2003, № 46 оварда шудааст, ки гурӯҳи амалҳоро муайян мекунад, ки анҷом додани онҳо аз ҷониби қарздор имконпазир аст, вале бо розигии мудир муваккати (ва дар ҳолатҳои зарури мудир вазифадор аст тибқи қонун ва ҳуҷжатҳои таъсиси розигии мақомоти идоракунии шахси ҳуқуқиро гирад.

Мутобиқи ҳамин қонун мақомоти идоракунии қарздор аҳдҳои зеринро танҳо бо розигии мудир муваққатӣ анҷом медиҳад: аҳдҳои вобаста ба иҷора ва гарав додани амволи ғайриманқул, додани амволи номбаршуда ба сифати ҳисса ба сармояи оинномавии ҷамъиятҳо ва ширкатҳои хоҷагидорӣ ё ихтиёрдорӣ тарзи дигари чунин моликият; аҳдҳои вобаста ба ихтиёрдорӣ амволи дигари қарздор, ки арзиши балансиашон зиёда аз 10 фоизи арзиши баланси дорои қарздорро ташкил медиҳанд; аҳдҳои вобаста ба қабул ва додани қарзҳо (кредитҳо), додани кафолат, гузашт намудани ҳуқуқи талабкунӣ, гузаронидани қарз, инчунин аҳдҳои вобаста ба таъсиси идоракунии боэътимоди амволи қарздор. Мақомоти идоракунии қарздор ҳуқуқ надорад қарорҳои зерин қабул намояд: дар бораи азнавташкилкунӣ (муттаҳид қардан, ҳамроҳшавӣ, тақсимшавӣ, ҷудошавӣ, табдил додан) ва барҳамдиҳии қарздор; дар бораи таъсиси шахсони ҳуқуқӣ ё дар бораи иштирок намудан дар шахсони ҳуқуқии дигар; дар бораи таъсиси филиалҳо ва намояндагӣҳо; дар бораи пардохти дивидендҳо; дар бораи аз тарафи қарздор паҳн намудани вомбаргҳо ва дигар коғазҳои қимматнок; дар бораи баромадан аз ҳайати иштирокчиёни қарздор - шахси ҳуқуқӣ ва аз саҳҳомон харидани саҳмияҳои қаблан баровардашуда. Мақомоти идоракунии қарздор метавонад бо розигии мудир муваққатӣ дар бораи иштироки қарздор дар иттиҳодияҳои дигари шахсони ҳуқуқӣ қарор қабул намояд.

- розигӣ, ки дар асоси муқаррароти санади зерқонунӣ муқаррар гардидааст. Санадҳои ҳуқуқии аз ҷониби Президент ва Ҳукумати ҚТ қабулгардида сарчашмаҳои муҳими ҳуқуқи маданӣ мебошанд. Санадҳои зерқонунӣ ин намуд ниҳоят зиёд буда, чун қоида, доираи маҳдуди муносибатҳои иҷтимоиро, ки ба предмети танзими ҳуқуқи граждони дохил мешаванд, танзим мекунанд. Розигие, ки барои иҷрои чунин санадҳо анҷом дода мешавад, одатан як қисми расмиёти мураккаби ҳуқуқӣ мебошад. Аз ҷумла, бештари қоидаҳои оид ба розигии зарурӣ дар санадҳои қонунгузорӣ, ки тартиби бастан баъзе шартномаҳои маданӣ танзим мекунанд, оварда шудаанд.

- розигӣ, ки зарурати он дар шартномаи мушаххаспешбинӣ шудааст. Дар байни муқаррароти қонуни маданӣ, ки тартиби изҳори розигиро ба танзим медиҳад, ягон меъёри ҳуқуқӣ вучуд надорад, ки ба тарафҳои шартнома имкон диҳад, ки бо созиши баъзе оқибатҳои ҳуқуқии чунин шартномаро бо розигии яке аз тарафҳо ё шахси сеюм муайян намоянд. Аммо дар асоси принципҳои танзими диспозитивии ҳуқуқи граждони ва озодии шартнома чунин созишномаҳои тарафҳо бояд ҳуқуқӣ эътироф карда шаванд.

2. Аз рӯи шакли изҳори розигӣ навъҳои зеринро онро ҷудо қардан мумкин аст:

- розигие, ки тавассути амали конклюдитиви анҷом дода мешавад. Масалан, тибқи

моддаи 923 Кодекси маданияи ҚТ агар дар шартномаи пасандози бонкӣ тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад, ба пасандоз маблағҳое, ки ба бонк ба номи пасандозгузор аз шахси сеюм бо зикри иттилои зарурӣ дар мавриди суратҳисоби он вобаста ба пасандоз ворид гардидаанд, гузаронда мешаванд. Ҳамзамон чунин эҳтимол меравад, ки пасандозгузор барои аз шахси сеюм гирифтани маблағи пулӣ розигӣ изҳор кардааст ва ба он оид ба пасандози худ дар суратҳисоб иттилои зарурӣ додааст.

- розигӣ дар шакли хаттӣ баён карда мешавад. Мувофиқи қисми 2 моддаи 204 Кодекси маданияи ҚТ намоёнда ваколаташро ба шахси сеюм танҳо дар асоси розигии хаттии вакилкунанда вогузор карда метавонад, тибқи қисми 1 моддаи 1283 Кодекси маданияи ҚТ меросгире, ки муҳлати қабули меросро гузаронидааст, меросро қабул карда метавонад, агар розигии хаттии ба тариқи нотариалӣ тасдиқшудаи ҳамаи дигар меросгирон, ки меросро қабул намудаанд, мавҷуд бошад.

- розигии нотариалӣ. Ин намуди ифодаи иҷозатдиҳандаи иродаро паҳншуда ҳисоб кардан мумкин нест. Тасдиқи розигии нотариалӣ танҳо дар мавридҳое зарур аст, ки онро шахрванд хангоми татбиқи ҳуқуқҳои муҳимтарини молумулки ӯ шахсии ғайримолумулки анҷом дода бошад. Ҳамин тавр, Барои ба анҷом расонидани аҳд вобаста ба ихтиёрдорӣ кардани молу мулки ғайриманқул ва аҳде, ки мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонун тасдиқ ӯ қайди нотариалиро талаб мекунад, бояд розигии пешакии аз тариқи нотариат тасдиқшудаи зан ӯ шавҳар гирифта шавад.

3. Вобаста ба манфиати бо розигӣ таъминшаванда:

– розигие, ки қонест гардонидани манфиати субъекте, ки барои ифодаи он ваколатдор аст, таъмин менамояд. Изҳороти иҷозаи ирода, ки ба ин навъи розигӣ алоқаманданд, инчунин метавонанд ба ду намуди мустақил тасниф карда шаванд:

А). Розигӣ ба содир намудани амале, ки барои шахси ваколатдор оқибатҳо и ҳуқуқиро ба вучуд меорад. Мутобиқи моддаи 638 Кодекси маданияи ҚТ ҳадия намудани молу мулке, ки таҳти моликияти муштараки умумӣ қарор дорад, танҳо бо розигии ҳамаи иштирокдорони моликияти муштарак бо риояи қоидаҳои пешбиниамудаи моддаи 325 Кодекси маданияи ҚТ иҷозат дода мешавад. Дар ин ҳолат, манфиати шахс ба имконияти додани розигӣ ӯ баръакс, рад кардани он раднопазир аст. Воқеан, дар натиҷаи содир намудани амале, ки розигиро тақозо мекунад, барои субъекте, ки тибқи қонун барои баёни иҷозати ирода ваколатдор шудааст, оқибатҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меояд. Дар ин мисол, молик ҳуқуқ пайдо мекунад, ки аз дигар иштирокчиёни моликияти ҳиссавӣ ҷуброни пулӣ талаб кунад.

Б). Розигие, ки барои шахсе, ки барои ифодаи ирода ваколатдор аст, оқибати ҳуқуқиро ба вучуд намеорад. Масалан хангоми бастанӣ шартномаи иҷораи истиқоматӣ иҷорагир бо розигӣ иҷорагир қисман ӯ тамоми биноеро, ки ӯ барои истифода ба иҷора гирифтааст, ба зеричора медиҳад. Сарфи назар аз он, ки дар натиҷаи содир намудани кирдоре, ки розигиро талаб мекунад, барои субъекти ваколатдор оқибатҳои ҳуқуқӣ ба вучуд намеояд, вале маълум аст, ки имконияти изҳори иҷозати ирода маҳз ба манфиати субъекти ваколатдор муқаррар карда мешавад. шахси мушаххас.

– розигии шахсе, ки ваколати додани розигиро дорад ба манфиати шахси дигари зикршуда. Намунаи чунин ифодаи иҷозаи ирода дар моддаи 34 Кодекси маданияи ҚТ пешбинӣ шудааст. Мутобиқи қисми 2 моддаи 34 Кодекси маданияи ҚТ шахсони ваколатдор барои анҷом додани он амалиётҳое, ки шахрвандони таҳти сарпарастӣ қарордошта ҳуқуқ надоранд мустақилона анҷом диҳанд, розигӣ медиҳанд. Маълум аст,

ки дар натиҷаи аҳде, ки розигӣ талаб мекунад, ба манфиати парастор таъсир расонида намешавад. Аммо қонунгузор дар назар дорад, ки амали парасторон манфиатҳои шахрванди таҳти парасторӣ қарордоштаро вайрон намекунад. Ин тахмин, аз ҷумла, ба он асосёфтааст, ки моддаи 37 Кодекси маданияи ҚТ нисбат ба шахсияти парастор як қатор талаботи махсусро муқаррар намудааст.

– розигие, ки қонунгардонидани манфиатҳои ҷамъиятиро таъмин менамояд. Изҳори иродаи иҷозатдиҳӣ ин навъ санадҳои маъмурий мебошанд, зеро онҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ дар доираи салоҳияти барои онҳо муқарраршуда амалӣ карда мешаванд. Масалан дархости патент пешниҳодшуда бояд аз ҷониби мақомоти иҷроия тасдиқ карда шавад.

4. Вобаста ба табиати ҳуқуқи кирдоре, ки барои иҷрои он розигӣ зарур аст, инҳоро ҷудо менамоянд:

- розигӣ барои анҷом додани аҳд. Ин навъи розигӣ барои механизми танзими маданӣ аҳамияти калон дорад. Зеро, аҳд унсури асосии таркибии динамикии муомилоти маданӣ мебошад. Аз сабаби он, ки розигӣ аксар вақт барои эътибори аҳди инфиродӣ зарур аст, ифодаҳои иҷозаи ин навъи онҳо аҳамияти махсуспайдо мекунад. Намунаи ин намуди розигӣ дар қисми 2 моддаи 336 Кодекси маданияи ҚТ пешбинӣ шудааст, ки тибқи он корхонаи воҳиди давлатӣ, ки ҷаъолияти худро дар асоси ҳуқуқи пешбурди хоҷагӣ амалӣ месозад, ҳуқуқ надорад бе розигии молик ё мақомоти давлатии аз ҷониби он ваколатдоршуда амалҳои зеринро анҷом диҳад:

- биноӣ иншоот, таҷҳизот ва фондҳои асосии дигари корхонаро, ки ба он тааллуқ доранд, фурушад ё ба шахсони дигар диҳад, аз ҷумла ҳамчун саҳм дар сармояи оинномавии ҷамъиятҳои хоҷагӣ ё сармояи шариконаи ширкатҳои хоҷагӣ гузорад, иваз намояд, ба иҷора ё ба истифодаи муваққатии ройгон диҳад ва ё дар шакли дигар ихтиёрдорӣ намояд;

-филиалҳо ва корхонаҳои фаръӣ ташкил намояд; аз рӯйи уҳдадориҳои шахсони сеюм замонат ё кафолат диҳад.

- розигие, ки барои иҷрои амали ҳуқуқӣ зарур мебошанд. Дар муқоиса бо розигӣ барои бастани аҳд, чунин изҳороти иҷозатдиҳандаи ирода барои аҳди маданӣ чандон аҳамиятнок набуда, аммо кам нестанд. Масалан, тибқи муқаррароти моддаи 849 Кодекси маданияи ҚТ тибқи шартномаи паймонкорӣ дар иҷрои корҳои лоиҳакашӣ ва ҷустуҷӯӣ паймонкор ҳуқуқ надорад ҳуҷҷатҳои техникиро бе розигии фармоишгар ба шахси сеюм супорад.

5. Розигӣ ҷузъи таркибии ҳуқуқ буда, танҳо дар якҷоягӣ бо дигар амалҳои барои қонун аҳамиятнок оқибатҳои ҳуқуқӣ ба вуҷуд меорад. Дар баробари ин таркибҳои ҳуқуқӣ ба ҳуқуқсозӣ, тағйирдиҳанда ва қатъкунандаи ҳуқуқ ҷудо мешаванд. Аз ин рӯ, вобаста ба намуди таркиби ҳуқуқӣ намудҳои зерини розигиро ҷудо кардан мумкин аст:

– розиги, ки унсури таркибии таркиби ҳуқуқии ба вуҷудоварандаи ҳуқуқ мебошад.

– розиги, ки унсури таркибии таркиби ҳуқуқии ба тағйирдиҳандаи ҳуқуқ мебошад.

Масалан, тибқи қисми 2 моддаи 495 Кодекси маданияи ҚТ тарафҳо аз лаҳзаи ба қарздор аз ҷониби шахси сеюм баён шудани нияти истифодаи ҳуқуқи худ оид ба шартнома бе розигии шахси сеюм шартномаи басташударо бекор ё тағйир дода наметавонанд, агар дар қонунгузорӣ ё шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад.

- розигие, ки унсури таркибии таркиби ҳуқуқии ба қатъкунанда мебошад. Масалан

тибқи қисми 2 моддаи 891 Кодекси маданияи ҚТ маблағи қарзи ғоиздори дар мавридҳои дигар додашуда бо розигии қарздеҳ, аз ҷумла розигие, ки дар шартномаи қарз ифода ёфтааст, мумкин аст пеш аз муҳлат баргардонда шавад.

6. Аз рӯи муносибатҳои вақти бо амали ҳуқуқӣ, ки розигӣ талаб мекунанд, инҳо ҷудо мешаванд:

- розигии пешакӣ. Дар ин ҳолат, розигӣ иродаи баённашударо барои иҷрои амали ҳуқуқии ба нақша гирифташуда маъқул дониста мешавад. Розигии пешакӣ кафолат медиҳад, ки амал дар ҳама ҳолатҳо бе истисно эътибори зарурии ҳуқуқӣ дорад. Зеро, амале, ки бо ин тарз амали мегардад, дар лаҳзаи анҷом додани он иродаеро дар бар мегирад, ки шахсе, ки ваколати додани розигиро дорад онро маъқул донистааст. Ҳамзамон, баъзан розигӣ барои иҷрои амали ҳуқуқӣ метавонад танҳо пешакӣ изҳор карда шавад ва имкони тасдиқи минбаъда истисно карда мешавад. Масалан, мутобиқи қисми 1 моддаи 38 Кодекси маданияи ҚТ даромади шахси воқеии тахти васоят ё парасторӣ қарордошта, аз ҷумла даромади аз ҳисоби идораи молу мулки ба ӯ тааллуқдоштаро, васӣ ё парастор бо розигии пешакии мақомоти васоят парасторӣ танҳо ба манфиати шахси тахти васоят ё парасторӣ қарордошта сарф менамояд, ба истиснои молу мулке, ки шахси тахти васоят ё парасторӣ қарордошта мустақилона ихтиёрдорӣ карда метавонад. Васӣ ё парастор ҳуқуқ дорад бе розигии пешакии мақомоти васоят парасторӣ аз ҳисоби маблағҳое, ки ба шахси тахти васоят ё парасторӣ ҳамчун даромад тааллуқ дорад, хароҷоти заруриро ҷиҳати таъминоти шахси тахти васоят ё парасторӣ анҷом диҳад. Тибқи қисми 1 моддаи 27 Қонуни ҚТ “Дар бораи ғайриқонунии бонкӣ” азнавташкिल्диҳии (муттаҳидшавӣ, ҳамроҳшавӣ, тақсимшавӣ, ҷудошавӣ, табдилдиҳӣ) ташкилоти қарзӣ танҳо бо розигии пешакии Бонки миллии Тоҷикистон сурат мегирад.

- розигии минбаъда. Чунин розигӣ дар амали анҷомёфта ифодашударо маъқул медонад. Имконияти баъда баён кардани розигӣ метавонад бевосита дар қонун пешбинӣ шуда бошад ё аз он бармеояд (аз принципҳои умумӣ ва муқаррароти қонун дар натиҷаи истифодаи қоидаҳои мантиқи расмӣ).

Имконияти розигии минбаъда аз қонун дар ҳолатҳое бармеояд, ки оқибати амали маъқул донисташаванда бояд бартарафшаванда бошад ё аҳд, ки бе розиги анҷом дода шудааст, баҳснок бошад. Аз ҷумла, оқибатҳои бе розигӣ молгузор ба шахси сеюм додани ашёи нигоҳдорӣ, ки зарурати гирифтани он дар моддаи 999 Кодекси маданияи ҚТ пешбинӣ шудааст, метавонад бартараф карда шавад агар қонунгузори ё шартнома тартиби дигар пешбинӣ накарда бошад, нигоҳдоранда ҳуқуқ надорад бе розигии молсупор ашёро барои нигоҳдорӣ ба шахси сеюм супорад ба шарте ки инро зарурати ҳифзи манфиати молсупор тақозо мекунад ва нигоҳдоранда имкон надорад розигии онро ба даст орад. Дар мавриди барои нигоҳдорӣ ба шахси сеюм супоридани ашёи нигоҳдоранда уҳдадор аст фавран молсупорро огоҳ созад. Мисоли маъмули аҳди баҳснок, ки дар сурати набудани розигӣ анҷом дода мешавад, гузаронидани талабот аз рӯи уҳдадорӣ мебошад, ки дар он шахсияти кредитор барои қарздор бе розигии қарздор аҳамият дорад (қисми 2 моддаи 447 Кодекси маданияи ҚТ).

Аз рӯи табиати ҳуқуқии розигиро ҷудо мекунанд:

- розигӣ, ки санади маъмури мебошад. Фактҳои ҳуқуқии ин намуд аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳангоми

амали намудани салоҳиятҳо ба амал бароварда мешаванд. Субъектҳои дигари ҳуқуқҳои маданӣ дар ҳеҷ ҳолат наметавонад баёноти иҷозатдиҳии иродаро, ки ба ин намуди розигӣ марбутанд, пешниҳод кунанд. Намунаи чунин розигӣ - санади маъмурӣ ифодаи иҷозатдиҳии ирода мебошад, ки мувофиқи моддаи 8 Қонуни ҚТ “Дар бораи тамғаҳои молӣ ва тамғаҳои хизматрасонӣ” бояд аз ҷониби мақомоти салоҳиятдори давлатӣ анҷом дода шавад, то нишонҳо ва парчамҳои давлатӣ ба тамғаи молӣ ҳамчун унсурҳои муҳофизатнашаванда дохил карда шаванд.

- розигӣ, ки санади ҳуқуқии маданӣ мебошад. Аксарияти ифодаи ирода маҳз санадҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Одатан розигӣ ба фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлати алокаманд нест ва онро ҳар як субъекти ҳуқуқӣ маданӣ, ки асоси дахлдори ҳуқуқӣ дорад, анҷом дода метавонад.

Қоидаҳои ҳуқуқӣ маданӣ барои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ эътироф намудани амал ҳамчун розигӣ усули иҷозатдиҳии баёни ирода, мазмун иштироки он, инчунин мақсади иктисодиро баҳо медиҳанд. Бо ин сабабҳо, дар аксари ҳолатҳо, розигӣ метавонад ҳамчун санади ҳуқуқӣ эътироф карда шавад. Яке аз мисолҳои зиёди чунин розигӣ дар қисми 2 моддаи 838 Кодекси маданияи ҚТ пешбинӣ шудааст, ки тибқи он паймонкор уҳдадор аст талаботи дар супориш ва иттилои заминавии барои лоиҳакашӣ ва корҳои иҷрошудаи ҷустуҷӯӣ мавҷударо риоя намуда, танҳо бо розигии фармоишгар талаботи онро сарфи назар кунад.

Барои бандубасти ҳуқуқии амал ҳамчун розигӣ усул, мазмун ва мақсади иктисодии чунин розигӣ баҳо дода мешавад. Бо ин сабабҳо, дар аксари ҳолатҳо, розигӣ метавонад ҳамчун санади ҳуқуқӣ эътироф карда шавад. Мисоли чунин розигӣ қисми 2 моддаи 838 Кодекси маданияи ҚТ мебошад.

Ҳамин тариқ, намудҳои розигӣ, ки дар қонунгузориҳои маданияи пешбинӣ шудаанд, хеле гуногунанд. Онҳоро вобаста ба асосҳои ҳуқуқии розигӣ, манфиатҳои бо он ҳифзшаванда, аз рӯи намуди муносибатҳои ҳуқуқии, табиати ҳуқуқӣ тасниф кардан мумкин аст. Илова бар ин, меъёрҳои таснифи розигӣ шаклҳои ифодаи он, муносибати муваққатӣ бо амали ҳуқуқии тасдиқшуда, намудҳои таркиби ҳуқуқӣ, ки розигиро дар бар мегиранд, инчунин хусусияти ҳуқуқии амале, ки розигиро талаб мекунад, мебошанд. Тавассути тасниф намудани як навъи мушаххаси розигӣ аз рӯи ҳама асосҳои пешниҳодшуда, мумкин аст, ки хусусиятҳои ҳуқуқии пурра ва ҳамаҷонибаи он муаян карда шавад.

Адабиёт:

1. Агарков М.М. Перевод долга (Ст. 126 и 127 Гражданского кодекса РСФСР) // Избранные труды по гражданскому праву.- В 2 т.- Т. 1.- М.: Статут, 2012.
2. Агарков М.М. Юридическая природа железнодорожной перевозки // Избранные труды по гражданскому праву.- В 2 т.- Т. 2.- М.: Статут, 2012.
3. Алексеев С.С. Односторонние сделки в механизме гражданско- правового регулирования // Антология уральской цивилистики. 1925-1989: Сборник статей.- М.: Статут, 2001.
4. Балеева Е.Л. Согласие как юридический факт //Проблемы современного российского законодательства. - Иркутск: Иркутский юридический

институт (филиал) Российской правовой академии Министерства юстиции Российской Федерации, 2012.- С. 112 - 123.

5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения.- М., 1998.

6. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве.- М.: Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947.

7. Воробьева Е.А. Правовое регулирование сделок, требующих согласия (одобрения) третьих лиц // Журнал российского права.- 2012.- № 3.- С. 97 - 113.

8. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания.- М. : Бератор-Пресс, 2003.

9. Данилов И.А. Недействительность сделок, совершенных без согласия третьих лиц // Право и жизнь. - 2006.- № 95.- С. 11 -20.

10. Звенигородская Н.Ф. Договор, соглашение, согласие в семейном праве: проблема терминологии и соотношения // Мировой судья.- 2011. - № 6.- С. 3 - 15.

11. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования.- Саратов: Издательство Саратовского университета, 1980.

12. Крашенинников Е.А. Правовая природа охраняемого законом интереса // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ.- 2010.- № 5.- С. 60 - 72.

13. Малеина М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. Пособие для слушателей народных университетов. -М.: Знание, 1991.

14. Мейер Д. И. Русское гражданское право (в 2 ч.).- М.: Статут, 2003.

15. Михайлова И.А. Гражданская правосубъектность физических лиц свете реформирования ГК России // Законы России: опыт, анализ, практика.- 2012.- № 2.- С.10 - 19.

16. Рожкова М. А. Новеллы Гражданского кодекса РФ: расширен ли круг объектов гражданских прав // Хозяйство и право. -2014.- № 3.- С.3 - 14.

17. Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права // Избранные труды по наследственному и страховому праву.- М.: Статут, 2003.

18. Синенко В.С. Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. -Белгород, 2002. – 24с.

19. Скобликова Е.Л. Правовая природа согласия супруга на совершение другим супругом сделки по распоряжению общим имуществом: дисс.. ... кандидата юридических наук: 12.00.03.- М., 2011.

20. Сулова С.И. Категория «согласие» в жилищном праве // Сибирский юридический вестник.- 2013.- № 1.- С. 40 - 51.

21. Черепяхин Б. Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву.- М.: Госюриздат, 1962.

22. Чефранова Е.А. Правовая природа согласия супруга на совершение сделки. Удостоверение согласия супруга нотариусом. //Нотариальный вестник.- 2011.- № 5.- С. 3-9.

23. Эннектсерус Л. Курс германского гражданского права. Полутом 2. Введение и общая часть. - М.: Издательство иностранной литературы, 1950.

Фишурда

Намудҳо ва аломатҳои розигӣ дар ҳуқуқи маданӣ

Дар мақола сухан дар бораи он ки розигӣ метавонад амали ҳуқуқӣ эътироф карда шавад, агар он ба қонун ё созишномаи тарафҳои ба қонун мувофиқ асосёфта бошад, меравад. Дар робита ба ин, қайд мегардад, ки тарафи субъективии амали ҳуқуқӣ инҳоро метавонад дар бар гирад: розигии (иҷозати) субъекти дигар дар ҳолатҳое, ки тибқи қонун гирифтани чунин розигӣ зарур аст, ҳуҷҷатҳои таъсиси шахси ҳуқуқӣ, шартномҳо (дода ва ғайра); аз ҷониби як шахс маъқул донишмандони амали ҳуқуқии аз ҷониби шахси дигар содиргардида, агар тибқи қонун чунин маъқул донишмандон ҳуҷҷатҳои таъсиси шахси ҳуқуқӣ ё шартнома зарур бошад. Тавре дар адабиёт қайд мегардад, «ҳуқуқи розигӣ ин як намуд ҳуқуқӣ яклаҳзавӣ буда, ҳолати «пайваस्ताгӣ»-и субъектҳои ҳуқуқро ба вуҷуд меорад, ки дар он як нафар ҳуқуқ дода мешавад, ки иҷозат диҳад ё надиҳад ва дигарро маҷбур аст, ки чунин иҷозатро бо мақсади ба миён омадани оқибатҳои пешбиниамудаи қонун ба даст орад. Олимоне, ки ин мавқеъро ишғол менамоянд, қайд мекунанд, ки бар хилофи тамоми дигар намудҳои ҳуқуқ ҳуқуқҳои яклаҳзагина нақши хизматиро иҷро мекунанд ва боиси ба даст овардани фоида намебошанд, балки барои ташаккули ҳуқуқи субъективии гирифтани манфиат нигаронида шудаанд.

Шерова М. А.

Аннотация

Виды и признаки согласия в гражданском праве

В статье указано, что согласие может быть признано правовым актом, если оно основано на законе или соглашении сторон в соответствии с законом. В связи с этим отмечается, что к субъективной стороне юридического действия могут относиться: согласие (разрешение) другого субъекта в случаях, когда такое согласие требуется по закону, учредительным документам юридического лица, договорам и т.п.); одобрение одним лицом юридического действия, совершенного другим лицом, если по закону такое утверждение документов об учреждении юридического лица или договора необходимо». Как отмечается в литературе, право согласия представляет собой разовый юридический вид, создающий состояние «связи» субъектов права, при котором одному лицу предоставляется право давать разрешение или нет, а другое вынуждено дать такое разрешение в целях получения предусмотренных законом последствий. Ученые, придерживающиеся этой позиции, отмечают, что, в отличие от всех других видов прав, права выполняют временную служебную роль и не приводят к получению прибыли, а направлены на формирование субъективного права на выгоду.

Sherova M. A.

The summary

Types and signs of consent in civil law

The article states that consent can be recognized as a legal act if it is based on the law or agreement of the parties in accordance with the law. In this regard, it is noted that “the

subjective side of a legal action may include: consent (permission) of another subject in cases where such consent is required by law, constituent documents of a legal entity, contracts, etc.); approval by one person of a legal action performed by another person, if by law such approval of documents on the establishment of a legal entity or agreement is necessary.” As noted in the literature, “the right of consent is a one-time legal type that creates a state of “connection” of subjects of law, in which one person is given the right to give permission or not, and another is forced to give such permission in order to obtain the consequences provided for by law. Scientists who adhere to this position note that, unlike all other types of rights, rights perform a temporary service role and do not lead to profit, but are aimed at creating a subjective right to benefit.

Муқарризи мақола Курбонализода Н. Ш. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

МАҲАКҲОИ МАНСУБИЯТИ АШЁ БА МОЛУ МУЛКИ ҒАЙРИМАНҚУЛ ДАР ҲУҚУҚИ МАДАНИ

Калидвожаҳо: ашё, молу мулк, молу мулки ғайриманқул, ғайриманқул, объектҳои ҳуқуқи маданӣ, маҳакҳои мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул, алоқаи мустақкам ба замин, бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманқул, ҷойивазкунии объектҳои молу мулки ғайриманқул.

Ключевые слова: вещь, имущество, недвижимое имущество, недвижимое имущество, объекты гражданских прав, критерии отнесения вещи к недвижимому имуществу, прочная связь с землей, государственная регистрация недвижимого имущества, перемещение объектов недвижимого имущества.

Keywords: thing, property, real estate, objects of civil rights, criteria for classifying things as real estate, strong connection with the land, state registration of real estate, movement of real estate objects.

Дар самти масълаҳои вобаста ба молу мулки ғайриманқул муайян кардани маҳакҳои мансубияти ашё ба ғайриманқул асосӣ ва мубрам мебошад. Мубрамияти мазкур дар он зоҳир мегардад, ки дар қонунгузории миллий ин маҳакҳо ба таври пурра муайян нагардидааст, ҳамзамон инкишофи техника ва технологияи муосир аломатҳои барои молу мулки ғайриманқул муқарраршуда (яъне алоқаи мустақкам бо замин)-ро таҳти шубҳа мегузорад. Аз тарафи дигар, алоқаи зич бо қитъаи замин ва ҷойивазкунии онҳо бе хисороти воқеии номутаносиб ба таъиноти онҳо, ки дар қонунгузории маданӣ муқаррар шудааст, мазмунаш пурра муайян нагардида, тавзеҳи иловагиро талаб менамояд.

Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022, №1918²⁴² бо роҳи муайян кардани номгӯи молу мулки ғайриманқул рафтааст. Дар асоси қисми 1 моддаи 138 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ашёи ғайриманқул (молу мулки ғайриманқул, ғайриманқула) инҳо дохил мешаванд: қитъаи замин, бино (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ), иншоот ва объектҳои сохтмонашон нотамо, дарахтҳои бисёрсола ва молу мулки дигар, ки бо замин алоқамандии мустақкам доранд, яъне объектҳои, ки ҷойивазкуниашон бе расондани хисороти воқеии номутаносиб ба таъиноташон имконнопазир аст.

Ҳамзамон, ба ашёи ғайриманқул киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунада, киштиҳои кайҳонӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, радиҳои маснуъ ва объектҳои дигари кайҳонӣ, ки бояд ба қайди давлатӣ гирифта шаванд, баробар эътироф карда мешаванд (қисми 2 моддаи 138 Кодекси маданияи ҶТ). Дар баробари ин,

* Ассистенти кафедраи ҳуқуқи граждании факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
E-mail: sherzoda.b.1999@gmail.com Тел: 939-04-13-63

²⁴²Ниг.: Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022. //Садои мардум. №1-9 (4584-4592). – Душанбе. 2 январи соли 2023. – С. 9.

қисми 2 моддаи 138 Кодекси маданияи ҚТ муқаррар намудааст, ки мувофиқи қонун ашёи дигарро низ ба ҷумлаи молу мулки ғайриманқул нисбат додан мумкин аст.

Ҳангоми муайян кардани молу мулки ғайриманқул дар қонунгузори маданияи ҚТ аз ду равиш кор бурда шудааст: якум аломат ё маҳаки мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул пешбинӣ шудааст (алоқаи мустаҳкам бо замин ва имконнопазирии ҷойивазкунӣ бе расондани хисороти воқеии номутаносиб ба таъинот) ва дуюм, номгӯи мушаххаси молу мулки ғайриманқул нишон дода шудааст (қитъаи замин, бино (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ), иншоот ва объектҳои сохтмонашон нотаом, дарахтҳои бисёрсола). Тибқи равиши дуюм муайян кардани молу мулки ғайриманқул ҳангоми фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ ягон мушкилиро ба вучуд намеорад, аммо муайян кардани молу мулки ғайриманқул тибқи аломатҳои “алоқаи мустаҳкам ба замин”, “имконнопазирии ҷойивазкунии объект бе расондани хисороти номутаносиб ба таъиноти он” мушкилиро ба вучуд меорад, зеро ин аломатҳои хусусияти баҳодихӣ дошта, мафҳуми расмии онҳо дар қонунгузорӣ ҷой надорад. Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ²⁴³ масъалаи “алоқаи мустаҳкам ба замин”, “имконнопазирии интиқоли объект бе расондани хисороти номутаносиб ба таъиноти он” таҳти шубҳа ва танқид қарор дода шудааст. Новобаста аз баҳснок будани ин масъала, равиши мазкури муайян кардани объектҳои молу мулки ғайриманқул классикӣ буда, то имрӯз бар ивази ин маҳакҳо, аломати дигари мукамал коркард нагардидааст.

Маҳакҳои мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул дар қонунгузори баъзе мамлакатҳои хориҷӣ бевосита пешбинӣ шудааст. Масалан, дар моддаи 517 Кодекси маданияи Фаронса муқаррар шудааст, ки “молу мулк вобаста ба табиати худ ё тибқи таъинот ва ё аз рӯи мавзӯе, ки онҳо ташкил мешаванд, ғайриманқул мебошанд”²⁴⁴.

Дар адабиёти илмӣ доир ба маҳакҳои мансуб донишмандони ашё ба молу мулки ғайриманқул нуқтаҳои назари ягона ҷой надошта, дар маҳакҳои гуногун пешниҳод карда мешавад.

Вобаста ба шумораи маҳакҳо барои муайян кардани молу мулки ғайриманқул ду гуруҳи муҳаққиқонро ҷудо намудан мумкин аст.

Гуруҳи аввали муҳаққиқон (А.Г. Калпин ва А.И.Масляев²⁴⁵, Ю. Неметс²⁴⁶, Т.Е. Абова ва А.Ю. Кабалкин²⁴⁷, О.Н. Садиков²⁴⁸) ду маҳакро ҷудо менамоянд. Ҳангоми

²⁴³Ниг.: Гонгало Б.М. Понятие недвижимого имущества / Правовое регулирование оборота недвижимого имущества: Сборник научных статей / Ин-т частного права. - Екатеринбург, 2002. - С. 4.; Гришаев С. Понятие и виды недвижимого имущества // Хозяйство и право.- № 12. - М., 2006. - С. 104.; Захарова А.Е. Понятие недвижимости по российскому гражданскому праву // Объекты гражданского оборота: Сборник статей // Отв. ред. М.А. Рожкова. - М.: Статут, 2007. - С. 407-412.; Петров Е.Ю. Понятие, признаки и виды недвижимости / Цивилистические записки: Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 2. - М. Екатеринбург, 2002. - С. 181-182.; Скворцов А.Ю. Асари зикршуда. - С. 53-58.; Тужилова-Орданская Е.М. Проблемы защиты прав на недвижимость в гражданском праве России: монография. - М.: ООО “Издательский дом “Буквед”, 2007. - С. 38-39.

²⁴⁴Ниг.: Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев; Приложения 1-4: В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт. - К.: Истина, 2006.- С. 56.

²⁴⁵ Ниг.: Калпин А.Г., Масляев А.И. Асари зикршуда. - С. 135.

²⁴⁶Ниг.: Немец Ю.. Движимое и недвижимое имущество (К совершенствованию гражданского законодательства). // Хозяйство и право. 1998. - № 6. - С. 102.

²⁴⁷ Ниг.:Абова Т.Е., Кабалкин А.Ю.. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть первая / под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. - М.: Юрайт-Издат; Право и закон, 2002. - С. 253.

²⁴⁸ Ниг.: Садиков О.Н.. Комментария к Гражданскому кодексу РФ части первой (постатейный). Инфра - М, 1998. - С. 332.

муайян кардани маҳакҳои мансубияти ашё ба молу mulки ғайриманқул А.Г. Калпин ва А.И.Масляев ду маҳаки зеринро истифода намудаанд:

а) моддӣ – дараҷаи алоқаи ин ашёҳо ба замин;

б) ҳуқуқӣ – мансуб донишони ин ё он ашё ба молу mulки ғайриманқул дар қонун. Маҳаки моддӣ барои мансуб донишони гуруҳҳои зерини ашёҳо истифода гардидаанд:

1) қитъаи замин, сарватҳои зеризаминӣ, объектҳои обӣ, яъне объектҳои, ки аз лиҳози ҳисмонӣ аз замин ҷудо буда наметавонанд;

2) ашёҳои, ки аз ҷиҳати ҳисмонӣ аз замин ҷудо буда метавонанд, аммо ин боиси зарари воқеӣ ба таъиноти онҳо мегардад (бино, иншоот, ниҳолҳои бисёрсола, манзили истиқоматӣ, сохтмони нотамо).

Маҳаки ҳуқуқӣ барои ба молу mulки ғайриманқул мансуб донишони ашёҳои истифода мешавад, ки ба замин алоқаи зич надошта, аз замин бе зарари воқеӣ ба таъиноти онҳо метавонанд ҷудо бошанд, аммо қонунгузор зарур шуморидааст, ки речаи ҳуқуқи молу mulки ғайриманқул ба онҳо паҳн гардад. Ба ин объектҳои киштиҳои ҳавой ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунада, киштиҳои кайҳонӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, радиҳои маснуъ ва объектҳои дигари кайҳонӣ дохил мешаванд.

Дар баробари ин, ба ақидаи баъзе муҳаққиқон²⁴⁹ алоқаи ҳисмонии объект моҳияти худро аз даст додааст. Алоқаи ҳуқуқи объект ба қитъаи замин низ дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ буда, ҳангоми муайян кардани ғайриманқул будан ба инбат гирифта мешавад.

Дар шакли соддакардашуда алоқаи ҳуқуқӣ ин ба ҳам мувофиқ будани ҳуқуқи ашёи соҳибмulk ҳам ба қитъаи замин ва ҳам ба бино мебошад. Бо равиши классикӣ (бино ҳамчун ашёи мансуби қитъаи замин) мавҷудияти ҷунин алоқа зарур аст²⁵⁰. Вобаста ба таҳлили қонунгузории амалкунадаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - ҚТ) метавон гуфт, ки байни объекти молу mulки ғайриманқули маҳсулӣ (бино, иншоот) ва қитъаи замин наметавонад алоқаи ҳуқуқӣ вучуд надошта бошад.

Баъзе муҳаққиқони муосир ба ҷунин ақидаанд, ки «шахсе, ки тибқи қонунгузории амалкунада ҳуқуқи моликият ба қитъаи заминро надорад, метавонад ба сифати объекти молу mulки ғайриманқул соҳибмulkии аввалиндараҷаи бино ё иншоот гардад», зеро «талаби алоқаи мустаҳкам ба замин танҳо дар шароити алоқаи ҳисмонӣ ба қитъаи замин, дар сурати мавҷуд набудани речаи умумии ҳуқуқӣ дида мешавад»²⁵¹.

С. Степанов²⁵² дуруст кайд мекунад, ки ин ҳолат барои ҳулоса баровардан кофӣ нест, ки байни қитъаи замин ва бино ягон робитаи ҳуқуқӣ вучуд надорад, зеро объекти молу mulки ғайриманқул ба таври воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар қитъаи замини мушаххаси инфиродӣ ҷойгир шудааст, ки барои мушаххасият ва ошкорбаёнӣ ин объект зарур аст, яъне дар қитъаи замин, ки на танҳо дар шакли воқеӣ (натура) ҷудо карда шудааст, балки ба воситаҳои ҳуқуқие, ки дар ҳуҷҷатҳои маҳсули баҳисобгирии техникӣ ва бақайдгирӣ нишон дода шудаанд.

²⁴⁹ Ниг.: Гамбаров Ю.С. Курс гражданского права. Т. I. Часть общая. – СПб., 1911. – С.596.

²⁵⁰ Ниг.: Копылов А.В. Вещные права на землю в римском, русском дореволюционном и современном гражданском праве. – М.: Статут, 2000. – С. 37.

²⁵¹ Ниг.: Кузьмина И.Д. Правовой режим зданий и сооружений как объектов недвижимости: дис. ... д-ра юрид. наук. – Томск, 2004. – С. 61.

²⁵² Ниг.: Степанов С.А. Недвижимое имущество в гражданском праве. – М.: Статут, 2004. – С. 34.

Ба андешаи Ю. Неметс қонунгузор ашӯи ғайриманқулро ба ду гуруҳ ҷудо намудааст:

- 1) ғайриманқул (қитъаи замин, сарватҳои зеризаминӣ ва ғайра);
- 2) манқул вобаста ба табиати худ, ки ба категорияи ғайриманқул мансуб доништа шудаанд²⁵³.

Т.Е. Абова ва А.Ю. Кабалкин²⁵⁴ ду маҳакро муайян намудаанд, ки ба гуруҳи аввал:

а) қитъаи замин, сарватҳои зеризаминӣ, объектҳои обӣ, яъне объектҳои, ки бо қитъаи замин ягона мебошанд;

б) объектҳои бо қитъаи замин алоқаи мустаҳкамдошта, ки интиқоли онҳо бе расондани зарари воқеӣ ба таъиноти онҳо ғайриимкон аст, аз ҷумла ҷангал, ниҳолҳои бисёрсола, бино, иншоот дохил мешаванд. Ба гуруҳи дуюм ашӯҳои дохил карда мешаванд, ки тибқи қонун ба молу мулки ғайриманқул мансуб доништа шудаанд.

О.Н. Садиков²⁵⁵ маҳакҳои зеринро муайян намудааст:

а) объектҳои пайдоиши табиӣ – қитъаи замин ва объектҳои обӣ;

б) ашӯҳои ба замин алоқаи мустаҳкамдошта – бино, иншоот, ҷангал, ниҳолҳои бисёрсола ва дигар объектҳои, ки интиқоли онҳо бе расондани зарари воқеӣ ба таъиноти он ғайриимкон аст.

Ба андешаи А.В. Шеголева тамоми объектҳои ғайриманқул бояд дорои ҳолатҳои зерин бошанд: беҳаракатӣ ва алоқа ба замин. Вобаста ба ин, муҳақиқи ду мансубияти объектҳо ба ғайриманқулро ҷудо намудааст:

1) беҳаракатии объектҳо дар фазо (қитъаи замин, қитъаи сарватҳои зеризаминӣ, инчунин манзили истиқоматӣ);

2) алоқа ба замин. Ин маҳак ҳамчун имконнопазирии ҷойивазкунии объектҳо бе хисороти номутаносиб ба таъинои онҳо, ҳароҷоти назарраси меҳнатӣ ва воситаҳои пулӣ фаҳмида мешавад²⁵⁶.

Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ гуруҳи дигари муҳақиқон (М.Л. Шелютто, О.Ю. Сквортсов ва дигарон) се маҳаки мансуб дониستاني ашӯро ба молу мулки ғайриманқул ҷуджо менамоянд. М.Л. Шелютто²⁵⁷ се намуди маҳакхоро ҷудо намудааст, ки инҳо мебошанд:

1) объектҳои пайдоиши табиӣ (қитъаи замин, қитъаи сарватҳои зеризаминӣ, объектҳои обӣ);

2) ашӯҳои, ки ба замин алоқаи мустаҳкамдоранд (бино, иншоот, ҷангал, ниҳолҳои бисёрсола, ва дигар объектҳои, ки интиқоли онҳо бе расондани зарар ба таъиноти онҳо имконнопазир аст);

3) ба молу мулки ғайриманқул баъзе ашӯи тибқи табиати худ манқул – киштиҳои ҳавой ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар ҳаракаткунанда ва объектҳои

²⁵³Ниг.: Немец Ю.. Движимое и недвижимое имущество (К совершенствованию гражданского законодательства). // Хозяйство и право. – 1998. – № 6. – С. 102.

²⁵⁴ Ниг.: Абова Т.Е., Кабалкин А.Ю.. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть первая / под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. – М.: Юрайт-Издат; Право и закон, 2002. – С. 253.

²⁵⁵Ниг.: Садиков О.Н.. Комментария к Гражданскому кодексу РФ части первой (постатейный). – М.: Инфра - М, 1998. - С. 332.

²⁵⁶Ниг.: Шеголева А.В. Правовой режим недвижимости как объекта гражданских прав: дисс. канд. юрид. наук. – Волгоград. 2006. – С. 100-101.

²⁵⁷Ниг.: Шелютто М.Л.. Гражданское право России. Общая часть. Курс лекций. // под. ред О.Н. Садикова. - М.: Юрист, 2001. - С. 271-272

кайҳонӣ дохил мешавад. Объектҳое ғайриманқул ҳисобида мешаванд, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ ба қайд гирифта шуда, ин объектҳо назорат карда мешаванд.

Ба ақидаи О.Ю. Скворцов²⁵⁸ се маҳакро ҷудо кардан зарур аст:

- 1) ба ғайриманқул мансуб намудани қитъаи замин;
- 2) ба ғайриманқул мансуб намудани объектҳое, ки интиқоли онҳо бе расонадни зарари воқеӣ ба таъинготи онҳо ғайриимкон аст;
- 3) ба ғайриманқул мансуб намудани ашёи табиатан манқул, ки ба қайди давлатӣ гирифта мешаванд (киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар ҳаракаткунанда, объектҳои кайҳонӣ).

Аз таҳлили адабиёти илмӣ муайян гардид, ки андешаҳои муҳаққиқон, ки се гуруҳи маҳакхоро ҷудо менамоянд, маъмул буда, қобили дастгирӣ мебошад, зеро ба қонунгузории амалкунандаи ҚТ мувофиқ мебошад. Дар Кодекси маданияи ҚТ низ вобаста ба се маҳак ашё ба молу mulки ғайриманқул мансуб доништа шудаанд, ки инҳо мебошанд:

- 1) ашёҳое, ки аз лаҳзаи пайдоишашон табиатан ғайриманқул мебошанд (қитъаи замин);
- 2) молу mulке, ки бо замин алоқамандии мустақкам доранд ва ҷойивазкуниашон бе расондани хисороти воқеии номутаносиб ба таъиноташон имконнопазир аст (бино (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ), иншоот ва объектҳои сохтмонашон нотамом, дарахтҳои бисёрсола ва молу mulки дигар). Бояд қайд намуд, ки номгӯйи ин гуруҳи объектҳо маҳдуд набуда, кушода мебошад;
- 3) ашёҳои тибқи табиати худ манқул, ки тибқи қонун ба молу mulки ғайриманқул баробар доништа шудаанд (киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунанда, киштиҳои кайҳонӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, радифҳои маснуъ ва объектҳои дигари кайҳонӣ, ки бояд ба қайди давлатӣ гирифта шаванд). Хусусияти хоси ин гуруҳи объект дар он аст, ки онҳо ҳаракатпазир буда, таъиноти онҳо барои ҳаракат намудан аст ва онҳо умуман ба замин алоқаманд намебошанд. Объектҳои мазкур ба қитъаи замин ва молу mulки ба қитъаи замин алоқаи мустақкамдошта умумият надоранд;

4) ашёҳое, ки тибқи қонун молу mulки ғайриманқул эътироф шудаанд. Қонун метавонад ин ё он молу mulкро ба номгӯйи объектҳои молу mulки ғайриманқул ворид намояд. Масалан, тибқи моддаи 4 Кодекси манзили ҚТ аз 18 март соли 2022, №1852 манзили истиқоматӣ молу mulки ғайриманқул эътироф шудааст. Ҳамзамон дар асоси банди в) қисми 1 моддаи 7 Қонуни ҚТ “Дар бораи ипотека” аз 20 март соли 2008, №68²⁵⁹ бўстонсаройҳо, боғчасаройҳо, гаражҳо ва дигар биноҳои таъиноти истеъмоли ҳамчун молу mulки ғайриманқул муайян гардидаанд.

Вобаста ба маҳакҳои мансубияти ашё ба молу mulки ғайриманқул таҳқиқоти И.В. Козлова ҷолиби диққат буда, таҳлили он мақсадноқ аст. И.В. Козлова ду гуруҳи объектҳои молу mulки ғайриманқулро ҷудо менамояд:

- а) қитъаи замин, қитъаи сарватҳои зеризаминӣ, объектҳои обӣ ва объектҳои ба замин алоқаи мустақкамдошта, аз ҷумла ҷангал, ниҳолҳои бисёрсола, бино ва иншоот;

²⁵⁸ Ниг.: Скворцов О.Ю. Понятие недвижимости в гражданском праве. // Правоведение. - № 4. - 2002. - С.132

²⁵⁹ Ниг.: Ахбори Маджлиси Оли РТ, 2008г. №3 ст.185; № 10, мод. 798; с. 2010, № 7 мод.557

б) вобаста ба аҳаммияти махсуси иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ Кодекси маданияи Федератсияи Россия ба ҷумлаи ғайриманқул объектҳоеро ворид намудааст, ки интиқоли онҳо на танҳо имконпазир аст, балки интиқоли онҳо барои ноил гардидан ба табиноти асосии иқтисодии онҳо зарур аст: киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунанда, объектҳои кайҳонӣ²⁶⁰. Ҳамзамон муаллиф гуруҳи сеюми объектҳо – маҷмуаи молумулкиро ворид намудааст²⁶¹. Муаллиф маҷмуаи молумулкиро бо назардошти хусусияти хоси он ҳамчун объекти ягона, ки ба объектҳои гуногун, аз ҷумла молу mulки ба қитъаи замин алоқаи мустақамдошта, молу mulки манқул, инчунин ҳуқуқҳои молумулкӣ, уҳдадориҳои молумулкӣ, ҳуқуқҳои истисноӣ ва ғайра дохил мешавад. Маҷмуаи молумулкиро ба гуруҳи алоҳида ҷудо намудан пурра дуруст аст. Масалан, моддаи 140 Кодекси маданияи ҚТ²⁶² корхонаро ҳамчун маҷмуи ғайриманқули молумулкӣ эътироф намудааст ва дар номгӯи объектҳои молу mulки ғайриманқул (қисми 1 ва 2 моддаи 138 Кодекси маданияи ҚТ) ба он ишора карда нашудааст.

Номгӯи ашёҳои ба молу mulки ғайриманқул баробаршуда маҳдуд набуда, кушода мебошад, зеро дар қисми 2 моддаи 138 Кодекси маданияи ҚТ муайян гардидааст, ки “мувофиқи қонун ашёи дигарро низ ба ҷумлаи молу mulки ғайриманқул нисбат додан мумкин аст”. Маҳаки мансуб донишани ашё ба молу mulки гуруҳи мазкур ин факти мансуб донишани қонун ба шумор меравад. Бояд қайд кард, ки танҳо дар асоси қисми 2 моддаи 138 Кодекси маданияи ҚТ танҳо мувофиқи “қонун” ашёи дигарро ба молу mulки ғайриманқул нисбат додан мумкин аст. Аз як тараф муқаррароти мазкур бо дигар санадҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла санадҳои меъёрии зерқонунӣ ашёи муайяно ба молу mulки ғайриманқул мансуб донишани истисно менамояд. Аз тарафи дигар, танҳо бо қонун мумкин аст, ашёро ба молу mulки ғайриманқул нисбат додан мумкин аст. Ба андешаи мо, на танҳо бо қонун, балки бо дилхоҳ санади қонунгузорӣ, аз ҷумла қонунҳои конституционӣ, қонунҳо, кодексҳо чунин мансубкунӣ имконпазир бояд бошад.

Ҳамзамон дар адабиёти илмӣ баъзе муҳаққиқон чор маҳаки мансуб донишани ашёро ба молу mulки ғайриманқулро ҷудо менамоянд. В.Витрянский²⁶³ маҳақҳои зеринро ҷудо намудааст:

1) молу mulки ғайриманқул вобаста ба ҳолати табиии худ (қитъаи замин, қитъаи сарватҳои зеризаминӣ, объектҳои обӣ);

2) молу mulки ғайриманқул вобаста ба аломати алоқаи муҳками ҷисмонӣ ва ҳуқуқӣ бо қитъаи замин (чангал, ниҳолҳои бисёрсола, бино ва иншоот, инчунин дигар объектҳои, ки дорои аломати дахлдор мебошанд);

3) ғайриманқул вобаста ба қонун (реҷаи ҳуқуқии молу mulки ғайриманқул нисбат ба як қатор объектҳои паҳн мегардад, ки вобаста ба ҳолати худ манқул мебошанд: киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунанда, объектҳои кайҳонӣ);

²⁶⁰Ниг.: Козлова И.В. Понятие недвижимости и вопросы регистрации прав на недвижимость в законодательстве Российской Федерации // Правоведение. - 1998. - № 2. - С. 154-156.

²⁶¹ Ниг.: Козлова И.В. Асари зикршуда. - С.156.

²⁶²Ниг.: Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 март соли 2022, №1852 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 05.02.2023).

²⁶³Ниг.: Витрянский В. Пути совершенствования законодательства о недвижимом имуществе. // Хозяйство и право. - 2003. - № 6. - С.5.

4) Кодекси маданӣ қоидаеро дар бар мегирад, ки тибқи он қонун метавонад ба молу mulки ғайриманқул дигар ашёро дохил намояд. Ба ин гуруҳ корхона, манзили истиқоматӣ дохил мешавад.

Маҳакҳои пешниҳодаи В.Витрянский назар ба маҳакҳои пешниҳоднамудаи дигар олимони мукаммал буда, фарогири пурраи объектҳои молу mulки ғайриманқул мебошанд. Аммо муҳаққиқ маҳаки сеюмро “ғайриманқул вобаста ба қонун” ном гузошта, дар он сухан дар бораи молу mulке меравад, ки ба он речаи ҳуқуқи молу mulки ғайриманқул паҳн мегардад. Маҳаки чоруми пешниҳоднамудаи муаллиф низ ба молу mulки тибқи қонун ғайриманқул эътирофшуда равона шудааст. Бо ҳамин назардошт, ба гуруҳи сеюм ин ашёҳое дохил мешаванд, ки ба молу mulки ғайриманқул баробар эътироф карда шудаанд. Гуруҳи чорум ин ашёҳои тибқи қонун ғайриманқул эътирофшуда ба шумор мераванд.

Дар адабиёти илмӣ баъзе олимони ҳуқуқӣ будани мафҳуми молу mulки ғайриманқулро пешниҳод менамояд. Ҳуқуқӣ будани мафҳуми молу mulки ғайриманқул маънои онро дорад, барои эътирофи ашё ҳамчун молу mulки ғайриманқул алоқаи мустаҳкам доштан ба замин кифоя набуда, мавҷудияти ҳуқуқ ба қитъаи замин низ зарур мебошад. Яъне ҳуқуқ ба молу mulки ғайриманқули ба замин алоқаи мустаҳкамдошта бояд ба ҳуқуқ ба қитъаи замин мувофиқат намояд. Ба андешаи О.М. Козир барои эътирофи ҳуқуқи моликият ба объектҳои молу mulки ғайриманқули маҳсулӣ (бино, иншоот, объектҳои сохтмони нотаом) мавҷудияти ҳуқуқ ба қитъаи замин зарур мебошад, зеро “ғайриманқул дар ҳуқуқи маданӣ на ҳама молу mulк, ки ба аломати алоқамандӣ ба замин ҷавобгӯ аст, балки дорои баъзе аломатҳо, ба монанди объекти ҳуқуқи маданӣ будан эътироф карда мешавад. Ин маънои онро дорад, ки ба сифати ғайриманқул бояд молу mulке баррасӣ карда шавад, ки нисбат ба он ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқ муқаррар шуда метавонад. Ва барои пайдоиши чунин ҳуқуқ бақайдгирии давлатӣ зарур аст”²⁶⁴.

Дар асоси қисми 5 моддаи 293 Кодекси маданияи ҚТ ҳуқуқи моликияти шахси сохтмони худсаронаро анҷомдода бо талаби он аз ҷониби суд ба шарте эътироф карда мешавад, агар қитъаи замин бо тартиби пешбиниамудаи қонунгузорӣ ба ин шахс барои сохтмон дода шуда бошад. Яъне муқаррароти мазкур низ барои эътирофи ҳуқуқи моликият ба сохтмони худсарона мавҷудияти ҳуқуқ ба қитъаи заминро талаб менамояд. Аммо мавҷудияти ҳуқуқ ба қитъаи замин асос барои эътирофи ашё ҳамчун молу mulки ғайриманқул набуда, балки шарт ӯ асос барои эътирофи ҳуқуқи моликият ба сохтмони худсарона мебошад, зеро тибқи қисми 1 моддаи 293 Кодекси маданияи ҚТ “сохтмони худсарона сохтмоне (хонаи истиқоматӣ, бинои иншоот ӯ дигар молу mulки ғайриманқул, аз ҷумла таҷдиди онҳо) мебошад...”.

Дар пасманзари инкишофи техника ва технология маҳаки алоқаи мустаҳкам доштан ба қитъаи замин ва имконнопазирии интиқоли ин объектҳо бе расондани зарар ба таъиноти ин объектҳо мавриди шубҳа ва баҳс қарор дода мешавад.

В.И. Синайский қайд мекунад, ки бо муваффақияти техникаи муосир дар интиқоли объектҳо аломати алоқаи мустаҳкам бо заминро «пурра боэтимод» ҳисоб

²⁶⁴ Ниг.: Козырь О.М. Недвижимость в новом Гражданском кодексе России. – С. 276.

кардан ғайриимкон аст²⁶⁵. Ҳамзамон Г.Ф. Шершеневич чунин мешуморад, ки “масъалаи мустаҳкамӣ ва алокамандии сохтмонро бо замин ба таври принципиалӣ ҳал намудан комилан дуруст нест. Ҳалли ин вазъият, аз ҳар як ҳолати алоҳида вобаста аст. Бешубҳа, техникаи сохтмонӣ имкон медиҳанд, ки биноҳои бисёррошӯна кӯчонда шаванд, инчунин имкон медиҳанд, ки фарқияти байни молу мулки манқул ва молу мулки ғайриманқул боз ҳам мушкилтар гардад”²⁶⁶.

Аксари биною иншоот дар асл метавонад аз як қитъа ба қитъаи дигар кӯчонида шуда, ҳамзамон пуррагӣ ва таъиноти худро нигоҳ дорад. Масалан, интиқол дар шакли маҷмӯӣ ё аз ҳам ҷудо манзилҳои истиқоматии ҷубӣ аз як ҳудуд ба ҳудуди дигар дар маҳалҳои деҳоти мамлакатҳои Аврупо раванди ҳамаҷуза мебошад (аҳён-аҳён имрӯзҳо дар Тоҷикистон низ ба чунин ҳолатҳо дучор омадан мумкин аст). Ҳатто биноҳои бисёррошӯнаи истиқоматӣ метавонад аз як ҷой ба маҳалли дигари шаҳр бе расондани зарар ба таъиноти онҳо “ҳаракат” кунанд. Аз ин рӯ, шомил намудани биною иншоот ба ашъи ғайриманқул вобаста ба табиати онҳо бояд бо дарназардошти на танҳо имконнопазирии интиқоли онҳо бе расондани зарар ба таъиноти онҳо, балки бо он муайян карда шавад, ки аз нигоҳи функционалӣ онҳо бо шартӣ пайвастан бо ин ё он қитъа метавонад мутобиқи таъиноти худ хизмат кунанд²⁶⁷.

Вобаста ба ин, баъзе муҳаққиқон бар ивази ин маҳак дигар маҳакро пешниҳод менамоянд. Масалан, ба ақидаи А.В. Шеголева ҷудо намудани чунин маҳак, ба монанди “хароҷоти назарраси меҳнат ва воситаҳои пулӣ” пурра оқилона аст. Вобаста ба ин, агар барои интиқоли объект хароҷоти назарраси меҳнат ва воситаҳои пулӣ талаб карда шавад, пас ин объект ғайриманқул аст. Агар чунин хароҷот талаб карда нашавад, суҳан дар бораи объекти манқул меравад²⁶⁸.

М.В. Абрамова зарур мешуморад, ки ҳамчун яке аз маҳакҳои тақсимои молу мулк ба манқул ва ғайриманқул истифода бурдани номутаносибии зарари ба таъиноти молу мулк ё сохибмулки он расондашуда, ки маҳз ҳангоми аз муҳити муқаррарии истифодабарии он гирифта шудани молу мулк, на ҳангоми интиқоли оддии онҳо ба амал меояд, зарур мебошад²⁶⁹.

Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ бақайдгирии давлатӣ низ ҳамчун маҳаки мансубияти ашъ ба молу мулки ғайриманқул эътироф карда мешавад. Ба андешаи М.И. Брагинский “қонунгузорӣ бо ашъи ғайриманқули табиӣ, дигар объектҳоеро, ки ба қайди давлатӣ гирифта мешаванд, муттаҳид намудааст”²⁷⁰.

Баъзе олимони чунин андешадоранд, ки молу мулки нав бунёдшаванда то бақайдгирии давлатии он ғайриманқул ҳисобида намешавад. Аммо, ин андеша қобили қабул нест, зеро тибқи моддаи 290 Кодекси маданияи ҶТ ҳуқуқи моликият ба бино, иншоот ва дигар молу мулки ғайриманқули аз нав бунёдшаванда, ки бояд аз қайди

²⁶⁵Ниг.: Синайский В.И. Русское гражданское право. Выпуск I. Общая часть. Вещное право. Авторское право (издание 2-е, исправленное и дополненное). - Киев, типография “Прогресс”, 1917. - С. 69.

²⁶⁶Ниг.: Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. В 2-х т. Т. 1. - М.: Статут, 2005. - С. 96.

²⁶⁷Ниг.: Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). - Душанбе: ЭР-граф, 2010. - С. 386.

²⁶⁸Ниг.: Шеголева А.В. Правовой режим недвижимости как объекта гражданских прав: дисс. канд. юрид. наук. - Волгоград. 2006. - С. 89

²⁶⁹Ниг.: Абрамова М.В. К вопросу о понятии недвижимого имущества // Юрист. - 2002. - № 4. - С. 51.

²⁷⁰Ниг.: Комментарий части первой Гражданского кодекса РФ для предпринимателей. - М.: Фонд “Правовая культура”. Редакция журнала “Хозяйство и право”. 1995. - С. 173.

давлатӣ гузарад, аз лаҳзаи чунин бақайдгирӣ ба миён меояд. Аз ин муқаррарот маълум мегардад, ки ҳуқуқ ба молу мулки ғайриманқули навбунёдшаванда танҳо баъди аз қайди давлатӣ гузаштан пайдо мегардад, на ин ки молу мулки ғайриманқул. Яъне лаҳзаи пайдоиши ҳуқуқ ва бунёди ҷисмонии молу мулки ғайриманқул мувофиқат намекунад.

Ҳамзамон, дар асоси қисми 1 моддаи 139 Кодекси маданияи ҚТ ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқи дигари ашё ба ашёи ғайриманқул, маҳдудиятҳои ин ҳуқуқҳо, пайдоиш, гузаштан ва қатъ гардидани онҳо бояд ба қайди давлатӣ гирифта шавад. Яъне ҳуқуқҳо, маҳдудиятҳо ва гарониҳои ҳуқуқ ба молу мулки ғайриманқул ба қайди давлатӣ гирифта мешавад, ки ин бақайдгирӣ ба ҳолати молу мулк таъсиргуздор намебошад. Аввалан, барои ба қайди давлатӣ гирифтани молу мулк бояд муайян гардад, ки он ба аломатҳои молу мулки ғайриманқул, ки дар қонунгузори муайян гардидааст, мувофиқат мекунад. Яъне молу мулки ғайриманқул ба қайди давлатӣ гирифта мешавад, на ин ки молу мулк баъди бақайдгирии давлатӣ ба ғайриманқул табдил меёбанд.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили мавзӯ ҳулосаҳои зеринро метавон пешниҳод намуд:

1) Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ маҳакҳои гуногуни мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул пешниҳод карда шуда, маҳакҳои ягона ва умумиэтирофшуда вуҷуд надорад. Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки ҳангоми муайян кардани номгуӣи объектҳои молу мулки ғайриманқул ду равиш истифода мегардад:

а) муайян намудани доираи объектҳои, ки ба молу мулки ғайриманқул мансуб дониста мешаванд (масалан, дар қонунгузори ҚТ, Федератсияи Россия, дигар мамлакатҳои аъзои ИДМ ва мамлакатҳои дигар);

б) маҳакҳои мансуб донистани ашё ба молу мулки ғайриманқул (масалан, Фаронса ва дигар мамлакатҳо).

2) Дар Кодекси маданияи ҚТ номгуӣи молу мулки ғайриманқул нишон дода шуда, танҳо як маҳак – алоқаи мустаҳкам бо замин пешбинӣ гардидааст. Бо дар назар доштани муқаррароти қонунгузори маҳакҳои зерини мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқулро ҷудо кардан мумкин аст:

а) молу мулки ғайриманқули пайдоиши табиӣ (қитъаи замин);

б) алоқаи мустаҳкам бо замин имконнопазирии ҷойивазкунӣ бе расондани хисороти воқеии номутаносиб ба таъиноти объектҳо (бино (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ), иншоот ва объектҳои сохтмонашон нотаом, дарахтҳои бисёрсола ва дигар). Номгуӣи объектҳои, ки дар қисми 1 моддаи 138 Кодекси маданияи ҚТ дар заминаи маҳаки алоқаи мустаҳкам бо замин муайян гардидаанд, кушода мебошад;

в) ашёҳои ба молу мулки ғайриманқул баробар этирофшуда (киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунанда, киштиҳои кайҳонӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, радиохҳои маснуъ ва объектҳои дигари кайҳонӣ);

г) ашёе, ки тибқи қонун (санадҳои қонунгузори) молу мулки ғайриманқул ҳисобида шудаанд (манзили истиқоматӣ, бӯстонсаройҳо, боғчасаройҳо, гаражҳо).

3) бақайдгирии давлатӣ маҳаки мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул набуда, ҳуқуқ ба молу мулки ғайриманқул, маҳдудиятҳои ин ҳуқуқҳо, пайдоиш, гузаштан ва қатъ гардидани онро қонунан этироф ва тасдиқ менамояд. Бақайдгирии давлатӣ маҳаки мансуб донистани молу мулк навбунёдшаванда ба молу мулки ғайриманқул набуда, баъди ҳуқуқи ашё ба ин объектҳо баъди бақайдгирии давлатӣ пайдо мегардад.

4) маҳаки алоқаи мустаҳкам бо замин ва имконнопазирии ҳаракат бе расондани хисороти номутаносиб ба таъиноти объект хусусияти баҳодиҳӣ дошта, мазмуни он дар қонунгузорӣ мустаҳкам нагардидааст. Муайян кардани молу мулки ғайриманқул вобаста ба ин маҳак аз ҳолати мушаххас вобаста буда, аз ҷониби мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда муайян карда мешавад.

Адабиёт:

1. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022.// Садои мардум. №1-9 (4584-4592). – Душанбе. 2 январи соли 2023. – С. 1-36.
2. Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 март соли 2022, №1852 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 05.04.2023).
3. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев; Приложения 1-4: В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006.
4. Абова Т.Е., Кабалкин А.Ю.. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть первая / под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. – М.: Юрайт-Издат; Право и закон, 2002. – 679 с.
5. Абрамова М.В. К вопросу о понятии недвижимого имущества // Юрист.- 2002.- № 4. – С.22-25.
6. Витрянский В. Пути совершенствования законодательства о недвижимом имуществе. // Хозяйство и право. - 2003. - № 6. – С. 3-19.
7. Гамбаров Ю.С. Курс гражданского права. Т. I. Часть общая. – СПб., 1911. – 780 с.
8. Гришаев С. Понятие и виды недвижимого имущества / Хозяйство и право. № 12. - М., 2006. – С. 102-108.
9. Захарова А.Е. Понятие недвижимости по российскому гражданскому праву // Объекты гражданского оборота: Сборник статей // Отв. ред. М.А. Рожкова. – М.: Статут, 2007. – С. 407-412
10. Петров Е.Ю. Понятие, признаки и виды недвижимости / Цивилистические записки: Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 2. - М. Екатеринбург, 2002. – С. 179-202.
11. Тужилова-Орданская Е.М. Проблемы защиты прав на недвижимость в гражданском праве России: Монография. - М.: ООО “Издательский дом “Буквоед”, 2007. – 445 с.
12. Козлова И.В. Понятие недвижимости и вопросы регистрации прав на недвижимость в законодательстве Российской. Федерации // Правоведение. - 1998. - № 2. - С. 150-156.
13. Комментарий части первой Гражданского кодекса РФ для предпринимателей. - М.: Фонд “Правовая культура”. Редакция журнала “Хозяйство и право”. 1995. – 480 с.
14. Копылов А.В. Вещные права на землю в римском, русском дореволюционном и современном гражданском праве. – М.: Статут, 2000. – 255 с.
15. Кузьмина И.Д. Правовой режим зданий и сооружений как объектов недвижимости: дис. ... д-ра юрид. наук. – Томск, 2004. – 225 с.

16. Лапач В.А. Система объектов гражданских прав: Теория и судебная практика. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 544 с.
17. Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1000 с.
18. Немец Ю. Движимое и недвижимое имущество (К совершенствованию гражданского законодательства). // Хозяйство и право. 1998. – № 6. – С. 102-104.
19. Садиков О.Н. Комментария к Гражданскому кодексу РФ части первой (постатейный). Инфра – М., 1998. – 911 с.
20. Синайский В.И. Русское гражданское право. Выпуск I. Общая часть. Вещное право. Авторское право (издание 2-е, исправленное и дополненное). - Киев, типография “Прогресс”, 1917. – 258 с.
21. Скворцов О.Ю. Понятие недвижимости в гражданском праве. // Правоведение. - № 4. - 2002. – С. 131-141.
22. Степанов С.А. Недвижимое имущество в гражданском праве. – М.; Статут, 2004. – 304 с.
23. Шелютто М.Л.. Гражданское право России. Общая часть. Курс лекций. / под. ред О.Н. Садикова. - М.: Юрист, 2001. – 333 с.
24. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. В 2-х т. Т. 1. – М., “Статут”, 2005. – 461 с.
25. Щеголева А.В. Правовой режим недвижимости как объекта гражданских прав: дисс. канд. юрид. наук. – Волгоград. 2006. – 175 с.

Шерзода Б. С.

Фишурда

Маҳакҳои мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул дар ҳуқуқи маданӣ

Молу мулки ғайриманқул дар ҳуқуқи маданӣ дорои речаи ҳуқуқи махсус буда, он барои муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ аҳамияти муҳим дорад. Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ масъалаи маҳакҳои мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул мавзӯи мубрам аст, зеро дар асоси ин маҳакҳо муайян кардани ғайриманқул будан ё набудани молу мулк анҷом дода мешавад. Дар мақола маҳакҳои мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул дар заминаи адабиёти илмӣ, қонунгузорӣ ва таҷрибаи мамлакатҳои таҳлил карда шудааст. Муаллиф доир ба масъалаҳои алоҳидаи мубрами мавзӯи андешаҳои ҳуқуқӣ иброз намуда, хусусиятҳои қонунгузории Тоҷикистонро вобаста ба маҳакҳои мансубияти ашё ба молу мулки ғайриманқул таҳлил ва пешниҳод намудааст.

Шерзода Б. С.

Аннотация

Критерии отнесения вещи к недвижимому имуществу в гражданском праве

Недвижимое имущество имеет особый правовой режим в гражданском праве, что имеет большое значение для гражданско-правовых отношений. В теории гражданского права вопросы, связанные с критериями принадлежности недвижимого

имущества, являются актуальными, поскольку на основании этих критериев определяется недвижимость объекта. На основе научной литературы, законодательства и опыта зарубежных стран проанализированы критерии отнесения вещей к недвижимому имуществу. Автор высказал свое мнение по конкретным вопросам темы, проанализировал и представил особенности законодательства Таджикистана, связанные с критериями отнесения вещей к недвижимому имуществу.

Sherzoda B. S.

The summary
Criteria for classifying a thing to real estate
in civil law

Real estate has a special legal regime in civil law, which is of great importance for civil law relations. In the theory of civil law, issues related to the criteria for ownership of real estate are relevant, since on the basis of these criteria the real estate of the object is determined. On the basis of scientific literature, legislation and the experience of foreign countries, the criteria for classifying things as real estate are analyzed. The author expressed his opinion on specific issues of the topic, analyzed and presented the features of the legislation of Tajikistan related to the criteria for classifying things as real estate.

Муқарризи мақола Муртазозода Ҷ. С. – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

IV. ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН IV. ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Порядок рецензирования статей, предоставляемых в научно-информационный журнал «Правовая жизнь»

1. В журнале «Правовая жизнь» печатаются статьи, являющиеся результатом научных исследований по юридическим наукам.
2. Статьи принимаются к печати по рекомендации одного из членов редколлегии в соответствии с настоящими правилами.
3. Объем статьи не должен превышать одного п. л. (до 16 страниц) компьютерного текста, включая в этом объеме рисунки, таблицы, графики, текст аннотации и ключевые слова. Объем аннотации – не более 0,5 страницы. Три рисунка считаются за одну страницу.
4. К статье прилагаются направление от организаций (для внешних авторов), рецензия соответствующего отдела, аннотации и ключевые слова (на таджикском, русском и английском языках) в двух экземплярах, с указанием названия статьи, инициалов и фамилии автора (авторов).
5. Статьи принимаются по одному экземпляру в текстовом и электронном вариантах. Статья должна быть напечатана на компьютере с одной стороны листа через 1,5 (полуторный) интервал. Слева от текста следует оставлять поля (4 см.). Страницы должны быть пронумерованы.
6. В конце статьи после текста и аннотации дается список использованной литературы, слева указываются название учреждения, представляющего статью, сведения об авторе (авторов), а также телефон и подпись.
7. При оформлении списка использованной литературы следует указать:
 - а) для книг – фамилию и инициалы автора (авторов), полное название, место издания, издательство, год издания, номер тома, страницу;
 - б) для журнальных статей и сборников – фамилию и инициалы автора (авторов), название статьи, название журнала или сборника, год издания, номер и страницу (для сборника). При повторной ссылке на литературу допустимы общепринятые сокращения.
8. К имеющимся в тексте таблицам необходимо отпечатать дубликаты и приложить к статье с указанием страницы, к которой таблица относится.
9. В случае возвращения статьи автору (авторам) для существенных исправлений или для ее окончательного редактирования автор должен внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи.
10. Редакция оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения рукописей.
11. Плата за опубликование рукописей аспирантов не взимается.
12. Статьи, не соответствующие настоящим правилам, не принимаются.
13. Статьи, поступающие в редакцию, проходят предварительную экспертизу (проводится членами редколлегии – специалистами по соответствующей отрасли науки) и принимаются в установленном порядке. Требования к оформлению оригинала статей приводятся в «Правилах для авторов», публикуемых в каждом номере журнала. Если

рукопись принята, то редакция сообщает автору замечания по содержанию и оформлению статьи, которые необходимо устранить до передачи текста на рецензирование. Затем статьи рецензируются в обязательном порядке членами редколлегии журнала или экспертами соответствующей специальности (кандидатами и докторами наук).

14. Рецензия должна содержать обоснованное перечисление качеств статьи, в том числе научную новизну проблемы, ее актуальность, фактологическую и историческую ценность, точность цитирования, стиль изложения, использование современных источников, а также мотивированное перечисление ее недостатков. В заключение дается общая оценка статьи и рекомендации для редколлегии – опубликовать статью, опубликовать ее после доработки, направить на дополнительную рецензию специалисту по определенной тематике или отклонить. Объем рецензии – не менее одной страницы текста.

15. Статья, принятая к публикации, но нуждающаяся в доработке, направляется авторам с замечаниями рецензента и редактора. Авторы должны внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи. После доработки статья повторно рецензируется, и редколлегия принимает решение о ее публикации.

16. Статья считается принятой к публикации при наличии положительной рецензии и в случае ее поддержки членами редколлегии. Порядок и очередность публикации статьи определяется в зависимости от даты поступления ее окончательного варианта. Рецензирование рукописи осуществляется конфиденциально. Разглашение конфиденциальных деталей рецензирования рукописи нарушает права автора. Рецензентам не разрешается снимать копии статей для своих нужд. Рецензенты, а также члены редколлегии не имеют права использовать в собственных интересах информацию, содержащуюся в рукописи, до ее опубликования.

17. Авторы передают редакции исключительное право на использование произведения следующими способами: воспроизведение статьи; распространение экземпляров статьи любыми способами.

18. Редакция журнала направляет авторам представленных материалов копии рецензий с положительным заключением, замечаниями и необходимостью доработать статью или мотивированный отказ.

19. Рецензии хранятся в редакции журнала в течение 5-ти лет.

20. Редакция журнала направляет копии рецензий в Министерство науки и высшего образования Российской Федерации при поступлении в редакцию издания соответствующего запроса.

ҲАЁТИ ҲУҚУҚӢ
ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ
№ 1 (45)
2024

Главный редактор: Ш. К. Гаюрзода
Зам. главного редактора: Дж. З. Маджидзода
Отв. секретарь: А. М. Диноршоҳ

Сдано в набор 28. 03. 2024 г. Подписано в печать 29. 03. 2024
г. Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная. Усл. п. л. 8,6.
Заказ № 32. Тираж 100 экз.
Отпечатано в типографии ТНУ
г. Душанбе, Буни Хисорак, здание 14.